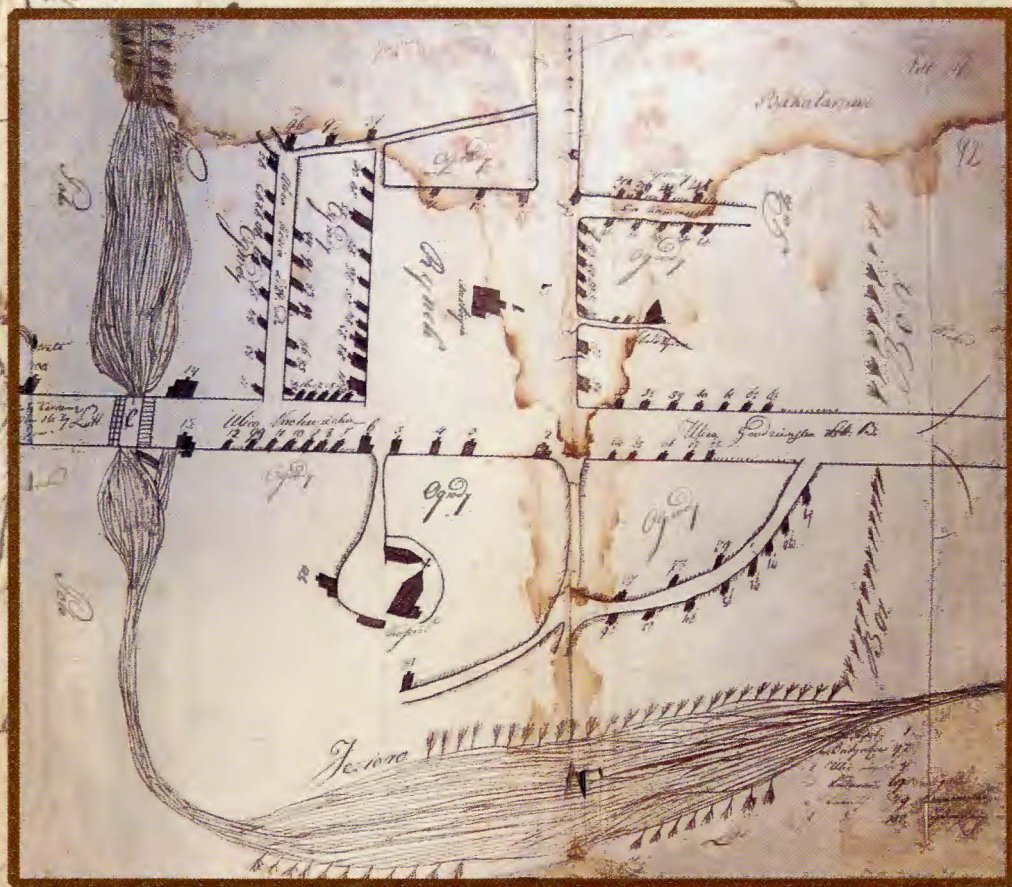

Białostoczyna

1-2/61-62/2002

KWARTALNIK

Białostoczyna

1-2/~~61-62~~/2002

65-66

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Leonarda Dacewicz, Małgorzata Dolistowska, Włodzimierz Jarmolik, Marek Kietliński, Hanna Konopka, Cezary Kukło, Marzena Liedke, Henryk Majecki (członek honorowy), Piotr Bielawski (red. naczelny), Józef Maroszek, Bogusław Nowowiejski, Zofia Tomczonek, Waldemar F. Wilczewski.

WYDAWCY

Białostockie Towarzystwo Naukowe
Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział w Białymstoku

KOREKTA I OPRACOWANIE

Maria Maroszkówna
Magdalena Łozowska

Wydanie publikacji dofinansował

Komitet Badań Naukowych

Adres redakcji
* Wiatrakowa 4, 15-840 Białystok
e-mail: btn@poczta.onet.pl

Skład i druk
BAUHAUS s.c.
ul. 27 Lipca 26, 15-147 Białystok, tel. 85 8684764, 6752624

ISSN 0860-4096
Białystok 2002

prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz (Toruń)

Badania nad dziejami miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV-XVII wieku. Refleksje o dorobku minionego czterdziestolecia.

Panie Prezesie Białostockiego Towarzystwa Naukowego, Panie i Panowie!

Jestem szczęśliwy, że w tym nowym lokalu BTN-u mogę zabrać głos jako pierwszy referent naszej interesującej konferencji, poświęconej dziejom miast Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia. Otwierając konferencję Pan Prezes wspominał, że tematyka ta w ostatnich czasach przestaje być modna. Jednak ja bym się z tym nie całkiem zgodził. Właśnie przed paroma dniami, 15 i 16 listopada roku 2001, w moim środowisku ojczystym i macierzystym, w którym rozpoczynałem studia i skończyłem karierę zawodową – to znaczy na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu odbyła się konferencja naukowa na temat „Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowo-Wschodniej do połowy XIX wieku”. Jej program był ciekawy i bogaty. Wygłoszono ze trzydzieści referatów. Tutaj pozwolę sobie odczytać tytuły niektórych tylko z nich, poczynawszy od referatu profesora Wojciecha Wrzoska z Poznania „Czy miasto jest autonomicznym przedmiotem poznania historycznego?”, prezentującego najwyższy stopień metodologii w zakresie rozważań nad dziejami miast, aż po tematykę bliską Podlasiu i Wielkiemu Księstwu Litewskiemu. Następny referat pana profesora Ryszarda Szczygła z Lublina „Proces lokacyjny miast w Polsce od XIV do XVIII wieku. Charakterystyka etapów rozwoju i przyczyny przemian” dał przemyślaną syntezę procesu powstawania i rozwoju miast polskich, uwzględniającą także wyniki badań nad miastami Podlasia i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dalsze referaty poświęcone już były zagadnieniom szczegółowym. Podam więc tylko parę wybranych tytułów: doktor Tatiana Hoszko (Lwów) „Lokacja miast Ukrainy w XIV-XVI wieku. Integracja z europejskim systemem prawnym”. Doktor Ihar Marzaluk (Mohylew) „Księgi magistratu mohylewskiego w XVI-XVII wieku jako źródło do badań nad mentalnością mieszkańców”. Magister Ludas Glemza (Kowno) „Samorząd miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie Sejmu Czteroletniego”. Doktor Dorota Michaluk (Toruń), białostoczan-

ka, absolwentka Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, „Stan i perspektywy badań nad społecznością miast podlaskich okresu nowożytnego”. Magister Gediminas Lesmaitis (Wilno) „Problematyka powstania miasteczek w powiecie wilkomirskim”. Doktor Jerzy Gordiejew (Kraków) „Topografia społeczna Grodna w XVIII wieku”. Profesor doktor Zachar Szybek (Mińsk) „Samorząd miejski na Białorusi w kontekście transformacji prawa magdeburskiego w XIX wieku. Przykład Mińska” (tego referenta na sesji nie było). Magister Eligius Civiskas (Kowno) „Transformacja stanu mieszczańskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1795-1808”. Doktor Oksana Karlina (Łuck) „Ludność miast i miasteczek Wołynia w latach 1795-1861”. Odczytałem tu tylko te tytuły, które niemal bezpośrednio korespondują z tematyką dzisiejszych obrad naszej sesji.

Wątek moich wywodów będzie nieco zawikłany. Ponieważ jednak to co, istotnego dotychczas udało mi się ustalić, od dawna już opublikowane, przeto dziś pragnąłbym poświęcić tu nieco uwagi wspomnieniom osobistym, wiążącym się z czasami, dla większości obecnych niemal przedhistorycznymi, w których dopiero zarysowała się świadomość potrzeb, a bardzo ograniczone były możliwości badań historycznych nad przeszłością Podlasia i sąsiednich ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. W zagajeniu obrad pan Prezes Maroszek wspomniął o Pierwszej Konferencji Nauk Historycznych poświęconej badaniom ziem północno-wschodnich Polski. Odbędzie się ona na początku czerwca roku 1961 w Pałacu Branickich, przy czym plenarne obrady toczyły się w Auli, a sekcje pracowały w mniejszych salach. Dziś stwierdzić należy, że w tych odległych dniach Białystok był miejscem spotkania wielu znakomitych przedstawicieli różnych dyscyplin historycznych, często zarazem głównych referentów podczas obrad plenarnych, a czasem i sekcyjnych. Przybyło też paru gości zagranicznych. Przebieg konferencji doskonale rejestrują teksty referatów i głosów w dyskusji, opublikowane w roku 1964 w pierwszym tomie zapoczątkowanej przez nieodżałowanej pamięci doktora Jerzego Antoniewicza serii *Acta Baltico-Slavica*, stanowiącym jednocześnie „Pamiętnik” tej konferencji¹. Było to wydarzenie, które zapoczątkowało, czy może raczej zapowiedziało przyszłe tworzenie się środowiska humanistycznego w Białymstoku, dziś zdolnego już do samodzielnych badań przeszłości nie tylko tego regionu. Było to pierwsze w Polsce Ludowej (tzn. od roku 1944) naukowe zgromadzenie, poświęcone tematyce badań nad dziejami tej części Europy Wschodniej, obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem sąsiednich. Temu też chyba zawdzięczać należy tak szeroki udział największych ówczesnych historyków w szerokim tego słowa znaczeniu, etnografów i dużego grona językoznawców. Byli wśród nich Profesorowie: Adam Chętnik, Sta-

1 *Acta Baltico-Slavica* I. Pamiętnik Pierwszej Konferencji Nauk Historycznych poświęconej badaniom ziem północno-wschodniej Polski w Białymstoku, Białystok 1964, ss. 274. Wcześniej ukazało się dość szczegółowe sprawozdanie: J. Antoniewicz, I Konferencja Nauk Historycznych, Poświęcona badaniom ziem północno-wschodnim Polski w Białymstoku, *Rocznik Białostocki*, t. III, Białystok 1962 r. s. 535-545.

nisław Herbst, Włodzimierz Antoniewicz, Ryszard Witold Dynowski, Aleksander Gieysztor, Tadeusz Dzierżyński - Rogalski, Aleksander Kamiński, Czesław Kudziński, Władysław Kuraszkiewicz, Henryk Łowmiański, Antonina Obrębska-Jabłońska, Jan Otrębski, Witold Sławiński, Jerzy Topolski i wielu innych. Wśród referentów i dyskutantów znalazła się też liczna grupa młodych doktorów i magistrów - historyków, archeologów i językoznawców, na czele z Jerzym Antoniewiczem, Jerzym Ochmańskim, Elżbietą Smułkową i Jerzym Wiśniewskim. Przybyło też kilku przedstawicieli środowisk naukowych zagranicznych, na czele z Profesorem Knutem Olofem Falkiem z Uniwersytetu w Lund (Szwecja) i Władimirem Korołukiem z Instytutu Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR w Moskwie.

Tematyka Konferencji, autentycznie nowa, w miarę zwarta, poświęcona szeroko rozumianej historii, badanej przez przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych, od czasów najdawniejszych po współczesność, stanowiła w tamtych czasach – po parunastu latach skrajnie negatywnego stosunku „marksistowskiej” historiografii PRL do następstw unii polsko-litewskiej – rewelację. Możliwości zaś publikacji wyników badań historycznych nad tym obszarem otwarły się właśnie z ukazaniem się pierwszego tomu „Rocznika Białostockiego”, wręzonego Profesorowi Włodzimierzowi Antoniewiczowi (któremu był dedykowany) podczas obrad plenarnych, a w latach następnych w licznych Wydawnictwach Białostockiego Towarzystwa Naukowego, inicjatywę powołania którego sformułowała kończąca konferencję uchwała plenarna. Realizacja tego ważnego wniosku nastąpiła dopiero w dwa lata później, w roku 1963².

Należałoby tu wspomnieć o szczególnych zasługach dla sformułowania programu historycznego Konferencji, doboru referentów i późniejszego określenia i częściowej realizacji kierunków badań szczegółowych historii Podlasia i zachodniego skrawka ziem W. Ks. Litewskiego, jakie położył ŚP Profesor Jerzy Wiśniewski, podówczas młody doktor.

Odległe to czasy. Minęło lat czterdzieści; kiedy dziś czytamy program obecnej konferencji, w którym 70% autorów stanowią młodzi absolwenci Filii Uniwersytetu Warszawskiego, a po części i samodzielnego już Uniwersytetu w Białymstoku warto uprzytomnić, że czterdzieści lat temu nie było w Białymstoku żadnego środowiska historycznego. Było tu kilkunastu czynnych historyków pracujących w Archiwum, Muzeum i szkolnictwie, a inicjatorzy Konferencji działali z zewnątrz, bądź też wśród nielicznych pracowników Akademii Medycznej, pochodzących ze środowiska Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, „ekspatriowanych” w 1945 roku do Białegostoku, a w cichości ducha nawiązujących do tragicznie przeciętej w grudniu 1939 r. tradycji wileńskiej Almae Matris.

2 Rzut oka na interesujący historyka dorobek pierwszego ćwierćwiecza BTN-u daje artykuł: St. Alexandrowicz, Rola Białostockiego Towarzystwa Naukowego w badaniach przeszłości ziem północno-wschodnich Polski, Białostocczyzna 1992, nr 3, s. 1-6.

Istniejąc formalnie lat dwadzieścia (od 1919 do 1939 r.), powołany 28 sierpnia 1919 r. dekretem Wodza naczelnego Józefa Piłsudskiego, a zlikwidowany przez władze litewskie w grudniu 1939 r., polski Uniwersytet Stefana Batorego stał się w tak krótkim czasie prawdziwym środowiskiem naukowym, rzetelnie kształcącym niezbędną miejscowemu społeczeństwu i Państwu Polskiemu rzeszę absolwentów wielu kierunków, którzy przez następne pół wieku spełniać mieli doniosłą rolę; tylko nieliczni w swoich stronach rodzinnych (między innymi w Białymstoku), inni zaś rozrzućeni po całej Polsce i szerokim świecie, z dala od miłego Wilna i Wileńszczyzny. Kontynuacją USB, którego społeczność została przewieziona do Torunia latem 1945 roku, pociągami „repatriacyjnymi”, stał się realnie Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; ale także była nią wieloletnia indywidualna praca jego wychowanków i profesorów na uniwersytetach i innych uczelniach wyższych: Wrocławia, Poznania, Krakowa, Gdańska, Lublina i in. oraz zagranicą. Dziś jednak dawne tradycje wileńskie powinny też znaleźć kontynuację w Białymstoku. To Uniwersytetowi wypada wreszcie wypełniać dotkliwą pustkę „na wschód od Warszawy”.

Dla mnie osobiście dzisiejsza Konferencja jest dowodem, że w Białymstoku i jego regionie wytworzyło się wreszcie zdolne do samodzielnego funkcjonowania i badania dziejów nie tylko swego regionu, środowisko historyczne. Tradycja jest taka, że każdy normalny uniwersytet, obok uprawiania różnorodnych badań podstawowych dziedzin różnych dyscyplin nauki, zajmuje się też problematyką badawczą wynikającą z potrzeb i możliwości organizacji badań terenowych, mających na celu wszechstronne poznanie regionu. Szczególnie wyraźnie zaznacza się to w zakresie nauk przyrodniczych: zoologii, botaniki, nauk o ziemi. Nie mniej ważne i pilne (ze względu na potrzeby społeczne) są regionalne badania historyczne, archeologiczne, socjologiczne, folklorystyczne, kulturoznawcze i inne, będące zarazem najlepszą drogą wciągania w prace naukowe szerokich kręgów młodzieży, z której przecież muszą się wyłonić następcy dzisiejszych profesorów.

Jeżeli chodzi o badania nad historią miast ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, w skład których aż do roku 1569 wchodziło Podlasie, ono to właśnie stanowiło czynnik bardzo ważny, ponieważ przez ten obszar przenikały na ziemie dzisiejszych Litwy i Białorusi oddziaływania cywilizacyjne i wzorce prawne z miast polskich. Te z kolei czerpały wzory prawne i organizacyjne z miast Śląska i wschodnich Niemiec. Szczególnie jednak bliskie związki i bezpośrednie wpływy zachodziły w XV-XVI w. z Mazowszem³. Właśnie na Podlasiu najwcześniej zaznacza się, tak ważna dla kształtujących się miast i mieszczaństwa, trwała koegzystencja w miastach i miasteczkach różnych etnicznie i konfesyjnie elementów ludności: polskiej, ruskiej i litewskiej oraz dość wcześnie tu napływających Żydów. W przyszłości miało to przynieść ważne i trwałe przemiany świadomości społecznej i kultury – rozwijającej się w warunkach Rzeczypospolitej Wielu Narodów.

Warto przy tym zwrócić uwagę, że problem urbanizacji ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego i rozwoju jego miast stanowi pierwszorzędne zagadnienie badawcze. Przed drugą wojną światową, w Niepodległej Polsce, został on zaledwie dotknięty. W jakimś stopniu podnosiły go już krótkie, wstępne syntezy, ogłaszane przez lokalnych badaczy rosyjskich w Siewiero-Zapadnym Kraju przed rokiem 1914. Po dziś dzień pozostają użyteczne dla badaczy liczne rosyjskie wydawnictwa źródłowe, poświęcone historii dawnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, a mające dokumentować odwiecznie ruski (a więc, w rozumieniu rusyfikatorów z wieku XIX-go, rosyjski) charakter kraju, jego kultury i ludności. Praktycznie, do początku II wojny światowej dorobek badań nad historią miast Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia, sprowadzał się obok tendencyjnych szkiców rosyjskich, do parunastu niewielkich prac uczonych białoruskich oraz paru dużych monografii i pewnej liczby artykułów historyków i historyków prawa związanych z Uniwersyte-tem Stefana Batorego. Szczególne znaczenie zachowała monografia Seweryna Wysłoucha o posługach komunikacyjnych miast. Bogatą literaturę szczegółową, wydawnictwa źródeł i znajomość ogólną dziejów miasta mieliśmy tylko dla Wilna, dzięki zasługom badaczy i wydawców źródeł działających w wieku XIX, a wykształconych jeszcze na Uniwersytecie Wileńskim przed jego likwidacją w 1832 r. Z opracowań dotyczących miast mniejszych, warto pamiętać o monografii (fragmentarycznej) Dzisny i Druj pióra Ottona Hedemanna⁴. Trwałe zaś zaniedbania były następstwem braku jakiejkolwiek ciągłości istnienia miejscowych (polskich) instytucji oświatowych i kulturalnych w drugiej połowie XIX w. zwłaszcza po roku 1863. Znacznie krócej trwało zerwanie ciągłości badań nad historią tego obszaru, podjętych w Wilnie na USB po roku 1920, a przerwanych z opuszczeniem Wilna

- 3 Ogólny zarys procesu powstania miast na Podlasiu, na tle innych ziem Polskii Wielkiego Księstwa Litewskiego, dają: St. Alexandrowicz, Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w. – I poł. XVII w.), *Acta Baltico-Slavica* I, Białystok 1964 r. s. 137-156; tenże, Geneza i rozwój sieci Miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w., *Acta Baltico-Slavica*, t.VII, Białystok 1970, s. 47-108, mapa; tenże, Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, r. 28 (1980), nr 3, s. 413-428, mapa; W. Jarmolik, Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasi do Unii Lubelskiej 1569 r., *Przegląd Historyczny*, t. 75, 1982, z.1-2, s. 23-46. Dla poznania stosunków gospodarczych społecznych duże znaczenie ma praca: J. M. Szerba, Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku, *Studia Podlaskie*, T.I, Białystok 1990 r. s. 13-46. Pominąć tu muszę liczne już publikacje dotyczące poszczególnych miast. Sieć miejską ziemi mielnickiej przedstawiła ostatnio D. Michałuk, *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI – XVII wieku*, Toruń 2002, s. 71-79. Syntetyczny obraz sytuacji miast W.Ks.Litewskiego na przełomie XV i XVI w. daje K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*. *Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa Przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995, s. 173-187; bardziej wszechstronne przedstawienie tej problematyki dał ostatnio G. Błaszczuk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowoczesności 1492-1569*, Poznań 2002, s. 171-198 i 211-214.
- 4 O. Hedemann, *Dzisna i Druja magdeburskie miasta*, Wilno 1934. Ze względu na przedstawienie dorobku badań nad dziejami miast W. Ks. Litewskiego krytyczną ocenę całości literatury zagadnienia duże znaczenie zachowała specjalistyczna monografia: S. Wysłouch, *Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskiego do połowy XVI w.* Wilno 1936 r.

przez wychowanków Uniwersytetu, jego profesorów i młodszych pracowników, w roku 1945.

Pewna kontynuacja przedwojennych wileńskich zainteresowań badawczych historyków z USB, w tym Profesora Henryka Łowmiańskiego (przez jego poznanych uczniów), nastąpić mogła już po roku 1955, kiedy to określił on tematykę badań grupy czterech swych doktorantów (podówczas mających przygotowywać rozprawy kandydackie, na stopień kandydata nauk, wprowadzony wzorem sowieckim w roku 1951, a ustawowo zniesiony z powrotem do stopnia doktora w roku 1958). Wszystkie tematy dotyczyły historii ziem W. Ks. Litewskiego: Jerzy Ochmański badał, dobrze nawet wówczas widziany, ważny poznawczo „Rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego” Wprawdzie Kościół nie był wówczas dopuszczalnym przedmiotem planowanych na uniwersytecie badań historycznych, ale feudalne latyfundium i wyzysk poddanego chłopą stanowiły jednak tematykę „poprawną politycznie”. Stanisław Kasperczak otrzymał temat „Rozwój gospodarki własnej feudała (folwarku) na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku”, a więc do pomiarów włóczęj, która unowocześniała gospodarkę wsi i dochody właścicieli oraz potencjał gospodarki chłopskiej. Ja dostałem „Funkcje gospodarcze miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i I połowie XVII wieku”, a Józef Morzy, absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego, podjął temat, którego ostateczne sformułowanie brzmiało „Kryzys demograficzny na ziemiach Litwy i Białorusi w połowie XVII wieku”, czyli mówiąc po prostu straty ludnościowe w wyniku „Wojny Moskiewskiej” i potopu szwedzkiego. Rzecz znamienna, ani w sformułowaniach tematów, ani przy ich zakończeniu formalnym i obronie rozpraw, a nawet publikacji, Mistrz Łowmiański (nie bez racji, biorąc pod uwagę owe czasy) nie uwzględniał naturalnego historycznego określenia „Wielkie Księstwo Litewskie”, choć oczywiście we wszystkich wypadkach tylko o jego obszar (po 1569 r.) tutaj chodziło⁵.

Nawiasem mówiąc, właśnie przy pracy nad tymi tematami zapoczątkowane zostały krótkoterminowe i z wielkim trudem uzyskiwane w Ministerstwie Szkolnictwa Wyższego po 1958 r. wyjazdy na kwerendy, a właściwie tylko na zajrzenie do archiwów Mińska, Grodna i Wilna, które jednak pozwoliły nam nawiązać bliższe i trwałe kontakty z naszymi kolegami z Białorusi i Litwy prowadzącymi już rzetelne badania. Nastąpiło to jednak nie na tamtejszych uniwersytetach, podówczas badawczo biernych, a w Instytutach Historii Akademii Nauk: Białorusi i Litwy. Kontakty te, przyjaźnie i wymiana informacji i publikacji własnych czy też najnowszych wydawnictw źródeł i monografii owocowały następnie przez długie lata: aż po dzień dzisiejszy. Dziś jednak za szczególnie sprzyjającą podsumowaniu własnych i rozwijaniu realizowanych przez naszych uczniów nowych badań nad wspólnymi dziejami ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego doby przedrozbiorowej (a i czasów późniejszych) uznać wypada obustronną łatwość wyjazdów i dostępu do materiałów ar-

5 Bliższe szczegóły zob. St. Alexandrowicz, „Szkoła” Profesora Henryka Łowmiańskiego, [w:] „Profesor Henryk Łowmiański życie i dzieło”, red. A. Kijas, K. Pietkiewicz, Poznań 1995, s. 75-78.

chiwalnych i bibliotecznych. Przed laty były one mozolnie zawczasu uzgadniane (nie zawsze ze skutkiem) przez Warszawę i Moskwę, z dość daleko idącymi ograniczeniami tematycznymi i merytorycznymi.

Pokoleniu moich dzisiejszych słuchaczy trudno to zrozumieć. Dziś z wielką radością obserwuję szerokie i życzliwe stałe kontakty moich młodszych kolegów z ich rówieśnikami w środowiskach historycznych Wilna, Kowna, Mińska i Grodna (oraz innych); wzajemny udział w często już organizowanych międzynarodowych konferencjach, dostrzegalny także dziś na tej sali, wreszcie swobodę wyboru i sposobu ujęcia tematów badawczych, słowem to wszystko, o czym moje pokolenie mogło tylko marzyć. Dobrze to rokuje na przyszłość zwłaszcza biorąc pod uwagę naturalną problematykę zainteresowań i kształcenia studentów środowiska historycznego Białegostoku. Dość powoli rozwinęło się ono i dojrzało w toku wieloletniej działalności Filii Uniwersytetu Warszawskiego i samodzielnego już Uniwersytetu w Białymstoku. Trwało to zresztą lat trzydzieści trzy - czyli przez czynny żywot jednego pokolenia.

Wracając do zasadniczego tematu mego wystąpienia, ograniczę się dziś do bardzo ogólnych, nieźle już udokumentowanych własnymi publikacjami wniosków, wyciągniętych z wieloletnich sukcesywnie prowadzonych polskich, białoruskich i litewskich badań nad dziejami miast i miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia. W ostatnich latach kilkunastu w coraz większym stopniu były one z sukcesem uprawiane także w Białymstoku i regionie⁶.

Ogólne rozważania nad procesami urbanizacji ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XVIII wieku najwygodniej byłoby zacząć od ogólnego obrazu tego kraju, jaki przynosi nam opracowana na przełomie wieków XVI i XVII wielka mapa Litwy, przygotowana i opublikowana staraniem księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (1549-1616), którą znamy z drugiego wydania roku 1613 (pierwsze wydanie tej mapy ukazało się zapewne w 1603 r.; znane ze wzmianek w źródłach pisanych, niestety zapewne nie dotrwało do naszych czasów). W dawniejszej literaturze mapę tę zwano mapą Tomasza Makowskiego; w nowszej zwana jest na ogół radziwiłłowską. Dostępna badaniom edycja druga została wyszytychowana i odbita w Amsterdamie w roku 1613. Poczynając od roku 1631 z tych samych tablic odbijana była dla kolejnych edycji Atlasu Wilhelma Blaeuwa (Amsterdam 1631, 1633, 1635); z tym, że od roku 1637 drukowana była w nieco uproszczonej i znacznie zmniejszonej przeróbce. Co najmniej do roku 1772 mapa radziwiłłowska pozostawała główną podstawą wszystkich kartograficznych ujęć obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego (w jego granicach sprzed roku 1569) opracowanych przez kartografów zachodnioeuropejskich⁷.

6 Obfite informacje o wynikach badań i dziesiątki już publikacji szczegółowych publikowane są systematycznie na łamach wydawanego przez BTN kwartalnika „Białostoczczyzna” i w roczniku „Studia Podlaskie”, organie Instytutu Historii Uniwersytetu w Białymstoku; Obie te instytucje publikują też liczne monografie i zbiory źródeł, po części dotyczące historii miast.

Każdego oglądającego tę mapę a zarazem czytelnika towarzyszącego jej łacińskiego tekstu uderzyć musi obraz rozległego kraju, obfitującego w miasta i miasteczka, których na całej mapie znalazło się niemal tysiąc, a na ziemiach W. Ks. Litewskiego po 1596 (z oznaczonymi różnymi funkcjami: administracyjnymi, sądowymi, kościelnymi czy rezydencjonalnymi), o niewielkim stopniu zalesienia, a dość wysokim poziomie cywilizacyjnym. Obraz to nieco jednak upiększony, większość bowiem przedstawionych na mapie małych miast i miasteczek różniła się zasadniczo od tej kategorii osiedli w Zachodniej Europie. Zasięg mapy obejmuje całość ziem Wielkiego Księstwa w jego granicach sprzed Unii Lubelskiej 1569 r. Pominęte zostały tylko puste obszary Dzikich Pól na południu, nie zmieścił się więc na niej dolny bieg Dniepru wraz z ujściem do Limanu. Ten brak został uzupełniony dołączeniem do mapy głównej czteroodcinkowej mapy dolnego biegu Dniepru (od Czerkas do ujścia, wraz z całym Limanem Dnieprowym) w skali znacznie większej (całość mapy – ok. 1:1 300 000; mapa Dniepru ok. 1:500 000) z bardzo szczegółowo przedstawioną sytuacją na obu brzegach rzeki, ujściami jej dopływów, Porohami i wyspami z nazewnictwem, a także wieloma informacjami historycznymi, także o zagrożeniach napadami Tatarów⁸.

Obfitość i znaczne zagęszczenie miast i miasteczek oraz symbolicznie tylko pokazane, a znacznie zredukowane przestrzenie lasów i puszczy (jeszcze w drugiej połowie XIX w. znacznie przekraczających 50% powierzchni kraju), jak również tekst objaśniający, obalający istniejące w krajach zachodnich przekonania o dzikości i prymitywizmie społeczeństwa i gospodarki Litwy, i dowodzący wysokiego poziomu jej cywilizacji, miały na celu rozpowszechnienie w całej oświeconej Europie korzystnego obrazu kraju, którego fundator i mecenas mapy - książę Mikołaj Krzysztof Radziwiłł - był gorącym patriotą⁹.

W rzeczywistości jednak problematyka i stan urbanizacji tego obszaru wciąż różniły się zasadniczo nie tylko od krajów Europy Zachodniej ale także i Czech, Śląska, Pomorza Zachodniego, Wielkopolski czy Prus Królewskich. Wystąpiło tu parowiekowe opóźnienie tworzenia się miast i rozpowszechnienia prawa miejskiego (na omawianym obszarze przypadającego na wieki XV-XVI). Tym samym wytworzenie się stanu mieszczańskiego, nie dorównało nawet stosunkom polskim. Ponieważ zaś przytłaczająca większość małych miast i miasteczek nigdy nie otrzymała przywilejów na prawo miejskie magdeburskie (czy inne), ich mieszkańcy po-

7 Mapa ta od dawna jest przedmiotem zainteresowania historyków kartografii, a od lat czterdziestu służy także jako źródło historyczne. Podstawowe informacje i literaturę zob. St. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, wyd. II, Poznań 1989, s. 75-136.

8 Ibidem, s. 95-100.

9 Znaczenie mecenatu Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła w dziedzinie nauki i kartografii, a także sztuki przedstawia wszechstronnie T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) wojewoda wileński*, [Warszawa 2000], s. 206 – 216. Fundacje artystyczne księcia Sierotki omawia szczegółowo T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998.

zostawali poddani właścicielom ziemskim i podlegali jurysdykcji sądów patrymonialnych czy starościńskich (w dobrach gospodarskich, czyli królewskich). Musimy więc pamiętać, że w większości przypadków za terminem „miasto” na ziemiach W. Ks. Litewskiego kryje się całkiem odmienna, nawet od miast polskich, sytuacja prawna i społeczna¹⁰.

Porównując gęstą sieć miast i miasteczek na mapie z dziesiątkami współczesnych jej inwentarzy majątkowych, dokładnie podających liczbę dymów w każdym osiedlu miejskim czy wiejskim, stwierdzić możemy, że na ziemiach Litwy i Białorusi znalazły się tu wszystkie miasteczka, które miały 50 dymów lub więcej, czyli mogły liczyć nawet tylko ok. 300-350 mieszkańców. W odniesieniu do ziem Ukrainy, zwłaszcza Wołynia (teraz już w Koronie), gdzie gęstość zaludnienia i rozmiary wsi i miasteczek były znacznie większe, uwzględnione zostały wszystkie liczące 100 i więcej dymów, czyli powyżej 600-700 mieszkańców¹¹.

Pod względem zagęszczenia sieć miejska Wielkiego Księstwa Litewskiego z grubsza odpowiadała temu co obserwujemy w krajach Europy zachodniej (wyjawszy tylko wielkie kompleksy puszczy czy bagien Polesia, na mapie dodatkowo scharakteryzowanych opisami). Jednak w rzeczywistości litewskie miasta i miasteczka (z wyjątkiem niektórych, największych lub będących „stolicami” wielkich kompleksów dóbr najznacniejszych magnatów, jak np. Radziwiłłowskie: Birze, Kiejdany czy Nieśwież, Chodkiewiczowski Szklów itp.) bardzo różniły się od swoich zachodnich odpowiedników. Większość ich mieszkańców trudniła się rolnictwem. Wobec niewielkiej gęstości zaludnienia zaplecza gospodarczego (rynku lokalnego) każdego z nich, możliwości ich rozwoju i wzrostu były ograniczone. Wszystkie jednak spełniały doniosłą rolę w regularnym funkcjonowaniu rynku wewnętrznego, składającego się z wielu elementów: rynku lokalnego miasteczka z cotygodniowym targiem (a czasem i dorocznym jarmarkiem), rynków miast małych (obejmujących kilkanaście rynków lokalnych), wreszcie rynków regionalnych miast dużych. Te funkcje ekonomiczne, związane z upowszechnieniem sprzedaży artykułów produkcji rolnej i hodowlanej, dostarczanych przez wieś (głównie gospodarstwa chłopskie) za gotówkę, umożliwiającą z kolei nabywanie artykułów wytwarzanych przez rzemiosło miasteczkowe czy miejskie, często przywożonych z daleka, a nawet z zagranicy, sieć miejska Wielkiego Księstwa Litewskiego spełniała z powodzeniem. Ludność miejska kraju osiągnęła poziom życia i stan posiadania nieporównywalny nawet z zamożniejszymi chłopami. Wciąż jednak większość miesz-

10 Zagadnienia te przedstawia St. Alexandrowicz, *Gospodarstwo, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII w.* [W:] *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, Kraków 1996, s. 61–89.

11 St. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, *Studia Źródłoznawcze*, X, Warszawa-Poznań 1965, s. 50–55. Na obszarze Wołynia znalazły się tu wszystkie miasteczka liczące ponad 100 dymów.

czan pozostawała w stanie poddaństwa osobistego. Prawo zaś miejskie było udziałem tylko niewielkiej części osiedli miejskich¹².

Poczynając od ostatniej ćwierci wieku XVI w prywatnych małych miastach i miasteczkach coraz częściej osiadają Żydzi przybywający ze starszych i większych ośrodków. Liczba ich i odsetek wśród ogółu mieszczan stopniowo wzrastają. Z miejsca osiągają oni dominację w zakresie lokalnych obrotów handlowych i niektórych zajęć (m.in. wyrobu napojów alkoholowych, młynarstwa i organizacji handlu). Najczęściej biorą warendę karczmy, młyny, myta i opłaty targowe, a uiszczane przez nich roczne sumy arendy stają się wkrótce głównym składnikiem regularnych dochodów pieniężnych z wielkich majątków, znacznie przekraczając wcześniejsze wpływy z czasów, kiedy to dziesiątki mieszczan prowadziły własne karczmy, zapewniające im stały dochód, za co płacili na rzecz dworu zwyczajową, nie ulegającą zmianom kapszczyznę – po kopie groszy od szynkowanego piwa i miodu, a po pół kopy (czasem po konie) od gorzałki¹³.

Jak dotąd dla całego obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego brakuje nawet zwyczajnej listy przywilejów lokacyjnych, nadających prawo miejskie w jakiegokolwiek jego postaci dla miast istniejących od dawna lub nowo zakładanych „na surowym korzeniu”. Dla obecnego terytorium Litwy badania takie zostały już przeprowadzone; obecna Białoruś i Ukraina zapewne też niedługo doczekają się podobnych wstępnych ujęć. Zasadniczym utrudnieniem jest tu rozproszenie dawnych archiwaliów po różnych zbiorach na obszarze dawnego Imperium Rosyjskiego, jak również praktyczna likwidacja a często i fizyczne zniszczenie, w najlepszym zaś wypadku rozproszenie po różnych archiwach, bibliotekach i muzeach a także dawnych kolekcjach prywatnych, zasobów rękopiśmiennych źródeł powstałych przed rokiem 1795. To co z państwową, miejską, kościelną i prywatną spuścizną archiwalną doby przedrozbiorowej uczyniły władze carskie, a także ich sowieccy następcy, niesłuchanie utrudnia (a czasem wręcz uniemożliwia) jakiegokolwiek metodyczne badania nad dziejami miast interesującego nas obszaru aż do końca XVIII czy nawet połowy XIX wieku¹⁴.

12 St. Alexandrowicz, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości...*, s. 71-78.

13 St. Alexandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu*. Rocznik Białostocki. T. I, Białystok 1961, s. 97-104; tenże, *Rola miasteczek w gospodarczych uwarunkowaniach rozwoju ludności Żydowskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI – XVIII wieku*. [W:] *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI – XX wieku. Społeczeństwo – gospodarka – polityka*. Zbiór studia pod red. M. Wojciechowskiego i R. Schattkowsy'ego, Toruń 1996, s. 157-159.

14 Należy jednak podkreślić ogromny postęp w zakresie dostępności i wykorzystywania przez badaczy polskich staropolskich archiwaliów z interesującego nas obszaru, jaki nastąpił w ostatnim dziesięcioleciu, dzięki licznym kwerendom młodych historyków polskich w zbiorach Wilna, Mińska, Grodna, Petersburga, Moskwy i innych ośrodków, do których w końcu XVIII aż do pierwszej połowy XX wieku wywożone były przez władze zaborcze zarówno archiwa, jak biblioteki i zbiory muzealne. W znacznym stopniu możliwe więc będzie wypełnienie najbardziej dotkliwych „białych plam” w znajomości problematyki dziejów miast W. Ks. Litewskiego w niepodległej przyszłości.

Przypuszczać należy, że dokonane w wieku osiemnastym i dziewiętnastym translokacja Metryki Litewskiej do Petersburga i pozbawienie dziesiątków miast dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego ich historycznych archiwaliów miejskich miało, skoncentrowanych w archiwach wileńskim i witebskim, na celu zerwanie ciągłości własnych lokalnych tradycji: państwowych, prawnych, społecznych i kulturalnych, tak odmiennych od tradycji miast Państwa Moskiewskiego i Rosji, na wzór których po roku 1840 modyfikowano nie tylko administrowanie, stosunki konfesyjne (likwidacja unii w 1839 r.) ale i system prawny i społeczny guberni wcielonych do Cesarstwa, a także instytucje samorządu miejskiego.

Zaciążyło to na możliwościach badań, podejmowanych w różnych ośrodkach w ciągu wieku ubiegłego. Tylko historycy polscy i litewscy mogli prowadzić je swobodnie przez lat dwadzieścia – od 1920 do 1939 czy 1940 roku, jednak w odcięciu od źródeł archiwalnych zabranych do Rosji, następnie zaś od roku 1989 (czyli w sumie dla całego wieku dwudziestego – przez trzydziestolecie !). W jeszcze gorszej sytuacji byli historycy białoruscy i ukraińscy, którzy uzyskali samodzielność dopiero od roku mniej więcej 1990 (a więc pracowali swobodnie przez lat dziesięć); wcześniej bowiem tematyka badań, jak i podstawowe wnioski musiały być zgodne z obowiązującym szablonem ocen, określanym z punktu widzenia wielkorosyjskiego (z drobnymi modyfikacjami uwarunkowanymi aktualną a zmienną sytuacją polityczną w rosyjskiej historiografii sowieckiej) przez najwyższe władze partii komunistycznej ZSRR.

Rzuca się więc w oczy kontrast między osiągniętym stanem badań nad dziejami miast Polski przedrozbiorowej, a nawet Królestwa Polskiego po 1815 r., a obszarem nas interesującym – ziem wcielonych do Cesarstwa Rosyjskiego, oficjalnie określonych jako „Siewiero-Zapadnyj Kraj” i po roku 1831 usilnie rusyfikowanych. Powstające w ostatnich kilkunastu latach liczne monografie poświęcone wszechstronnym szczegółowym badaniom przeszłości miast Prus Królewskich, Wielkopolski czy Małopolski, a także Mazowsza czy Lubelszczyzny i kolejne zeszyty Atlasu Historycznego Miast Polski opierają się głównie na bogatych, dostępnych na miejscu, przedrozbiorowych archiwach miejskich, pozwalających na badania metodyczne, wszechstronne i gruntowne. Dla ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego wciąż pozostają one kwestią dalszej przyszłości.

Z większych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego tylko dwa: Kowno na Litwie i Mohylew na Białorusi posiadają stosunkowo dobrze zachowane zespoły przedrozbiorowych ksiąg sądów miejskich, ksiąg rachunkowych i innych archiwaliów, które pozwalają między innymi na analizę stosunków gospodarczych i procesów przemian kulturalnych i językowych w tych wielkich ośrodkach, leżących na obszarach zamieszkałych przez ludność litewską lub białoruską, z czasem ulegającą kulturalnej i językowej polonizacji. Archiwum stołeczne Wilna uległo zagładzie podczas spalenia miasta w sierpniu 1655 r. przez moskiewskich zdobywców. Tylko najcenniejsze przywileje miejskie i cechowe zostały zawczasu wywakuowane. W wiekach XVIII-XX znaczną ich część wydano drukiem. Wcześniej już służyły wie-

lu zainteresowanym badaczom. Dla całego Wielkiego Księstwa nie zachowały się, również zniszczone w 1655 r., wcześniejsze księgi poborowe, które dla ziem Korony stanowią od stu lat podstawę dla wszelkich badań statystycznych nad polską wieki szesnastego w przekrojach: parafii, powiatów i województw dając obraz całego kraju. Zniszczeniom i rozproszeniu uległy też księgi metrykalne kościołów wszystkich wyznań stąd, nawet po najstaranniejszych kwerendach i analizach istniejącego materiału, stan wiedzy o każdej ze stron życia i rozwoju oraz wewnętrznych dziejów ogółu i poszczególnych miast Wielkiego Księstwa nie dorówna temu, co już obecnie wiemy o miastach Polski¹⁵.

Otwarcie możliwości dostępu historyków polskich do archiwalnych i bibliotecznych, a także muzealnych zbiorów: rosyjskich, białoruskich, litewskich i ukraińskich, zaowocowało po kilku latach wieloma odkryciami i publikacjami źródeł oraz wyników badań, głównie w środowisku Białegostoku, przez Uniwersytet (m.in. zasłużony już rocznik „*Studia Podlaskie*”) i Białostockie Towarzystwo Naukowe – na łamach zeszytów kwartalnika „*Białostoczczyzna*” i wydawnictw zwartych lub seryjnych. Z całą pewnością jest to dobry początek, a coraz lepsza znajomość wielu już zbiorów i całości znanego dotąd dorobku staropolskiej kultury na obszarach dzisiejszych Litwy i Białorusi, jak również historii staropolskiej sztuki przez Profesora Józefa Maroszkę stwarza także możliwości efektywnej współpracy z historykami sztuki, którzy pod przewodnictwem Marii Kałamajskiej-Saaed, w szeroko zakrojonych systematycznych badaniach terenowych i archiwalnych odkrywają i badają ocalałe zabytki architektury, malarstwa i rzeźby, będące dziedzictwem czterech dzisiejszych narodów i państw, powstałym za wspólnej Rzeczypospolitej.

Mówiąc o tym, czego jeszcze przed rokiem 1991 zdołali dokonać na polu badań historii miast Białorusi, pracujący już nie tylko w Mińsku, moi rówieśnicy i ich uczniowie, wyrazić należy najwyższe uznanie. Nie tylko bowiem powstało kilka solidnych monografii oraz wiele popularnych zarysów historii poszczególnych miast, ale też wszechstronne zainteresowanie tematyką miejską pięknie zaowocowało wydaniem w niepodległym już kraju sześciotomowej „*Encyklopedii Historii Białorusi*”, zapoczątkowanej przez pierwszego jej Redaktora – nieodżałowanej pamięci Profesora Michasia Tkaczowa. Encyklopedia, opracowana przez dziesiątki kompetentnych autorów różnych pokoleń, przynosi mnóstwo haseł nie tylko poświęconych historii poszczególnych miast i miasteczek, ale także ich zabytkom, instytucjom, prawu, szkolnictwu, dorobkowi kulturalnemu i dziejom wojennym. Zaletą tego zbiorowego dzieła jest bogata dokumentacja kartograficzna, opracowana od podstaw. Wiele zaś haseł stanowi pierwsze opracowanie nieznanych dotąd zagadnień. Przykładem może być „arszanskaje prawa” – studium nieżyjącego już Profesora Z. J. Kopysskiego, ukazującego bardzo szybką modyfikację prawa magde-

15 Szczególnie ważną wydaje się w tej sytuacji bliższa współpraca pomiędzy badającymi tematykę miejską wieków XV- XVIII historykami polskimi i ich kolegami litewskimi, białoruskimi, ukraińskimi i łotewskimi a także rosyjskimi.

burskiego, poczynawszy od samorządu nadanego miastu Orszy przywilejem króla i wielkiego księcia Stefana Batorego z 31 sierpnia 1577 r., przez zwyczajową praktykę, uwzględniającą zarówno przyjęte od dawna normy miejscowego prawa zwyczajowego jak i praktykę stosowaną nowych tu norm Statutów Litewskich – drugiego z 1566 r. i trzeciego z 1588 r. Pełne prawo magdeburskie otrzymała Orsza od króla Zygmunta III w 1620 r. A już w marcu roku następnego stworzyła własną kodyfikację w postaci oryginalnego statutu, uwzględniającego tak dawne lokalne tradycje prawne, jak i praktykę sądową, znacznie różniącą się od tej stosowanej w Wilnie i innych, wzorujących się na nim miastach¹⁶.

Przy okazji warto przypomnieć, że sprawom miejskim wiele uwagi poświęcają Statuty Litewskie: I/1529, II/1566, III/1588. Ten ostatni zaś dał właścicielom majątków – zarówno szlachcie jak duchowieństwu – swobodne prawo zakładania miast i miasteczek, bez potrzeby uzyskiwania wymaganego dotąd zezwolenia wielkiego księcia¹⁷.

W świetle własnych badań i publikowanych dawniej studiów i przyczynków, poświęconych problematyce miasteczek i miast Wielkiego Księstwa Litewskiego XV-XVIII wieków¹⁸, warto zwrócić uwagę na rolę całej sieci miasteczek tego obszaru w jego rozwoju kulturalnym, rozszerzeniu zasięgu szkolnictwa początkowego i średniego różnych konfesji: katolickiego, prawosławnego i unickiego, kalwińskiego i żydowskiego, jak również druku, rozpowszechnienia książki i twórczości literackiej. Dzięki stałemu funkcjonowaniu miast i miasteczek jako ośrodków wymiany handlowej, w której uczestniczyły wszystkie grupy społeczne, etniczne i wyznaniowe, już w drugiej połowie XVI w. nastąpiło upowszechnienie znajomości języka polskiego, a w wieku siedemnastym jego dominacja w środowiskach miejskich i

16 Por. Z. Ju. Kapyski, *Arsanskae prava. Encyklopedia Historii Belarusi*, t. 1, Mińsk 1993, s. 185-186 (tamże podana literatura).

17 Por. St. Alexandrowicz, *Geneza i rozwój ...*, s. 50-59; tenże, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości ...*, s. 76; Z. Ju. Kopyski, *Goroda Wielkiego knjazestwa Litewskiego w gosudarstvennom zakonodatel'stve XVI – pervoj poloviny XVII veka*. [w:] *Pervyj Litevskij Statut 1529 goda*, Vilnius 1982, s. 20-37.

18 Prócz zacytowanych wcześniej warto tu wymienić prace: St. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do I połowy XVII wieku)*, Zeszyty Naukowe UAM, Historia z. 6, Poznań 1964, s. 23-54; tenże, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. 27: 1966, s. 35-67; tenże, *Rola miast i miasteczek w przemianach kulturalnych i językowych na ziemiach Białorusi w XVI – XVIII w.* [w:] *Naš radavod*, kn. 7, *Materyjaly miŭnarodnaj navukovaj konferencyi „Histryčnaja pamjacc, narodu Vjalikaha Knjastva Litousaha i Belarusi XIII – XX st.”*, Hrodna 1996, s. 243-248; toż, [w:] *Naš radavod*, kn. 8, *„Belarusy i paŭjaki: dyjaloh narodu i kultur X-XX st.”*, Hrodna 1999, s. 129-143; tenże, *Städte in den weißrussischen Gebieten des Großfürstentums Litauen (15. bis 18. Jahrhundert)*. [w:] *Handbuch der Geschichte Weißrußlands*. Herausgegeben von D. Beyrau u. R. Linder, [Göttingen 2001], Vandenhoeck u. Ruprecht, s. 276-290; tenże, *Sowjetische Forschungen zur Geschichte der belorussischen Städte in der Periode des Feudalismus. Die sowjetische Geschichtswissenschaft. Leistungen und Wirksamkeit*, Teil 4, Halle (Saale) 1979, s. 104-116. Ta ostatnia pozycja przedstawia głównie dorobek lat 1960-1977, kiedy historycy Białorusi zaczęli systematycznie publikować wyniki swych badań.

miasteczkowych. Najwcześniej ten proces zaznacza się w dużych miastach: Wilnie i Kownie. Wraz z przejmowanymi z miast Korony (zwłaszcza Krakowa) wzorcami ustrojowymi i kancelaryjnymi władz miejskich, statutów cechowych, a także wędrówkami rzemieślników i kupców, stawał się język polski środkiem komunikacji nie tylko dworu i dworów magnackich, ale także codziennych kontaktów wewnątrz miasta oraz na targu, skąd wpływ jego rozciągał się na zaplecze wiejskie. W środowisku wiejskim nie tylko ludność chłopska, ale i drobna szlachta nadal aż po koniec wieku osiemnastego (i później) posługiwała się językiem ludu – białoruskim na wschodzie, litewskim – na zachodzie, a wszystkimi trzema w rozległym pasie pogranicza etnicznego obu tych obszarów, gdzie na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie występowało też polskie osadnictwo drobnoszlacheckie i chłopskie.

Wydaje się więc niewątpliwą konieczność odejścia od tradycyjnie przyjmowanego schematu procesów polonizacji kulturalnej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego – od dworu królewskiego, przez dwory magnackie do dworów i dworzków szlacheckich. Przekazywanie wzorców kulturalnych tą drogą występowało niewątpliwie; jego oddziaływanie kończyło się jednak co najwyżej na stałej służbie dworskiej, nie było zaś w stanie przeniknąć do podstawowej masy ludności – chłopów i drobnej szlachty, która używała języka ludu – białoruskiego lub litewskiego, jako środka codziennej komunikacji w rodzinie. Równolegle do upowszechniania polszczyzny przebiegał proces stopniowego wypierania ruskiego języka „państwowego” przez polski¹⁹. Ta polonizująca rola miast i miasteczek szczególnie wyraźnie zaznaczyła się na etnicznym obszarze litewskim w ostatniej ćwierci wieku dziewiętnastego, podczas największego nasilenia polityki rუსyfikacyjnej władz carskich²⁰.

Zastanawiając się nad rolą, jaką sieć miejska Wielkiego Księstwa Litewskiego odegrała w gospodarczym i kulturalnym rozwoju dzisiejszego obszaru Litwy i Białorusi XV-XVIII w., warto pamiętać, że na wschód od jego granicy z Państwem Moskiewskim, późniejszą Rosją, prawo miejskie aż do końca XVII w. nie występowało w żadnej postaci. Świetne tradycje republik miejskich Nowogrodu Wielkiego i Pskowa zostały w ostatniej ćwierci XV i pierwszej XVI wieków zniszczone, wraz z lokalnymi elitami społecznymi i politycznymi, przez moskiewskich zdobywców: Iwana III Wasylewicza i Wasyla III Iwanowicza²¹.

19 Por. zwłaszcza: St. Alexandrowicz, *Rola miast i miasteczek...*, s. 245-246 i 135-138.

20 W. Wielhorski, *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, London 1947, s. 225-227. Cenne uwagi na ten temat dają E. Meilus i A. Butrimas, *Przemiany etniczne i wyznaniowe w miastach i miasteczkach Żmudzi w XVII – XVIII w.* [w:] *Miasto i kultura ludowa...*, s. 105-116.

21 Por. St. Alexandrowicz, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości...*, s. 62-64. Gruntowne przedstawienie sytuacji miast wschodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XV i XVI w. daje M. M. Krom, *Meż Rus'ju Ruskju Litvoj. Zapadnorusskie zemli v sistemierussko-litovskich otnošenij konca XV – pervoj tretej XVI v.*, Moskwa 1995, s. 11, 18-22, 132-228. Autor daje tu pierwszą, wolną od tradycyjnej gloryfikacji terytorialnej ekspansji Państwa Moskiewskiego, analizę sytuacji miast i stanowiska politycznego ich ludności – przywiązanej do tradycji i państwa litewskiego.

Tymczasem w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, nawet tych, które prawa miejskiego nie posiadały, aż do połowy wieku XVII występował dość szybki i wszechstronny rozwój, wzrost zaludnienia, a także kształtowanie się odrębnej, miejskiej świadomości społecznej, a nawet pewnego mecenatu na polu oświaty i kultury. W miastach też powstawały godne uwagi budowle sakralne i świeckie, a nawet nowoczesne założenia urbanistyczne; często też w małych miasteczkach prywatnych tworzone kompozycje rezydencji i miasta. Niektóre z nich przetrwały do dziś, świadcząc o dawnej przynależności do kultury europejskiej. Zniszczenia wojenne połowy XVII w. (1654-1667 r.), rzezie ludności niektórych miast i miasteczek i masowe jej deportacje do Rosji, doprowadziły do spadku zaludnienia kraju o około 50%. Dopiero w dobie Sejmu Czteroletniego, a więc po upływie prawie stu czterdziestu lat, zaludnienie Wielkiego Księstwa Litewskiego osiągnęło poziom sprzed roku 1654²². Oceniając więc rolę miast w rozwoju historycznym ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w., a także jego lokalnych społeczności, pamiętać musimy, że tragiczne wydarzenia połowy wieku siedemnastego, będące następstwami wojny z Chmielnickim, najazdu moskiewskiego i potopu szwedzkiego, a następnie kolejna fala zniszczeń Wojny Północnej w pierwszym dziesięcioleciu XVIII w. doprowadziły do sytuacji, w której musiały być stopniowo odtwarzane zarówno stan zaludnienia, jak i materialny dorobek pokoleń, co w odniesieniu do społeczności miejskich i miasteczkowych było trudniejsze, niż dla ludności i gospodarki wiejskiej; wymagało bowiem bez porównania większych nakładów²³.

-
- 22 Jak wynika z dokonanych przed laty obliczeń Józefa Morzego i Jerzego Ochmańskiego, ludność W. Ks. Litewskiego w połowie wieku XVII liczyła (łącznie dla obszaru dzisiejszej Litwy i Białorusi) ok. 4 550 000 głów (15,3 na km²), a ok. 1790 r. ca 4 840 000 (16,3 na km²), względnie ca 4 600 000 (15,5 na km², przy powierzchni obliczonej na ok. 297 400 km²). Por. : J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965, s. 216-217 (tab.54) Natomiast straty w wyniku wojen lat 1648-1667 wyniosły ok. 50% ludności całego kraju; J. Ochmański, *Zaludnienie Litwy w roku 1940*. [w:] tegoż, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1980, s. 213-222 (tab. 5).
- 23 Biorąc pod uwagę znaczenie mniejsze niż dla ziem polskich zasoby zachowanych źródeł do dziejów miast i bez porównania skromniejszą bazę badań nad dziejami miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, łatwo zrozumieć stosunkowo słabe przedstawienie sytuacji miast tego obszaru w podstawowej syntezie, jak dali M. Bogunka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986. Wydaje się, że środowisko historyczne Białegostoku, mające już spore osiągnięcia w badaniach przedstawionej wyżej problematyki, jest szczególnie powołane do jej pogłębionej, drogą badań szczegółowych, analizy i przyszłej syntezy.

prof. dr hab. Krzysztof Pietkiewicz (Poznań)

Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast.

Pojawienie się wraz z objęciem tronu litewskiego przez Aleksandra Jagiellończyka w Wielkim Księstwie Litewskim stałego ośrodka władzy, dworu wielkosiążęcego, miało w wielu dziedzinach życia wewnętrznego państwa litewskiego charakter przełomowy. Po przeszło pół wieku od śmierci Zygmunta Kiejstutowicza, Litwa miała znów samodzielnego władcę, który odpowiadając na wyzwania współczesności wzmocnił organizację państwa – nową organizację uzyskała kancelaria litewska, myślano o nadaniu całemu państwu jednolitego statutu. Do zjawisk, które po 1492 r. nabrały nowej dynamiki należała niewątpliwie konsekwentnie prowadzona przez Aleksandra polityka miejska.¹ Dynamiczny wzrost gospodarczy W. Ks. Litewskiego w drugiej połowie XV w., cechujący się intensywną akcją kolonizacyjną i bujnym rozwojem wielkiej własności ziemskiej, stwarzał warunki do tworzenia się rynków lokalnych, produkcji rzemieślniczej i handlu, których ośrodkami stały się miasta i miasteczka. Śledzenie procesu ich powstawania jest dla nas problemem rozwoju gospodarczego w ogóle, ponieważ warunkiem istnienia miasta jest jego otoczenie społeczno-gospodarcze, odpowiedni poziom techniki uprawy roli, istnienie państwa zdolnego chronić delikatną sferę handlu przed nadmierną eksploatacją i grabieżą. Zainteresowanie państwa litewskiego rozwojem miast w XV w. jest rzeczą bezsporną. Z pewnością sankcjonowało ono dążenia emancypacyjne mieszczaństwa, ale u jego podstaw leżała troska o równomierny rozwój gospodarczy i dochody państwa płynące z celi, akcyzy i szeregu dochodów miejskich. Przez swoją stabilność dochody z miast były stałe i przewidywalne.² O tym że władze państwowe doceniały rangę miast może świadczyć zachowanie około 190 dokumentów, aktów i przywilejów z l. 1492–1506 wydanych przez Aleksandra poszczegół-

- 1 Referat stanowi na nowo opracowaną wersję studium zamieszczonego w pracy: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 183–187.
- 2 Jak wyżej oraz J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII – XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 203.

nym miastom i indywidualnie mieszczanom, a obok nich ponad 120 aktów dzierżawy, rozliczeń i innych działań skarbowych, również odnoszących się w większości do mieszczan.³

Rozwój miast w W. Ks. Litewskim odbywał się zgodnie z ogólnymi procesami społecznymi i gospodarczymi Europy Środkowowschodniej. W ciągu XV wieku obserwujemy powstawanie licznych nowych miast i miasteczek. Procesowi temu towarzyszyła recepcja zachodnich wzorów organizacyjnych życia miejskiego, przede wszystkim przyjmowanie prawa magdeburskiego. Znaczący problem tej odgórną działalność państwa, zmierzającą do aktywizacji gospodarczej ośrodków miejskich odnajdują w licznych przywilejach na prawa miejskie, udzielanych w I połowie XV w. Na tym tle następowała powolna recepcja ustrojowych instytucji prawa niemieckiego przez czerpanie wzorów od miast polskich.⁴

W późnym średniowieczu rozwój miast był już mocno zaawansowany i miał, także na ziemiach W. Ks. Litewskiego, wielowiekową tradycję. Bujny rozkwit miast ruskich przypadł na XII - XIII w. Zgodnie z przekonaniem większości badaczy, regres nastąpił po najeździe mongolskim. Na rozkaz Złotej Ordy zniszczono na Rusi południowej wszystkie obwarowania miejskie, a liczne wojny wewnętrzne i najazdy połączone z rabunkiem i pożogą spowodowały zanik wielu miast⁵. W nowszej literaturze zjawisko to związane jest dopiero z okresem kryzysu i rozpadu Ordy od poł. XIV w., kiedy porządek oparty na handlu, zastąpiło od strony stepu sąsiedztwo zubożałych, zwalczających się chanatów tatarskich.⁶ Natomiast zniszczenie fortyfikacji, wprowadzenie specjalnego opodatkowania, jest odczytywane jako

- 3 Materiały te czerpiemy głównie z Metryki Litewskiej (skrót ML), niedostępnej w Polsce w oryginale, zwłaszcza z pochodzących z czasów Aleksandra ks. 5 i 6 wpisów (кн. 5 і кн. 6 записей), z kopii transliterowanej na alfabet łaciński w XVIII w. przechowywanej w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie – skrót AGAD, KWML (kopia warszawska Metryki Litewskiej), nr 191 B (ks. 6) i nr 192 (ks. 5), oraz z wydawnictw zawierających publikacje materiałów ML: *Русская Историческая Библиотека*, t. 27, *Литовская Метрика, отдел первый, Часть первая: Книги записей*, t. 1, Сетербур 1910 (zawiera tekst ks. 3, 4 i część ks. 5); *Lietuvos Metrika (1427–1505)*, Knyga Nr. 5, Vilnius 1993 (dokończenie ks. 5, wyd. E. Banionis, w skrócie LM 5); Cytaty czerpiemy też dawniejszych edycji: AJZR – *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России*, t. 1, С. Петербург 1865; ALM – *Акты Литовской Метрики*, t. 1–2, изд. Ф. И. Леонтович, Варшава 1896–1897; ALRG – *Акты Литовско-Русского государства*, изд. М. Ф. Довнар-Запольский, t. 1, Москва 1899; AWAK – *Акты издаваемые Вилескою Археографическою Коммиссею*, t. 1–39, Wilno 1865–1914; AZR – *Акты относящиеся к истории Западной России*, t. 1–2, С. Петербург 1846–1847 i in.
- 4 Ф. В. Тарановский, *Обзор памятников магдебурского права западнорусских городов литовской эпохи. Историкоюридическое исследование*, Варшава 1897. J. Bar-dach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, *Кwartalnik Historyczny*, R. 87, 1980, s. 21–51, to samo w wersji rozszerzonej i zmienionej przez Autora, pt.: *Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku*, [w:] *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 72–119, tu skrótkowo scharakteryzowana podstawowa literatura przedmiotu poświęcona recepcji prawa magdeburskiego, a przede wszystkim dyskusji o roli, jaką to prawo odegrało w rozwoju miast ruskich.

świadoma polityka otwartego charakteru miast ordyńskich, którym państwo zapewniło pełne bezpieczeństwo⁷.

Koniec wojen i ustabilizowanie się sytuacji wewnętrznej w W. Ks. Litewskim w XV w. sprzyjały rozwojowi rynku wewnętrznego i dalekosiężnego handlu. Nastąpił szybki rozwój miast leżących na szlakach łączących Litwę z systemem handlu bałtyckiego i Polską oraz Rusią północną (Księstwem Moskiewskim, Twerem, Wielkim Nowogrodem)⁸. Recepcja niemieckich wzorów ustrojowych przez miasta Wielkiego Księstwa spotykała się tu z tradycją miasta ruskiego. Mamy tu do czynienia z instytucją stanową, wyraźnie wyodrębnioną prawnie z otoczenia społecznego, zamkniętą społecznością organizującą i ściśle regulującą zachowania w sferze gospodarczej. Zamkniętą także fizycznie, jeśli miasto miało obwarowania⁹. Obok istniały „miasta ziemskie”, według określenia M. Włodzimierskiego-Budanova, rządzące się prawem ruskim, będące ośrodkami gospodarczymi i politycznymi ziem, powiązane z nimi licznymi więzami, które choć jako gminy rządziły się odrębnymi prawami, wspólnie ponosiły ciężary państwowe (fiskalne) i wojskowe. Gromadziły lokalne elity bojarów, duchowieństwa i mieszczan jako warstwę panującą w mieście. Nadanie tak skonstruowanej wspólnocie prawa niemieckiego rujnowało istniejący dotąd układ społeczny. Dlatego sądzę, że dopiero upowszechnienie się prawa ziemskiego również w dzielnicach ruskich i związane z tym zamyka-

- 5 J. Tyszkiewicz, *Tatarzy*, s. 201 - 213, w obszernym wstępie do studium o ludności tatarskiej w miastach podano syntetyczny obraz rozwoju miast w Europie Wschodniej, wsparty gruntowną znajomością dorobku nauki światowej (L. Mumford, G. Sjöberg, E. Ennen, G. Rabinowicz). Autor zwrócił też uwagę na dorobek prof. S. Kościółkowskiego, zajmującego się rozwojem miast w Wielkim Księstwie Litewskim w wykładach prowadzonych na Uniwersytecie Stefana Batorego. Tu też przytoczona podstawowa literatura. O miastach ruskich do XIII w. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, wyd. 2; Москва 1966; А. В. Куза, *Города в социально-экономической системе феодального государства X – XIII вв.*, Краткие сообщения, 1984, nr 179, s. 3 - 11; PSRL, t. 2, kol. 849, w Latopisie Hipackim pod 1261 r. (faktycznie 1259), informacja o najeździe Burundaja, który zmusił kniaziów wołyńskich Wasylka i Lwa, a potem Daniela do zburzenia grodów: „оже есте мои мирници розмечтече(ж) города свое все”.
- 6 Poglądy o katastrofalnych skutkach demograficznych najazdu mongolskiego w XIII w. całkowicie rewiduje nowa historiografia ukraińska: *Історія України: нове бачення*, ред. А.В. Смолій, вид. 2, Київ 2000, s. 74–76; *Демографічні та етнокультурні процеси XIV — першої половини XVI ст.* Także: ? Р. у с и н а, *Україна під татарами і Литвою*, „Україна крізь віки”, т. 6, Київ 1998, s. 266–67, chociaż nie wiąże rozwoju miast południowo-ruskich w XIII–XIV w. z handlem dalekosiężnym, popieranym przez Orde, lecz z przewyżczeniem przez dynastię halicką skutków zniszczeń.
- 7 Э. С. Кульпин, *Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства*, Москва 1998, praca w cz. I, rewiduje pogląd o ekonomicznym upadku spowodowanym najazdem mongolskim, wskazując na handlowy charakter imperium Złotej Ordy, m.in. za: Г. Газиз, *История татар*, Москва 1994 (przekład z wyd. 1925).
- 8 А. С. Грушевский, *Города Великого Княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину*, Киев 1917, jest to praca nie dokończona z powodu trwającej wojny. Autor kontuuje rozważania M. Lubawskiego, w większości poświęcone wzaajemnym stosunkom miast i administracji lokalnej.
- 9 J. Bardach, *Miasta*, s. 22-23; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy*, s. 209 n.

nie się stanu szlacheckiego dało bodziec do przyjmowania prawa niemieckiego zamykającego z kolei stan mieszczański¹⁰. Pod koniec XV wieku recepcja prawa niemieckiego przez miasta W. Ks. Litewskiego była więc już przesądzona. Aby jednak prześledzić główne rysy polityki miejskiej Aleksandra Jagiellończyka, musimy poświęcić nieco uwagi typom osiedli miejskich i rodzajom prawa miejskiego funkcjonującego w W. Księstwie tej epoki.

Ówczesne miasto spełniało wiele funkcji społecznych i gospodarczych. Było ośrodkiem administracyjnym, siedzibą władcy lub jego namiestnika, rezydującego zazwyczaj w *grodzie*, miejscem zamieszkania urzędników i dygnitarzy z ich dworami i służbą. Było też zwykle siedzibą kultu religijnego, tu mieściły się kościoły i klasztory. Miasto było jednocześnie ośrodkiem produkcyjnym i handlowym. Ześrodkowywało produkcję rzemieślniczą wokół lokalnego rynku, ułatwiając wymianę towarową z ludnością rolniczą. Ze względów funkcjonalnych Henryk Łowmiański wyodrębnił miasta ruskie *sensu stricto* spełniające funkcje miejskie, będące centralnymi ośrodkami ziem lub dzielnic, leżące na ziemi należącej do państwa; obok nich podlegające władzy lokalnej miasteczka tworzące jednolitą jednostkę organizacyjną z ziemią, na której leżały; oraz miasta nowo zakładane „na surowym korzeniu”, w celu pomnażania dochodów skarbu poprzez aktywizację regionów wiejskich¹¹. Myśl tę rozwinął Stanisław Alexandrowicz, który zbadał rozwój i funkcje bardzo licznych w W. Księstwie miasteczek zajmujących stanowisko pośrednie między miastem a wsią. Z kolei według Jerzego Ochmańskiego zasadniczym źródłem utrzymania ludności miasteczek była uprawa roli, ale miały one jednocześnie wszystkie gospodarcze atrybuty miasta: targ, karczmy, kramy, warsztaty rzemieślnicze¹². Pod względem prawnym administracyjnym powolna recepcja wzorów miast niemieckich spowodowała, że miasta litewskie bez względu na wielkość dzieliły się – według Juliusza Bardacha – na miasta magdeburskie, rządzące się instytucjami samorządowymi prawa magdeburskiego, rzadziej chełmińskiego. Drugim był typ pośredni – charakteryzowała go instytucja wójta, ale bez organów samorządu; obciążenia podatkowe tych miast były takie jak miast uprzywilejowanych. Trzecim typem były miasta na prawie ruskim lub litewskim.

Akta poświęconych miastom, mieszczaństwu oraz sprawom skarbowym, jakie zachowały się z czasów Aleksandra Jagiellończyka wskazują, że państwo usilnie starało się kształtować tę sferę życia gospodarczego. W dziejach recepcji prawa

10 З. И. Копыский, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв.* Минск 1966, s. 43 n.; J. Bardach, *Miasta*, s. 27 – 28.

11 H. Łowmiański, *Wchody miast litewskich*, Ateneum Wileńskie, R. 1, 1923, s. 402 – 404; tenże, *Początki Polski*, t. VI, cz. 2, Warszawa 1985, s. 649 n., tu ogólne rozważania o powstaniu miast i dyskusja na temat funkcjonalnej definicji miasta konsumpcyjnego i produkcyjnego jako etapów rozwoju miast w średniowiecznej Europie, którymi się posługujemy w dalszych rozważaniach.

12 J. Ochmański, *W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Studia historyczne w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, s. 293 – 294; S. Alexandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i I połowie XVII wieku*, *Rocznik Białostocki*, t. 1/1961, s. 63 – 64.

magdeburgskiego przez miasta Wielkiego Księstwa pierwszy okres to wiek XV. W tym czasie wzorem Wilna prawo magdeburgskie zostało nadane innym wielkim miastom. Otrzymały je: Brześć, Kowno, Troki i inne. Dzięki kontaktom handlowym miasta gromadziły ludność rozmaitego pochodzenia. Osiedlającym na Litwie kupcom polskim i niemieckim znany był ustrój miast na prawie magdeburgskim, który tu dopiero zaczął się kształtować. Otrzymany przywilejem immunitet sądowy stanowił zwykle punkt wyjścia do organizacji jurysdykcji miejskiej pod przewodnictwem wójta, odpowiadającego z kolei przed sądem hospodarskim. Wyłączało to miasto spod wpływów urzędników hospodarskich, co umniejszało znacznie ich dochody, płynące z sądownictwa i ściągania podatków miejskich. Do rozwiązania pozostawała też kwestia obu wyznań chrześcijańskich oraz problem zasięgu organizacji parafialnej i jurysdykcji kościelnej. Obok tego trzeba wziąć pod uwagę obecne grupy etniczne: Żydów, Karaimów, Ormian i Tatarów osiedlających się w miastach. Organizowały one własne gminy wyznaniowe, których status w ramach miast dopiero się kształtował¹³. W 1441 r. Kazimierz Jagiellończyk ustanowił magdeburgię dla Karaimów trockich¹⁴. Gminy żydowskie w Brześciu i Grodnie również uzyskały przywileje samorządowe. Istnienie podobnych aktów dla innych gmin nie jest pewne. Przywileje na prawa miejskie dla pozostałych grup wyznaniowych w XV wieku nie są znane. W czasach Witolda przywileje miejskie zazwyczaj definiowały odbiorców (za przywilejem brzeskim) jako katolików „*qui christiane fidei et ritus catholici duntaxat theutoni, lithuani, ac alii scismatici neophiti et baptisati existant*”¹⁵. Już po śmierci Witolda w 1432 r. Jagiełło usiłował nadać prawo magdeburgskie Łuckowi, co się nie udało ze względu na opór urzędników hospodarskich. Różnice w uprzywilejowaniu między miastami zachodnimi W. Księstwa a wschodnią jego częścią, w której odnotowano jedynie sporadyczne przypadki nadania prawa magdeburgskiego, nie stanowią o upośledzeniu miast wschodnich, lecz o żywotności systemu prawa ruskiego¹⁶.

Wielkość i gęstość sieci miejskiej w końcu XV w. trudno dokładnie określić. Źródła stosunkowo liczne i precyzyjne w używaniu terminologii (zarówno ruskie „*mecmo*” jak łacińskie „*civitas*”) dostarczają niewiele informacji. Jan Tyszkiewicz zwrócił uwagę na możliwość wykorzystania znanego *Spisu grodów ruskich* powstałego około 1395 r. W rejestrze obejmującym wykaz 357 grodów od Bułgarii po Ruś Zaleską, znalazła się grupa grodów litewskich obejmująca 92 miejscowości, przede wszystkim grody Litwy ściślejszej wraz z podległymi W. Ks. Litewskiemu

13 Listę miast, które otrzymały w XV - XVI w. przywileje lokacyjne podał: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy*, s. 211 - 212; J. Bardach, *Miasta*, s. 27 - 33, omówienie najdawniejszych przywilejów na prawo niemieckie z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego.

14 *Епейскіаі аpxus*, t. 1, nr 3, s. 28 - 34, w transumpcie z 12 XII 1492, z oblaty w ML, ks. 222, s. 168, z 1646 r.

15 *Vitoldiana*, nr 182, s. 150, to samo w przywileju dla Bielska z 2 I 1430 r.; tamże, nr 189, s. 157 - 159.

16 I. Jaworski, *Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim m. d. b. jagiellońskiej*, Wileński Rocznik Prawniczy, t. V, 1931, s. 332 n.; J. Bardach, *Miasta*, s. 25.

w końcu XIV wieku grodami Siewierszczyzny, ziemi smoleńskiej aż po pogranicze Tweru, Riazania i Wielkiego Nowogrodu. Ponadto spis zawiera grupę grodów kijowskich (71), wołyńskich (31) i podolskich (12), gdzie pomieszczano grody Rusi koronnej i litewskiej, wreszcie grody smoleńskie (10) obrazujące zasięg władzy księcia smoleńskiego przed upadkiem księstwa w 1405 r. Z punktu widzenia możliwości rozwoju sieci miejskiej W. Ks. Litewskiego wokół przedstawionej tu sieci punktów umocnionych (lista zawiera miasta, zamki i grody), tylko wokół niektórych z nich rozwinęło się w XV wieku życie miejskie. Przy tym wobec późniejszych zniszczeń wiele danych zatraciło swą aktualność. Niemniej z pobieżnych obliczeń wynika, że na terenie W. Księstwa było przeszło 200 z wymienionych w „Spisie” grodów¹⁷.

Próby systematyki miast ruskich W. Ks. Litewskiego położonych na obszarze szeroko rozumianego pogranicza moskiewskiego podjął się Michaił Krom. Autor potwierdził, że procesy urbanizacyjne płynęły z Zachodu i wedle ich recepcji wydzielił na Wschodnich, ruskich połaciach W. Księstwa trzy kategorie grodów, wyodrębnione na zasadach ich faktycznego, a nie formalno - prawnego statusu¹⁸. Kryterium uczynił odzwierciedlone w źródłach występowanie mieszczaństwa jako samodzielnej siły społecznej oraz zakres ingerencji władzy wielkksiążęcej w życie miast. I tak, pograniczne gródki kniaziowskie, położone na obszarach bezpośrednio graniczących z Moskwą, były jedynie punktami obronnymi, zaś ich gospodarka miała charakter agrarny i od włości różniło je jedynie istnienie obwarowań (стен). Na przełomie XV i XVI w. nie przejawiały one żadnej samodzielności, będąc zależne całkowicie od woli „swojego” kniazia. Sieć tych grodów była dość gęsta (średnia odległość ok. 25 km); są to: Biała, Chlepień, Wiaźma, Masalsk, Mieżec, Worotyńsk, Bielew, Odojew, Starodub, Homel, Trubczewsk (Trubeck), Nowogród Siewierski, Czernihów, Karaczew i Lubecz. Z tych miast jedynie Wiaźma była znaczącym ośrodkiem handlowym. Sieć tę uzupełniały niewielkie grody gospodarskie: Toropiec, Lubuck, Mceńsk, Briańsk, Radohoszcz, Putywl, oraz Dorohobuż,

17 J. Tyszkiewicz, *Tatarzy*, s. 208, opublikował fragment tego zabytku obejmujący listę 37 miast z grupy litewskiej. Jest to przekład części wydawnictwa: Н. Тихомиров, *Список русских городов дальних и ближних*, [w:] *Русское летописание*, Москва 1979, s. 83 – 137, gdzie uczony ten dokonał rozbioru zabytku i próby identyfikacji kartograficznej (liczne mapy). Spis zawiera 357 grodów pogrupowanych według klucza politycznego z końca XIV w. Stąd ustalenia: Б. Греков, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды*, Москва 1975, s. 341 – 380, który rozpatrzył historyczne okoliczności powstania zabytku w otoczeniu metropolity Cypriana. Do ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach sprzed 1494 r. należą następujące grupy grodów: litewskie (92), kijowskie (72), smoleńskie (10) oraz część grupy wołyńskiej (31), z której w Koronie znajdowało się przynajmniej 6 grodów: Chełm, Lwów, Przemyśl, Halicz, Sambor, Drohobycz; także z grupy podolskiej (11) gdzie do Korony należały Kamieniec, Hłowiec, Sokolec, Skała, Bakota, Czerlen.

18 М. Кром, *Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 1995, Ч. II, гл. 1, *Западнорусские города в политической системе Великого Княжества Литовского*, s. 132–169, M. Krom nie musiał przeżywać rozterek terminologicznych wobec znacznie szerszego niż pojęcie miasta średniowiecznego, rosyjskiego określenia „*город*”.

przejściowo pozostający w rękach Gasztołdów i kn. Fedora Odojewskiego i Ryłsk oddany Wasylowi Szemiacycowi — w sumie 23 miasta i grody. Listę tę uzupełniła Olena Rusina, która na Ziemi Siewierskiej stwierdziła istnienie w końcu XV w. 13 miast, w tym wymienione przez M. Kroma: Czernihów, Nowogród Siewierski, Starodub, Putywl, Homel, Trubczewsk (Trubeck), Radohoszcz, Briańsk, Lubecz, a ponadto Ryłsk, Poczep, Drokow i Mglin, dzięki czemu liczba ta wzrasta do 27¹⁹. Do grupy drugiej M. Krom zaliczył miasta leżące na drugiej linii obrony W. Ks. Litewskiego, której ośrodkiem był Smoleńsk: Dubrownę, Orszę, Krzyczew, Propojsk, Czyczersk, Horwol, Rzeczyce i Mozyr. W odniesieniu do miast gospodarskich bliższego pogranicza, jak i miast drugiej linii autor stwierdził występowanie mieszczan jako samodzielnej siły społecznej²⁰. Z tej masy grodów i miasteczek wyraźnie wyróżniają się wielkie miasta uprzywilejowane: Połock, Witebsk i Smoleńsk oraz miasta prywatne, nie należące już do systemu pogranicza, Mścislaw, Słuck i Pińsk. Dwa ostatnie miasta znajdowały się w obszarze województwa wileńskiego, trudno je więc zaliczać do strefy objętej badaniami M. Kroma. Mścislaw od 1495 objęty opieką Aleksandra podlegał pełni władzy kn. Michała Zasławskiego. Podobnie Słuck potwierdzony w 1499 r. kn. Semenowi Michajłowiczowi. Natomiast Pińsk otrzymał w 1501 potwierdzenie przywileju Zygmunta Kiejstotowicza, gdy znalazł się w sporze z kn. Fedorem Jarosławiczem²¹. Tak więc razem z Mścislawiem liczba miast większych ustalonych źródłowo sięga 28.

Sieć miejska odtworzona przez M. Kroma i O. Rusinę nie wyczerpuje listy grodów, znanych choćby z treści układów litewsko-moskiewskich z lat 1494 i 1503²². Podsumowując te wywody można stwierdzić, że w wschodniej części W. Ks. Litewskiego, zagarniętej przez Moskwę w l. 1494–1503 dominowały niewielkie miasta i miasteczka, raczej o agrarnym charakterze, pozostające na znacznie niższym szczeblu rozwoju niż miasta zachodniej części państwa. Na tym obszarze tylko w Putywl daje się stwierdzić istnienie urzędu wójta za panowania Kazimierza Jagiellończyka. Ten ostatni, obok Czernihowa, Nowogrodu Siewierskiego, Briańska, Radohoszczy, Trubecka, Staroduba i Lubecza, a także Nowosila i Wiaźmy był ważnym punktem na szlakach łączących Kijów z Moskwą, Twerem i Możejkiem, o czym świadczą wysokie myta pobierane w tamtejszych komorach²³.

Realnie istniejącej sieci miast poszukiwałem przede wszystkim w źródłach skarbowych odzwierciedlających faktyczne możliwości miast epoki. Metryka Litewska przechowała z czasów Aleksandra jedną listę miast gospodarskich. Jest to wydany w Mielniku w 1501 r. wykaz poboru ordyńszczyzny²⁴. Miasta wносиły ją w wiązkach z soboli (40 sztuk) i postawach sukna różnych gatunków krajowych (tric-

19 O. Русина, *Сіверська земля у складі Великого Князівства Литовського*, Київ 1998, s. 163.

20 M. Krom, op. cit., s. 139.

21 K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo...*, s. 103–104.

22 Сб.РІЮ, т. 35, nr 24, s. 125–133; nr 75, s. 395 (spis włości smoleńskich), s. 398–402 (akt rozejmu).

23 O. Русина, op. cit., s. 159–162.

24 LM 5, nr 103, s. 171–172, z 20 IX 1501.

kie, nowohońskie, mahalskie i łuńskie) i importowanych. Wykaz ten obejmuje zaledwie 27 miast już bez ziem czernihowsko-siewierskich i wschodniej części ziemi smoleńskiej oraz Kijowa zwolnionego od opłat z powodu zniszczeń dokonywanych przez Tatarów. Do celów porównawczych mogą służyć dwie podobne listy z 1512 r. Pierwsza obejmuje miasta zobowiązane do posyłania koni na wojnę i zawiera jedynie 23 miasta; druga to wykaz 29 miast, pobrano srebszczyznę²⁵. Listy te pokrywają się w znacznym stopniu, ale kryteriów uwzględnienia miasta na danej liście przez kancelarię litewską nie daje się ustalić.

Jeszcze ciekawiej wygląda porównanie powyższych danych z ustaleniami S. Alexandrowicza dla terenów Podlasia, inkorporowanych przez Koronę w 1569 r. (powiaty bielski, mielnicki i drohicki)²⁶, uzupełnionymi przez Włodzimierza Jarmolika²⁷. Stwierdzili oni tam istnienie przed 1507 r. 15 miast, z których 8: Choroszcz, Ciechanowiec, Łosice, Mąkobody, Mordy, Tykocin, Węgrów, Wysokie nie znalazło się na żadnej z wymienionych list, a taka sama liczba (nie zawsze tych samych miast) otrzymała od Aleksandra przywileje miejskie. Może to stanowić wskazówkę co do faktycznej roli większości miast, które ważne jako ośrodki lokalne, nie były dostrzegane, ze względu na niewielkie rozmiary przez władze centralne. Wraz 49 z miastami, które otrzymały przywileje od Aleksandra Jagiellończyka²⁸, liczba więc miast jakie znalazły się tak czy inaczej w kręgu zainteresowania kancelarii litewskiej tej doby sięga 66 i jest daleka od wyczerpania. Dla ułatwienia przedstawiamy ich wykaz w Tabeli 1.

Przegląd przywilejów nadanych miastom przez Aleksandra wypada zacząć od stołecznego Wilna, które cieszyło się szczególną troską władcy. Już 26 XI 1492 r. potwierdził on miastu prawo magdeburskie i rozszerzył je o prawo utrzymywania piwnicy miejskiej, kontrolującej jakość wina i piwa przywożonego do Wilna oraz na prawo utrzymywania woskobojni; ponadto zwolnił miasto od podwód dawanych urzędnikom oraz od ceł w całym W. Ks. Litewskim i nadał swobodę żeglugi Wilią do Kowna²⁹. Przywileje otrzymały również organizacje cechowe³⁰. W 1503 r. Aleksander zwolnił miasto od służby wojskowej w zamian za obowiązek obwarowania go murami. Obowiązek wybudowania kawałka muru spadał też na panów, jeśli ich domy mieściły się przy granicy miasta. Bardzo wyraźnie oddzielano obowiązki

25 LM 8, nr 624, s. 465, co uzupełnia wpis nr 626, s. 464: wykaz wniesionych specjalnych podatków na wojnę.

26 S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w. – I poł. XVII w.)*, Acta Baltico-Slavica, R. 1, 1964, s. 137 – 156, szczególnie akapit poświęcony genezie miast i tabela obrazująca przywileje lokacyjne, s. 139 – 145; pewne poprawki: tenże, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle ówczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, KHKM, nr 3, 1980, s. 423.

27 W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do unii lubelskiej 1569 roku*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXIII, z. 1–2, zwłaszcza tabela s. 33.

28 Wykaz ten czytelnik znajdzie w: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo...*, Tabela 6, s. 178–180.

29 Perg. BLAN, F 1/26; F 1/27; ZPPMW, s. 11 – 15.

30 ACW, nr 1 i 2, s. 1 – 4.

miasta od włości³¹. O czym świadczy kwestia utrzymywania mostu na Wilejce, co mieszczenie czynili na prośbę hospodara, ale 13 II 1495 r. postarali się o przywilej, który określał, że hospodar „*доведавшись давности... имъ тое odkладаемъ... нижли маетъ волост наша тот мост мостити по давному*”³². W końcu 1505 r. zbudowano w Wilnie dom gościnny, w którym obowiązkowo musieli zatrzymać się kupcy cudzoziemscy, co zmuszało gości do meldowania się u namiestnika grodowego wojewody. Akt ten ustalał więc administracyjne podporządkowanie miasta, gdzie formalnie wójtęm był wojewoda, rządzący przez urzędnika zwanego tu namiestnikiem grodowym³³.

Przywileje otrzymały też wszystkie wielkie miasta, będące ośrodkami województw i ziem. Wcześniej jeszcze niż Wilno, bo 18 VIII 1492 r. Aleksander potwierdził przywilej dla Kowna. Dokumentem tym transumował akt Kazimierza Jagiellończyka z 20 V 1463 r. przy czym miasto zyskało prawa podobne do nadanych później Wilnu: zwolnienie od ceł i wszelkich ciężarów na rzecz urzędników gospodarskich. Zadziwia przy tym brak dalszych aktów dla Kowna i mieszczan kowieńskich³⁴. W grupie wielkich miast nie ma więcej miast litewskich. Pozostałe to miasta na terenach ruskich. Tu w większości nadawanie praw miejskich nosi znamiona akcji celowej.

Wydany 21 III 1496 r. przywilej dla Grodna mówił o nadaniu miastu prawa magdeburskiego. Ustanowiony jednocześnie urząd wójta otrzymał uposażenie w postaci trzech karczem wolnych. Przy okazji mieszczanom zezwolono na objęcie gruntów po wygnanych Żydach, zwolniono ich od myta na Niemnie i Nettcie oraz nadano wygon dla bydła³⁵. Nadanie ziem, łąk i pól dla wójta oraz niektórych mieszczan zostało poszerzone w 1502 r., a w 1506 r. miasto otrzymało jeszcze obręb puszczy na własność³⁶. 22 III 1503 r. Aleksander zezwolił na powrót Żydom. W dwóch odrębnych aktach, hospodar dał im prawo do odzyskania wszystkich posiadanych wcześniej nieruchomości pod warunkiem, zwrócenia nakładów aktualnym posiadaczom, a namiestnik został zobowiązany do oddania im domów, cmentarza i placu, na którym mieściła się szkoła, którą widocznie w 1495 r. zburzono, oraz pól, łąk i folwarków, jakie Żydzi wcześniej mieli wokół miasta³⁷. Przywilej dla Mińska

31 Perg. BLAN, F 1/44, wyd. ZPPMW, s. 19.

32 RIB, t. 27, k. 570.

33 Perg. BLAN, F 1/43, wyd. ZPPMW, s. 18.

34 AGAD, perg. 5729; o przywilejach dla Kowna zob.: Z. K i a u p a, *1408 metų Vytauto privilegija Kauno miestui, Lietuvos Istorijos Metraštis*, 1979, Vilnius 1981, s. 5–19; tenże, *Pirmosios Kauno miesto privilegijos*, [w:] *Lietuvos miestų istorija šaltiniai*, 2, Vilnius 1992, s. 6–39; zawiera publikację przywileju z 1463 z or. (s. 34–39).

35 Perg. BLAN, F 1/314, w transkrypcji Augusta II z 26 XI 1718, wyd.: AWAK, t. 7, cz. II/A, nr 1, s. 60. . E. R i m š a, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius 1999, s. 223, podał, że łaciński przywilej Aleksandra z 1496 znalazł się w kolekcji Komisji Archeograficznej w Petersburgu w 1837–38 r. i jest przechowywany w Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii RAN, Kol. 114, Ap. 4. B. 1.

36 KWML, ks. 209, s. 346–347, z 16 VII 1502 oraz KWML, ks. 203, s. 250, w transkrypcji Zygmunta Starego dokumentu z 11 V 1506.

z 14 III 1499 r. jest prawie identycznej treści jak dla Grodna, bowiem również zawiera akt stanowiący w mieście prawo magdeburskie i ustanowienie wójtostwa, choć z innym uposażeniem, bo dochodami z 2 karczmem i 2 kramów mięsnych³⁸. Jednak już w sierpniu tego roku prawo miejskie zostało ograniczone: wszelkie sądy miały odbywać się w obecności namiestnika, któremu gospodar przyznał 2/3 wszystkich win (zasądzonych kar), prawo przejmowania mienia porzuconego, oraz wyłączył z miasta 15 domów rzemieślników pracujących na rzecz grodu³⁹. Uposażenie wójta mińskiego zmieniano jeszcze dwukrotnie. Ok. 1503 r. wójt dostał dodatkowo dochód z woskobojni miejskiej i trzeci grosz z opłat sądowych, a ok. 1505 r. jeszcze ludzi Szejpiczów nad Świsłoczą⁴⁰.

Przywileje dla stolic dzielnic ruskich, jako dla miast o bogatej tradycji, rozpoczyna statut Kijowa z 26 V 1494 r. Odwoływał się on do wcześniejszych podobnych aktów Witolda i Kazimierza Jagiellończyka. Wynika z nich, że od dawna istniał w Kijowie urząd wójta, ale z tekstu nie wynika wcześniejsze istnienie tam prawa niemieckiego. Przeciwnie, władca odwołał się do tradycji (*stariny*) zarówno jeśli chodzi o prawa, jak i swobody mieszczan⁴¹. Już w parę lat później, najdalej w 1497 r., Kijów przeniesiony został na prawo magdeburskie, które zyskali mieszczaństwo trzech obrządków, katolickiego, prawosławnego i ormiańskiego. Sam akt znany jest tylko z potwierdzenia Zygmunta Starego, ale już 4 VI 1497 r., co zapewne było konsekwencją uzyskania przez Kijów magdeburgii, mieszczaństwo reprezentowani nie tylko przez wójta, ale i burmistrzów, otrzymali jako rekompensatę zniszczeń zwolnienie od wszystkich myt na terenie całego W. Ks. Litewskiego oraz od obowiązku dawania stanu i podwód poselstwom udającym się do Ordy⁴². Wprowadzenie prawa magdeburskiego uszczupliło dochody wojewody, który odwołał się do hospodara. W wydanym 14 V 1499 r. wyroku panowie rada orzekli, że przywracają uprawnienia wojewody kijowskiego do dochodów z opłat sądowych i kar nakładanych przez osmników⁴³. Kijów nie dawał jednak za wygraną. W 1500 i 1502 r. uzyskał potwierdzenie przywileju uwalniającego miasto od obowiązku dawania podwód pod poselstwa. Gospodar potwierdził też wyłączenie mieszczan spod jurysdykcji urzędników hospodarskich i, co bardzo ciekawe, podporządkował miastu wszystkich poddanych prywatnych, trudniących się na jego terenie rzemiosłem i handlem, nie dopuszczał więc do istnienia jurydyk⁴⁴.

37 LM 8, nr 271, s. 227, w potwierdzeniu Zygmunta Starego z 3 XI 1507; *Еврейский архив*, t. 1, nr 39, s. 62 – 63, nr 50, s. 73 – 75.

38 RIB, t. 27, k. 739.

39 KWML, ks. 191 B, s. 209 – 210; М. Любавский, *Областное деление*, dod. XI.

40 KWML, ks. 191 B, s. 331 (ALM, t. 2, nr 651); wzmianka w potwierdzeniu Zygmunta Starego z 1507 r. [w:] KWML, ks. 194, s. 306 – 307.

41 RIB, t. 27, k. 545 – 549.

42 W transumpcie z 11 VI 1516 w: AGAD, AR, dz. 2, ks. 69/10 (ML, ks. 9), nr 142, s. 96 – 98; KWML, ks. 191 B, s. 56 (AZR, t. 1, nr 149).

43 KWML, ks. 191 B, s. 188 (AZR, t. 1, nr 170).

Równocześnie z Kijowem 28 VII 1497 r. prawo magdeburskie otrzymał Łuck. Ponieważ prawo nadane przez Jagiełłę w 1432 r. nie przyjęło się z powodu oporu administracji litewskiej, i tu przywilejowi towarzyszyły zwolnienia od podwód pod poselstwa, potwierdzenie wchodów i prawa korzystania z łąk wokół miasta⁴⁵. Natomiast Włodzimierz, który w połowie lat dziewięćdziesiątych był całkiem zniszczony po najazdach tatarskich i miasto dotknęła klęska głodu, został zwolniony od wszelkich danin. Rozszerzało to przywilej z 1493 r. dla całego Wołynia, który został zwolniony na 12 lat od płacenia wołowszczyzny. Widać wyraźnie, że ośrodki miejskie Rusi południowej ulegały degradacji wskutek najazdów⁴⁶.

Połock został przeniesiony na prawo magdeburskie 4 X 1498 r. W tym akcie, jak i w poprzednich, których tekst się zachował, uderza użycie identycznego formularza, który jedynie dostosowano do warunków lokalnych. Arenga wskazuje, że był on ruskim tłumaczeniem jakiegoś pierwowzoru łacińskiego mówiącego, zaś narracja rozpoczyna się od wyraźnego stwierdzenia, że celem aktu jest poprawa stanu miasta⁴⁷. Dalej następował akt nadania prawa miejskiego, ustanowienie wójtostwa, którego uposażenie określano w każdym mieście indywidualnie, chociaż wszędzie powtarza się zasada trzeciego grosza z win miejskich i dochody z karczem. W Połocku, tak jak w Kijowie, prawem magdeburskim objęto wszystkich poddanych prywatnych, także mieszkających w siółach miejskich sług putnych. Miasto zyskiwało prawo do dwóch jarmarków rocznie. Połock, obok Kijowa, był tym wielkim miastem, które wzorem Wilna i Trok dostało zwolnienie od myta na terenie całego państwa. Mamy tu zebrane w jednym akcie prawa i swobody, jakie mieszczanie innych miast litewskich otrzymywali zazwyczaj w szeregu przywilejów w ciągu wielu lat.

O tym, że opór administracji lokalnej był duży, sądzić można ze sprawy, jaką miasto wytoczyło przed hospodarem namiestnikowi Stanisławowi Hlebowiczowi w 1502 r. Okazało się, że namiestnik nie zrezygnował z jurysdykcji nad mieszczanami i „*мощно хотель люди ихъ судити и рядити и земли ихъ разездчати*”, pozabierał mieszczanom dokumenty na władanie ziemią, wyłączył dla siebie wielu rzemieślników, ustanowił wbrew prawu swoje myta na Dziśnie, Liśnie i Sarii oraz pobierał

44 RIB, t. 27, k. 797, z 4 VI 1500; KWML, ks. 191 B, s. 317, z. 3 XII 1502 (w AZR, t. 1, nr 207, błędnie r. 1503, ale w tekście indykcja 6, więc 3 XII wypada w r. 1502).

45 W transumpcie Zygmunta Augusta z 15 VII 1560 [w:] AJZR, cz. 5, t. 1; tamże, nr 4, s. 12, nr 5, s. 17; KWML, ks. 191 B, s. 141; potwierdzenie Zygmunta Starego z 16 I 1507 w: LM 8, nr 194, s. 189–190; przywileje wójta: KWML, ks. 191 B, s. 230 i 278 (ALM, t. 2, nr 564 i 576).

46 RIB, t. 27, k. 530 – 531 i 567; ponadto miasto uzyskało prawo wchodu po drewno na dwie mile wokół miasta: KWML, ks. 191 B, s. 410, i zwolnione od wszelkiego myta na terenie powiatu włodzimierskiego: wzmianka w wyroku Zygmunta Starego z 2 III 1511: LM 8, nr 594, s. 436. Przywilej dla ziemi wołyńskiej z 13 III 1503: KWML, ks. 191 B, s. 327, gdzie wzmiankowano przywilej z 1493.

47 RIB, t. 27, k. 701: „*маючы узглядъ ку посполитого доброго размножен[с]я и хотячы положенья места нашего Полоцкого въ мере лепиои поставити, штобы люди тамъ живущи были размножены...*”

opłaty od importowanego wina i piwa. W wyroku Aleksander potwierdził miastu wszelkie prawa, z wyjątkiem podporządkowania sług putnych, mieszkających w siolach (miejskich?), których podporządkował namiestnikowi⁴⁸. W Połocku, w przeciwieństwie do Mińska, Kijowa i innych miast, skarga namiestnika o uszczuplenie dochodów przez ustanowienie prawa magdeburskiego, nie odniosła skutku. Miasto to było skomplikowaną społecznością, bowiem zamieszkiwało je wielu bojarów, podlegających prawu ziemskiemu oraz duchowieństwo prawosławne, mające immunitet sądowy z nadania Aleksandra. Stąd problemem były też sprawy ich posiadłości, które miasto chciało sobie podporządkować, także te leżące poza jego ścisłymi granicami. Wielorakość podporządkowania powodowała, że Aleksander w 1499 i 1500 r. trzykrotnie musiał wydawać postanowienia rozgraniczające uprawnień sądowe namiestnika i magdeburskiej. Mieszczanie podlegali prawu miejskiemu wraz ze swymi poddanymi, ale jeśli nabyli dobra obciążone służbą putną i bojarską, to nie byli – zgodnie z prawem miejskim – od niej zwolnieni, lecz musieli spełniać obowiązki wynikające z prawa ziemskiego⁴⁹.

Połock był najdalej na wschód wysuniętym miastem magdeburskim. Nie otrzymały natomiast tego prawa ani Witebsk, ani Smoleńsk. W obu zarządzał urzędnik gospodarski, który w Witebsku zwał się wójtem, a w Smoleńsku starostą. Jedynym śladem ingerencji hospodara w prawa mieszczan witebskich była obrona przed nadużyciami namiestnika. Na skargę mieszczan Aleksander zakazał listem z 11 IV 1495 r. namiestnikowi Michałowi Zasławskiemu ograbiania mieszczan z towarów, zmuszania ich do wożenia soli z Rygi, budowy mostów i pełnienia stróży ponad tradycyjne obciążenia⁵⁰. Ponadto w przywileju ziemi witebskiej znalazło się zwolnienie mieszczan witebskich od myta w całym państwie i nadanie miastu wchodów⁵¹. Zapewne Witebsk należał, wedle terminologii J. Bardacha, do miast nieuprzywilejowanych, nie posiadających samorządu. Widocznie hospodar strzegąc miasta przed nadużyciami namiestnika ustanowił wójta⁵².

Na tle powyższych danych Smoleńsk zajmował pozycję szczególną. 8 VIII 1500 r. już po klęsce nad Wiedroszą został uprzywilejowany, wzorem Wilna, zwolnieniem od wszelkich myt na terenie całego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mieszczanie smoleńscy uzyskali potwierdzenie przywileju Kazimierza Jagiellończyka na swobodny handel woskiem. W czasie wojny moskiewskiej miasto ponosiło wielkie ciężary związane z utrzymaniem wojska, za co w 1502 r. zostało zwolnione na 6 lat od wszelkich podatków. Jako stolica ziemi, Smoleńsk, tak jak Witebsk, został uwzględniony w przywileju ziemskim, w którym na rzecz miasta ogra-

48 Tamże, k. 836.

49 Tamże, k. 814; KWML, ks. 191, s. 201 - 204 (AZR, t. I, nr 175; ALM, t. 2, nr 493; *Полоцкие грамоты*, cz. 2, nr 131, 226, 239 i 255).

50 RIB, t. 27, k. 150 - 151.

51 Tamże, k. 845 - 849.

52 J. Bardach, *Miasta*, s. 30 n.; wzmianka w dok. z 24 VI 1511, LM 8, nr 607, s. 443-444.

niczono niektóre prerogatywy namiestnika, jak przejmowanie przedmiotów skradzionych, pobieranie tamgi, zwolnienia od wszelkich podwód⁵³

Ustanowieniu praw miejskich towarzyszyło też wprowadzenie stałych podatków, które gmina miejska winna była wносить do skarbu corocznie. J. Bardach przytacza przykłady jedynie Wilna, Brześcia, Nowogródka i Połocka, gdzie stałe podatki były wyjątkowe i nałożone jedynie na wymienione miasta⁵⁴. Tymczasem można przytoczyć jeszcze szereg innych przykładów zaczerpniętych przeważnie z przywilejów na prawo niemieckie.

Wilno	– 1500 kop groszy;
Grodno	– 50 kop groszy;
Łuck	– 60 rubli groszy (od 1500 r. 40 rubli groszy);
Mińsk	– 60 rubli groszy;
Smoleńsk	– 100 rubli groszy i 20 rubli od uchodźców z Tweru (przywilej z 1505 r.);
Połock	– 400 rubli groszy (1498 r.);
Kijów	– zwolniony; Suraż - 20 kop groszy;
Mielnik	– 10 groszy z łanu alias włóki rocznie i od miasta 100 korcy owsa ⁵⁵ .

Nie posiadamy niestety wykazu srebszczyzny i innych podatków nakładanych na miasta za panowania Aleksandra, podobnego do przytoczonego wyżej z 1512 r. Tylko fragmentarycznych danych dostarczają w tym względzie Rachunki Królewskie⁵⁶. Tak np. miasto Łuck w 1497 r. wpłaciło 300 florenów (120 kop gr), miasto Połock w 1498 r. – 320 kop gr, a w 1499 r. – 280 kop gr. srebszczyzny, w 1500 r. 220 kop gr. a ponadto w 1499 r. wójt połocki wpłacił 50 kop gr, a mieszczanie drugie 50 kop gr. Z kolei Troki w 1503 r. wniosły srebszczyzny 47 fl. (ok. 19 kop gr). Wilno oczywiście płaciło więcej, np. w 1500 r. w dwóch ratach 580 kop gr. W tym okresie wójt Łucka wpłacił 100 fl. (40 kop), tę samą kwotę mieszczanie z Bielska, z Mińska 73 kopy gr, z Merecza 40 kop, z Grodna 50 kop. Obok tego pojawiają się bardzo interesujące sporadyczne informacje. Otóż 4 V 1496 r. miasto Grodno zapłaciło 50 fl. za wybór wójta, mieszczanie bielscy w 1502 r. 50 kop gr za stację. Wysokie wpłaty dwukrotnie odnotowano od Hińczy, wójta miasta Wysokie, który wniósł z czynszu za 1501 r. 45,5 kopy gr, a za 1502 r. 100 i ponownie 91 fl. (razem 76,5 kopy). Śledzenie tych wpłat jest trudne, bowiem nie wnoszono ich jednorazowo i nie wszystkie trafiały do skarbu nadwornego. Niemniej, jeśli tylko przyjąć proporcje znane z dokumentów z 1512 r. (zob. Tabela 1) co do obciążeń miast służbą wojskową (Wilno - 150, Merecz - 20, Troki - 10 koni) Tu mamy w przybliżeniu z Wilna 580 kop, z Połocka ok. 300 kop rocznie, z Merecza 40 kop, z

53 RIB, t. 27, k. 803–804; KWML, ks. 191 B, s. 310; AGAD, perg. 5874, kop. w LM 5, nr 157, s. 272–275, potwierdzenie z I III 1505.

54 J. Bardach, *Miasta* ... s. 31.

55 Dane zaczerpnięte z dokumentów cytowanych w tabeli zamieszczonej na końcu tekstu.

56 Dane czerpiemy z AGAD, Archiwum Skarbowe Koronne, Rk, ks. 23, 25 i 27.

Trok ok. 20 kop – a więc proporcje podobne – to okazuje się, że obciążenia fiskalne miast były znacznie większe, przewyższające oficjalne opłaty wnoszone na podstawie przywilejów miejskich. Należy stąd wnosić, że te ostatnie były podatkiem nowym, ustanawianym ponad tradycyjnie wnoszone przez miasta daniny.

Do tego dochodziły specjalne obciążenia gmin żydowskich. W 1503 r. w chwili zezwolenia Żydom na powrót do Litwy nałożono na wszystkie pięć gmin solidarnie obowiązek wystawiania 1000 konnych na wojnę. Jednak rozporządzenie to, zdaje się postawione jako warunek ponownego osiedlenia się w W. Ks. Litewskim, natychmiast zostało cofnięte na „czołobitie”⁵⁷, zapewne na skutek rozejmu podpisanego właśnie w Moskwie. Akt ten informuje nas natomiast o liczebności gmin żydowskich. W streszczeniu z 1514 r. czytamy „они николи на войну не хожывали и прѡсѣли [...] абы имъ тоє новѣины не вводити”, co można rozumieć jako wprowadzenie normalnej służby konnej porównywalnej z ziemską, czyli powszechną. Nawet przyjmując ostrożne szacunki liczebność Żydów nie przekraczała 10 000 głów. Wspomniane 6 gmin żydowskich, które zgłosiły się do Zygmunta Starego w 1514 r. to: Troki, Grodno, Brześć, Łuck, Włodzimierz i Pińsk. Z niepewnych danych wynika, że gmina Pińska powstała dopiero po wygnaniu Żydów z Wielkiego Księstwa, zatem wcześniej było ich pięć. Ówczesny język kancelarii nie odróżnia Żydów rabinackich od Karaimów, co potwierdza akt dla gminy trockiej najwyraźniej dany Karaimom. Podobne mniemanie odnosić się może do gminy łuckiej. Pozostałyby więc: gmina brzeska, odgrywająca w tym czasie rolę czołową i grodzieńska i też tylko dla tych dwóch gmin wydane zostały odrębne akty regulujące sprawy Żydów w 1503 r.⁵⁸ Przypuszczam, że w imieniu całej społeczności pertraktację prowadziła jakaś jednolita reprezentacja. Po powrocie, Karaimi troccy legitymujący się własnym przywilejem na magdeburgię (byli oni wzorem Wilna zwolnieni od wszelkich myt), odzyskali swój status. Gmina Pińska ułożyła się z kniazem Fedorem Jarosławiczem. Jedynie więc w Grodnie, Łucku i Brześciu sprawy zwrotu majątności i statusu prawnego Żydów wymagały interwencji państwa⁵⁹.

Monopol państwa w kwestiach skarbowych przejawiał się też w dbałości o dochody miejskie płynące z handlu dalekosiężnego, któremu służyły doroczne jarmarki, a w handlu lokalnym cotygodniowe targi. Podnosiły one dochody miast i miasteczek, więc ich ustanowienie było przedmiotem zabiegów właścicieli ziemskich. W kilku przypadkach gospodar zezwolił na założenie miasta, wyznaczając w akcie założycielskim prawo do jarmarków i targów. W ten sposób zostało założone

57 AGAD, Rachunki królewskie, ks. 23, k. 75, 5 II 1503, Żydzi wnieśli 400 kop groszy, zapewne za ten akt.

58 EA, nr 40, s. 63, za ML, ks. 230, k. 65, przywilej dla gminy grodzieńskiej z 22 III 1503; przywilej dla gminy brzeskiej nie zachował się, jest wzm. w przywileju Zygmunta Augusta z 27 X 1568 (AWAK), t. 5, s. 137–138.

59 С. А. Бершадский, *Литовские евреи*, С. Петербург 1883, s. 259, p. 67, za ML, ks. 73, cytując list Aleksandra do starosty łuckiego Semena Juriewicza, rozkazujący wydać wracającym Żydom domy, sklepy i kramy, place i cmentarze.

późniejsze podlaskie Dokudowo, na którego lokację (pod nazwą Lewkowo) we wsi Wortel, uzyskał prawo Lew Bohowitynowicz. Podobną genezę miały Hanusiszki przy granicy inflanckiej osadzone przez Hrehorego Ościka i Dubno na Wołyniu kniazia Konstantego Ostrońskiego⁶⁰. Zezwoleń takich udzielano jednak tylko w przypadku, gdy nie istniała konkurencja dla miast gospodarskich. Gdy w 1495 r. Mikołaj Syrewicz starał się o przywilej na targ w Żagorach na Żmudzi, warunkiem zezwolenia było „*иное естли то будет по нашимъ двором нешкодно*”⁶¹. Gospodar dbał o równomierny rozwój sieci miejskiej, co odnajdziemy wśród motywów przywileju na założenie Dubna, gdzie chodzi o rozwój handlu i zbyt wielkie odległości, jakie miejscowa ludność musi pokonywać do najbliższego miasta⁶².

Prawa miejskie, ich potwierdzenie, jak i często rozszerzenie uzyskiwały wszystkie większe miasta z wykazu poboru ordynszczyzny w 1501 r. Brak na naszej liście miast mniejszych – Orszy, Lidy, Nowogródka, Goniądza, Merecza, Puni i Rajgrodu. Na charakter luk w tym zestawieniu może rzucić pewne światło spór, jaki toczył się 30 III 1522 r. przed sądem marszałka ziemskiego Jana Radziwiłła. Stał się „wojt słonimski Stanko Sidorowicz so wsimi meszczany y pokładali pered nami listy sławnoie pamiaty Korola Jego Miłosti Alexandra”, z którego wynikało, że ten władca rozstrzygał spór miasta z włością o dodatkowe obciążenia i ustalił mieszczanom podatek sienniczny na 3 grosze z domu i piszczowe na 1 grosz, co usiłowali podwoić namiestnicy. Czy Aleksander nadał Słonimowi prawa miejskie? Słonim był miastem, którego dzieje sięgały XII wieku. Znany akt nadania prawa magdeburckiego Zygmunta I pochodzi z 1530 r. Według wspomnianego wyroku Aleksander Jagiellończyk ustalał prawa i powinności mieszczań całkowicie zależnych od starosty, co mieściło się w tzw. prawie ruskim, o którym wspomina przywilej Zygmunta Starego, przenoszący to miasto na prawo niemieckie. Mieszczanie słonimscy oprócz wnoszenia podatków na tłokę do orki, musieli brać udział w osaczaniu zwierzyny. Zwolnieni natomiast zostali z udziału w sądach wołosnych (kopa?). Musieli jeździć (podwoły) „na potrzeby gospodarskie” na rozkaz namiestnika. Mieli natomiast prawo trzymania żaren dla robienia kaszy, ale ziarno na mąkę musieli mleć w młynie gospodarskim. Zwolnieni byli z daniny miodowej. Tak zwane winy, czyli opłaty sądowe zasądzone w sporach między mieszczanami, należały w całości do dworu gospodarskiego. Tak więc Słonim różnił się od włości jedynie zajęciami mieszczań, natomiast status prawny i fiskalny miasta równy był włości, co prawdopodobnie rozstrzygnął już Aleksander przed 1506 r.⁶³

60 Wortel — zachowały się dwa akty: z 19 X 1503 w KWML, ks. 192, s. 529, oraz z 21 II 1505 w AGAD, perg. 7424, będący łacińską wersją poprzedniego; Dubno — AS, t. 1, nr 115, s. 114, z 6 VI 1498; Hanusiszki — KWML, ks. 191 B, s. 213 (ALM, t. 2, nr 502), w przywileju generalnym dla Ościka na dobra wysłużone i nabyte, jako jeden z elementów przywileju na dwór Hanusowski założony przez Hanusa Gojliminowicza bojara kurkiewskiego.

61 RIB, t. 27, k. 613.

62 AS, t. 1, nr 115, w akcie tym charakterystyczna jest motywacja przywileju „*quomodo considerantes in terra nostra Volynne longam invenire oppidorum distantiam cupientesque positionem eiusdem fieri meliorem et indigenarum incolarumque eiusdem prout merito debemus cooperati profectum*”.

Taki sam status miał Nowogródek do chwili nadania mu przywileju przez Zygmunta Starego 26 VII 1511 r., w którym król mówi, że „*тое место нашо Новгородок с права Литовского Руского и которое коли будет там перво держано у право немецкое, которое зовется маетборское переменем на вечные часы*”⁶⁴. Z powyższych rozważań wnoszę, że identyczny jak status Słonima i Nowogródka musiał być status wymienionych wyżej: Orszy, Lidy, Merecza, Puni i Rajgrodu.

Podsumowując wypada stwierdzić, że obdarowanie przez Aleksandra przywilejami aż 49 miast, w tym starania o założenie wielu nowych miast nosi znamiona celowej polityki urbanizacyjnej. Władca ten starał się objąć cały kraj w miarę gęstą i równomierną siecią miejską, dbał o rozwój rynków lokalnych. U podłoża tych działań legły przede wszystkim potrzeby skarbu, który ponosił ogromne koszty wojny z Moskwą, a podatki wnoszone przez miasta stanowiły jego pokąsną część.

63 B. Aleksandrowicz, *Zprzeszłości Słonima i ziemi słonimskiej*, Słonim 1935, s. 38, odbitka z: *Słonim i ziemia słonimska*, o ustroju miasta, s. 19 n.; RIB, t. 20, k. 1557 – 1559.

64 KWML, ks. 195, s. 16 – 18 (AZR, t. 2, nr 71, s. 90 – 93).

Tabela 1.

Miasta W. Ks. Litewskiego w czasach Aleksandra Jagiellończyka — przywileje i zobowiązania

Lp	Miasto	Ordynszczyzna 1501	Srebszczyzna wg Rach. Król.	Liczba koni 1512	Srebszczyzna 1512	Podlaskie	Przywileje Aleksandra
1	Bielsk Podlaski	2 sukna	100 fl. (1500) 50 k. gr stacji (1502)	50	50 k. gr	+	1495, 1499, 1501
2	Brańsk	1 sukna	—	15	30 k. gr	+	1493
3	Brasław	1 sukna	—	—	20 k. gr		1500
4	Brześć Litewski	2 sukna	—	150	100 k. gr		1495, 1496, 1500
5	Choroszcz	—	—	—	—	+	—
6	Ciechanowiec	—	—	—	—	+	—
7	Dokudowo	—	—	—	—	—	1503
8	Drohiczyn	2 sukna	—	60	50 k. gr	+	1498
9	Ejszyski	—	—	—	10 k. gr	—	—
10	Goniądz	2 sukna	—	—	—	+	—
11	Grodno	1 w. sob.; 3 sukna	50 k. gr (1500)	50	50 k. gr	—	1496
13	Hanusiszki	—	—	—	—	—	1499
12	Hoszczka	—	—	—	—	—	1495
13	Ikaźń	—	—	—	—	—	1504
14	Iwaczewicze	—	—	—	—	—	1501
15	Jatwieski i Zablele	—	—	—	—	—	1497
16	Kamieniec	1 sukna	—	50	50 k. gr	—	1503

17	Kijów	—	—	—	—	—	1494
18	Klewań	—	—	—	—	—	ok. 1501
19	Kowno	2 w. sob; 5 sukna	—	50	50 k. gr	—	1492
20	Lida	2 sukna	—	30	30 k. gr	—	—
21	Litowisz	—	—	—	—	—	1493, 1501
22	Łosice	—	—	—	—	+	1505
23	Łuck	1 w. sob.; 3 sukna	300 fl. (1497) 100 fl. (1500)	30	50 k. gr	—	1497, 1503
24	Makobody	—	—	—	—	+	1496?
25	Mejszagola	—	—	—	—	—	1503
26	Merecz	2 sukna	40 k. gr. (1500)	20	15 k. gr	—	—
27	Merecz – Turgiele	—	—	—	—	—	1501
28	Mielnik	1 sukna	—	20	20 k. gr	+	1501
29	Mińsk	1 w. sob.; 3 sukna	—	10	10 k. gr	—	1499
30	Mordy	—	—	—	—	+	—
31	Nowogródek	2 sukna	—	20	20 k. gr	—	—
32	Oniekszty	—	—	—	10 k. gr	—	—
33	Orsza	2 sukna	—	—	—	—	—
34	Pińsk	—	—	—	—	—	1501
35	Połock	2 w. sob; 5 sukna	280–320 + po 50 k. gr od wójta i miesz.	—	—	—	1498, 1502
36	Połonne	—	—	—	—	—	1494
37	Porozowo	—	—	15	—	—	p. 1503
38	Poswol	—	—	—	—	—	1497

39	Punie	2 sukna	—	20	20 k. gr	—	1503
40	Rajgród	1 sukna	—	—	—	+	—
41	Saraż	—	—	—	30 k. gr	—	—
42	Stonim	2 sukna	—	20	20 k. gr	—	b.d.
43	Smoleńsk	2 w. sob; 5 sukna	—	—	—	—	1500
44	Stepań	—	—	—	—	—	1499
45	Suraż	1 sukna	—	15	—	+	1501
46	Swojatyce	—	—	—	—	—	b.d.
47	Szawkiany	—	—	—	—	—	p. 1499
48	(Topczykały)	—	—	—	—	—	nieudana lokacja
49	Traby	—	—	—	—	—	1503
50	Troki	—	47 fl (1503)	10	—	—	1492
51	Turzysk	—	—	—	—	—	1504
52	Tykocin	—	—	—	—	+	—
53	Uciana	—	—	—	5 k. gr	—	—
54	Wasyłiszki	—	—	8	10 k. gr	—	—
55	Węgrów	—	—	—	—	+	—
56	Wielona	—	—	10	15 k. gr	—	po 1501
57	Wilkija	—	—	—	10 k. gr	—	—
58	Wilno	3 w. sob.; 8 sukna	580 k. gr. (1500)	150	150 k. gr	—	1492
59	Wiłkomierz	—	—	—	10 k. gr	—	—
60	Witebsk	1 w. sob.; 3 sukna	—	—	—	—	1495

61	Włodzimierz	1 sukna	—	30	40 k. gr	—	—
62	Wołkowysk	2 sukna	—	20	5 k. gr	—	p. 1506
63	Wysokie	—	45,5 k. (1501); 191 fl. (1502)	—	—	+	1494, 1503
64	Zdztów	—	—	—	—	—	b.d
65	Żagory	—	—	—	—	—	1495
66	Żyżmory	—	—	—	—	—	1501

Tabela 2.

Przywileje Aleksandra Jagiellończyka dla miast¹.

Lp.	Miasto	Data przywileju	Rodzaj przywileju	Źródło
1.	Bielsk Podlaski	18 XI 1495 18 VII 1499 3 XI 1501	Prawo miejskie Rozszerzenie PM Potwierdzenie PM i wójtostwo	Romaniuk, nr 4, s. 257–260. Romaniuk, nr 5, s. 260–262. Perg. BLAN, F1/32 (Romaniuk, nr 6)
2.	Brańsk	18 I 1493	PM dla obu obrządków	BOss, perg. 2236
3.	Brasław	26 XI 1500 (1498?)	Prawo miejskie (?)	Perg. BLAN, F1/361 (wzmianka)

1 Tabela ta opublikowana w mojej pracy *Wielkie Księstwo Litewskie...*, op. cit. S. 178–180, zawiera szereg błędów korektorskich, dlatego przytaczam ją tu po zweryfikowaniu. Użyte skróty: BPAN – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk; EA – *Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России*, собрал и издал С. А. Бершадский, t. 1, *Документы и регесты к истории Литовских евреев (1388–1550)*, С. Петербург 1882; t. 2: (1550–1569), С. Петербург 1882; t. 3: *Документы к истории Польских и Литовских евреев (1364–1569)*, С. Петербург 1903; LM – *Литовская Метрика*, CGADA Moskwa, f. 589; nad. – nadanie; PCh – Prawo chełmińskie; PM – prawo miejskie; potw. – potwierdzenie; Romaniuk – *Przywileje wielkoksiążęce i królewskie dotyczące Bielska Podlaskiego z lat 1430–1512*, oprac. Z. Romaniuk, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, Bielsk Podlaski 1999, s. 241–279. E. Rimša, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius 1999, s. 223, podał, że łaciński przywilej Aleksandra znalazł się w kolekcji Komisji Archeograficznej w Petersburgu w 1837–38 r. i jest przechowywany w Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii RAN, Kol. 114, Ap. 4. B. 1. (tu skrót: Oddz. IH RAN).

Lp.	Miasto	Data przywileju	Rodzaj przywileju	Źródło
4.	Brześć Litewski	28 VII 1495 8 VIII 1496 15 III 1505 po 20 III 1503	PM dla cz. ruskiej i pożydowskiej Statut wójta i jarmarki Potw. PM (nadanie Jagiełły) Statut gminy żydowskiej	Perg. BLAN, F1/29 KWML, ks.193, s. 663-665 ALRG t. I, nr 87 s. 111 AWAK, t. 5, s. 137-138 (wzmianka)
5.	(Dokudowo) Wortel	19 X 1503	Lokacja i PM (dla Lwa Bohowitynowicza)	Agad, perg. 7418; AS, t. I, nr 150 (z Or.)
6.	Drohiczyn	4 X 1498	PM dla obu obrządków	KWML, ks. 213, s. 145; ALM, nr 371
7.	Dubno	6 VI 1498	Lokacja – Konstanty Ostroński	AS, t. 1, nr 115, s. 114
8.	Grodno	21 III 1496 po 20 III 1503	Prawo miejskie Statut gminy żydowskiej	Archiwum Petersburskiego Oddz. IH RAN, Kol. 114, Ap. 4. B. 1. AZR, t. 2, nr 28, s. 29 (w potwierdzeniu)
9.	Hanusiszki	21 IX 1499	Lokacja – Hrehory Ościkowicz	KWML, ks.191 B, s. 213
10.	Hoszcza	4 VII 1495	Targ – Bohdan Sienkowicz	ALM, nr 196, s. 75
11.	Ikaźń (wzmianka)	26 III 1504	Lokacja – Iwan Sapieha	Krupowicz, nr 24, s. 28
12.	Iwaczewicze	1 VIII 1501	Targ – Mikołaj ilinicz	Perg. AGAD, 7432
13.	Jatwiesk i Zabiele	28 VI 1497	Wójtostwo (wzm. 1522)	ALM, nr 704 Perg. AGAD, 4635
14.	Kamieniec	26 VI 1503	PM i wójtostwo	LM, ks. 62, k. 17v–2 (w transumpcie Stefana Batorego z 1576).
15.	Kijów	26 V 1494 przed 4 VI 1497	Potwierdzenie praw miasta ruskiego, z odwołaniem do przywileju Witolda i Kazimierza PM dla całej ludności	RIB, t. 27, k. 545-549 AZR, t. 1, nr 149, s. 173
16.	Klewań	ok. 1501	targ – Fedor Czartoryski	RIB, t. 27, k. 686-687 (wzmianka)

Lp.	Miasto	Data przywileju	Rodzaj przywileju	Źródło
17.	Kowno	18 VIII 1492	Potwierdzenie PM (nadane 20 VI 1463)	Perg. AGAD, 5729
18.	Litowiż	15 IX 1493 23 VI 1501	Potwierdzenie wójtostwa Potwierdzenie PM (nadanie Świdrygiełły)	RIB, t. 27, k. 145 KWML, ks. 207, s. 722
19.	Łosice	10 V 1505	PM i 4 jarmarki rocznie	ALM, nr 699, t. 2, s. 153
20.	Łuck	28 VII 1497 20 III 1503	Wznowienie PM (nadanie?) Potwierdzenie praw	Arch.JZR, cz. 5, t. 1, s. 12 (trans. 1560)
21.	Makobody	1496(?)	Lokacja i PCh – Chreptowicz	LM 8, nr 527, s. 379–80 (w. potw.)
22.	Mejszagola	23 VI 1503	Prawo miejskie (?)	AWAK, t. 13, nr 87, s. 269 (wzm.)
23.	Merecz (Turgiele)	28 VI 1501	Targ – Aleksander Mongirdowicz	Rkp. BLAN, F43/18646
24.	Mielnik	1 X 1501 26 X 1501	PM dla obu obrządków PM, wójtostwo i targ	ALM, t. 2, nr 606, s. 94 ALM, t. 2, nr 605, s. 93
25.	Mińsk	21 III 1499	PM i wójtostwo	RIB, t. 27, k. 739
26.	Pińsk	24 III 1501	Potwierdzenie nadania Zygmunta Kiejstutowicza	KWML, ks.191 B, s. 233
27.	Połock	4 X 1498 30 XII 1502	PM, jarmarki, wchody Ograniczenie PM – na rzecz namiestnika	RIB, t. 27, k. 701 RIB, t. 27, k. 836
28.	Połonne	16 IV 1494	Miasto nadane K. Ostrogskiemu	AS, t. 1, s. 143
29.	Porozowo	przed 1503	PM i wójtostwo	KWML, ks.192, s., 531 (wzmianka)
30.	Poswol	6 XII 1497	Fundacja parafii i przywilej lokacyjny dla plebana	KDKW, nr 449, s. 523-525
31.	Punie	1503	Wzm. w przywileju z 1792: <i>opido Punya</i> w przywileju dla kościoła parafialnego z 4 VII 1503	M. Gumowski, <i>Herby</i> , s. 272 KDKW, nr 554, s. 653-655
32.	Stonim	b.d.	Statut prawa ruskiego	RIB, t. 20, k. 1557 (wzmianka)

Lp.	Miasto	Data przywileju	Rodzaj przywileju	Źródło
33.	Smoleńsk	8 VIII 1500 (1 III 1505)	Zwolnienie z myt w W. Ks. Litewskim Statut miejski w przywileju ziemskim	RIB, t. 27, k. 803-804 Perg. AGAD, 5874
34.	Stepań	2 V 1499	Jarmark – Semen Holszański	KWML, ks. 191B, s. 185
35.	Suraz	27 VIII 1501	Potwierdzenie PM (nad. 15 IX 1445)	AGAD, Kapiciana, p. 32, s. 259–274
36.	Swojatycze	b.d.	Targ – Stanisław Pietkowicz	KWML, ks. 194, s. 368, wzm. 1507
37.	Szawkiany	przed 20 X 1499	Targ – Mikołaj Szemet	ALM, t. 2, nr 510, s. 42 (wzmianka)
38.	(Topczykały)	b.d.	Lokacja (nieudana)	ALRG, t. 1, nr 104, s. 125
39.	Traby	11 IV 1503	Targ – Olbracht Gasztold	Or. ML, ks. 583, k. 14
40.	Troki	17 XII 1492	Wznowienie PM Karaimów	EA, t. 1, nr 3, s. 28-34
41.	Turzysk	6 I 1504.	Targ	AS, t. 3, nr 57, s. 34
42.	Wielona	b.d. (po 1501)	Prawo miejskie	LM 11, nr 157, s. 146–147
43.	Wilno	26 XI 1492	Transumpt PM z 1441 r.	Perg. BLAN, F1/26
44.	Witebsk	11 IV 1495	Prawo ruskie	RIB, t. 27, k. 593
45.	Wołkowysk	(przed 1506)	PM – wójt. (wzmianka z 28 I 1506)	ALM, t. 2, nr 736, s. 175
46.	Wysokie	11 IX 1494 4 I 1503	Wójtostwo, granice miasta PM	Perg. BPAN Kraków, nr 84 KWML, ks. 191 B, s. 321
47.	Zdзіtów	b.d.	Potwierdzenie PM (nad. Witolda i kniaźni Swidrygiełowej)	RIB t. 20, k. 1452 (wzmianka z 1520)
48.	Żagory	6 VII 1495	Targ – Mikołaj Syrewicz	ALM, t. 1, nr 197, s. 75
49.	Żyżmory	1501	Lokacja przypisywana w. ks. Helenie	SG, t. XIV, s. 927-929

mgr Zbigniew Romaniuk (Brańsk)

Nowe źródła do dziejów miast podlaskich w XV i na początku XVI w.

Późnośredniowieczne dzieje miast podlaskich nie były szczegółowo badane, a dotychczas najczęściej stanowiły jedynie zdawkowy wstęp do rozważań o czasach nowożytnych, pozostając w cieniu późniejszych epok. Odnosnie miast w XV i na pocz. XVI w. dokładniej analizowano jedynie proces wprowadzania w nich prawa niemieckiego. Pionierskie prace na temat początków miast i pierwszych mieszczan prowadzili przede wszystkim J. Jaroszewicz, K. Tymieniecki, A. Jabłonowski, J. Wiśniewski, S. Alexandrowicz, a ostatnio znacząco rozwinął je W. Jarmolik (prawo niemieckie, Suraz, Tykocin, Sokółów), też J. Maroszek (Tykocin, Goniądz) oraz Z. Romaniuk (kontakty handlowe, Bielsk, Brańsk). Zaś Krzysztof Pietkiewicz interesująco ukazał miasta litewskie w czasach panowania Aleksandra Jagiellończyka, co pozwala na lepsze zanalizowanie roli ośrodków podlaskich na tle innych w Wielkim Księstwie Litewskim. Opracowania autorów z pierwszej wymienionej grupy, opierały się na skąpej bazie źródłowej, głównie na częściowo znanych dokumentach lokacyjnych, dlatego po latach, przy dzisiejszym postępie wiedzy są w znacznej części niepełne, a nawet błędne. Jednak bez nich współczesne badania byłyby bardzo utrudnione.

Cel, który sobie wytyczyłem, to przeprowadzenie szerokiej i drobiazgowej kwerendy w zbiorach archiwalnych i bibliotecznych by poszerzyć bazę źródłową¹. Bowiem tylko w ten sposób można podnieść poziom wiedzy o początkach miast i

1 Pasjonując się późnośredniowiecznym Podlasiem założyłem do realizacji kilka projektów, bez których kompleksowe spojrzenie na zagadnienie miast z góry byłoby skazane na niepowodzenie. Projekty realizowane przy współpracy z innymi osobami obejmują m.in. opracowanie kodeksu podlaskiego oraz słownika historyczno-geograficznego. Dopiero po zakończeniu tych badań będzie możliwe podjęcie próby monograficznego ukazania przeszłości średniowiecznego Podlasia. Zanim się to stanie, będą publikowane cząstkowe wyniki badań. W druku znajduje się już tekst o XV-wiecznych kontaktach handlowych miast z Gdańskiem, a w trakcie pisania o średniowiecznych przywilejach Tykocina i Wysokiego Mazowieckiego, o studentach z Podlasia na Akademii Krakowskiej, nieznanach przywilejach Witolda, mazowiecko-litewski spór o Podlasie w latach 1440-44 i inne.

odejść od schematycznego patrzenia na nie poprzez pryzmat przywilejów na prawo niemieckie. Niniejszy artykuł nie wyczerpuje tematu, a jedynie ukazuje częściowy postęp wiedzy z zaakcentowaniem istotniejszych odkryć i źródeł, zgodnie z nowym, co nie znaczy ostatecznym stanem wiedzy. Pomijam cenne informacje zawarte we współczesnej edycji Metryki Litewskiej.

Niezwykle ważny zasób archiwalny do dziejów miast podlaskich znajduje się w Archiwum Państwowym w Gdańsku. Sukcesywnie od 1988 r. penetrowałem znajdujące się tam księgi ławnicze, opłat palowego, korespondencję tzw. Missiva i inne. Do obecnej chwili przebadałem ok. 70% źródeł. Wspomnę, że pierwsze badania nad tymi archiwaliami prowadził już w połowie XIX w. Teodor Hirszt, a sto lat po nim w kontekście miast podlaskich nieco rozwinęli je głównie Marian Biskup i Jan Małecki. Niestety przez ponad 40 lat nikt nie poszedł wytyczonym przez nich tropem. Wynikiem moich poszukiwań jest odnalezienie 39 zapisów z lat 1426-1449, w tym 20 z Brześcia, 11 z Tykocina, a rzadziej pojawiają się Suraz - 3, Bielsk - 2, Goniądz - 2, Brańsk - 1 raz. Z II połowy XV w. (1454-1496) stwierdzono 18 zapisów, w tym dwa jednocześnie dotyczące Bielska i Suraza. Najwięcej wzmianek odnaleziono z Bielska 6, Brańska 4, Brześcia i Goniądza po 3, Drohiczyzna i Suraza po 2. Waga odnalezionych zapisów jest przeogromna. Znajdują się tam najstarsze oryginalne zapisy dotyczące działalności gospodarczej głównych ośrodków podlaskich, pojawiają się konkretne osoby z podaniem zawodu lub godności, przykładowo: Jan Kobyliński – sędzia suraski, Stefan młynarz z Tykocina, Jan Scholte „Borgermasters” z Tykocina, Klemens handlarz z Goniądza, Stefan Kanirka handlarz z Bielska, Andrzej wójt bielski, Piotr wójt z Tykocina, Piotr wójt brański z siedmioma ławnikami. Ci oraz wielu innych utrzymywało kontakty handlowe ze wspomnianym portem nadmorskim, eksportując na znaczną skalę głównie drewno. Podlasie było wówczas drugim po Mazowszu dostarczycielem tego surowca do Gdańska. Niektóre z miast prowadziły korespondencję z tamtejszą radą miejską. Odnaleziono listy z Drohiczyzna, Brańska i Bielska. Całkowicie odkrywczo przedstawia się list z Drohiczyzna (ten jest najstarszym takim zachowanym dokumentem z naszych terenów) napisany 22 maja 1482 r. przez burmistrza (*Proconsul*) i radnych drohickich oraz list z lutego 1490 r. dowodzący, że Brańsk już przed 1493 r. posiadał wójta miejskiego. Ponadto odnaleziono dwa listy króla Kazimierza Jagiellończyka z 26 II 1483 i 25 VI 1486 r., które rozstrzygają sprawy kompetencji jurysdykcyjnej w sporach wójta suraskiego Jerzego i mieszczanina bielskiego Stefana Kanirgi z gdańszczanami.

Kolejnym bardzo zasobnym w źródła dotyczące miast podlaskich jest Zbiór Zygmunta Glogera znajdujący się w wawelskim oddziale Archiwum Państwowego w Krakowie. Jego odkrywcą dla Podlasia jest Czesław Brodzicki, który podzielił się tym ze mną w 1988 r., a ja po wstępnej kwerendzie rok potem poinformowałem o tej przebogatej i zupełnie nieznannej kolekcji historyków regionalistów na sejmiku w Brańsku. Od tamtego czasu niestety tylko kilka osób wykorzystywało zbiór do własnych badań. Obejmuje on 908 jednostek archiwalnych (8,6 mb akt). Składa się

głównie z odpisów Ignacego Kapicy oraz różnych innych archiwaliów stanowiących niegdyś kolekcję Glogera.

W tej kolekcji odnalazłem uznaną za zaginioną kronikę bernardynów tykocińskich (wpisy obejmują XV- pocz. XIX w.), w której znajduje się między innymi opis okoliczności założenia klasztoru w 1479 r. i odpisy dwóch piętnastowiecznych dokumentów: bulli papieża Sykstusa IV z 13 II 1480 r. (*oryginał w AGADzie, Dok. perg.* 8932) oraz nieznanej dotąd treści dokumentu z 20 IX 1489 r.² w którym Jakub, biskup margaryteński, sufragan płocki, za pozwoleniem bpa wileńskiego Andrzeja konsekrował klasztorną świątynię w Tykocinie p.w. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i nadał czterdziestodniowy odpust³.

Odkrywczo prezentują się także nieznane dotychczas rejestry dokumentów Macieja Miłkowskiego i jego żony Katarzyny dotyczące zakonu franciszkanów w Drohiczyńcu z 10 IX 1460 r. (gwardian Szymon) oraz dziesięć lat późniejsze nadanie przez nich zakonowi kopy groszy. Tutaj także krótka informacja historyczna o zakonie z podaniem, że franciszkanów do Drohiczyńca sprowadził Witold z Krakowa w 1409 r.

W Zbiorze Zygmunta Glogera odnaleziono także kilka kopii dokumentu, którym Witold 29 VI 1420 r. będąc w Kamieńcu potwierdził prawa oraz dodatkowo uposażył plebana w Mielniku wsią Wajkowo i ziemią zwaną Ostrołęką. Dokument nie jest odnotowany w kodeksie „Vitoldiana”. Niektórzy błędnie sądzili, że był on pierwotną fundacją kościoła w Mielniku. W Zbiorze Zygmunta Glogera odnaleziono także przywilej Aleksandra Jagiellończyka potwierdzający fundację parafii w mieście Wysokie. Akt sporządzono 5 X 1496 r. w Drohiczyńcu.

Tam też natrafiono na kilka wzmianek o średniowiecznych mieszczańach podlaskich, przykładowo o starym stelmachu (kołodzieju) odnotowanym w Bielsku w 1445 r., Wicie ławniku z Drohiczyńca w 1438 r. Też o plebanie drohickim Wawrzyńcu, który w 1458 r. darował młyn w Rudzie Andrzejowi, synowi wójta drohickiego Stanisława Dziadkowieza.

Główne centra administracyjne Podlasia rozwijały się i podnosiły swą rangę również dzięki lokowaniu w nich urzędów ziemskich. Szlachta już ówczesnie stanowiła niemały odsetek pośród mieszkańców miast. Stąd warto przytoczyć nieznana datę wprowadzenia prawa ziemskiego w ziemi drohickiej. Dotychczas posługiwano się domysłami i fakt ten datowano na 1444 lub 1445 r. Otóż wielki książę litewski Kazimierz nadał je będąc w Wasyliszkach w sobotę po świętym Wicie, czyli 19 czerwca 1445 r.⁴. Obecnie trwają poszukiwania całej kopii tego aktu.

W Bibliotece PAN i PAU w Krakowie znajdują się oryginalne dokumenty pergaminowe na wójtostwo bielskie Witolda z 2 I 1430 r. i na wójtostwo w Wyso-

2 Ogólny opis dokumentu na łamach „Przeglądu Katolickiego” w 1879 r. podał ks. Jamiołkowski. Opis kroniki w druku: Z. Romaniuk, *Odkrycie zaginionej kroniki bernardynów z Tykocina*, Białostoczczyzna.

3 Archiwum Państwowe w Krakowie (APK), ZZG, sygn. 714.

4 Odkryto prowadząc wspólnie badania z Tomaszem Jaszczołtem.

kiem Aleksandra Jagiellończyka z 11 IX 1494 r. Ponadto kilka aktów dotyczących podlaskich dóbr Radziwiłłów (Goniądz i in.) - o tym jednak już pisano. Natomiast żaden z badaczy Podlasia czy miast podlaskich nie sięgnął do znajdujących się w tej Bibliotece „Notat” po ks. Zygmuncie Kozickim (rkps. 8822–8824), który na początku ubiegłego wieku w zeszytach, kalendarzykach i na luźnych kartkach wynotowywał ciekawsze zapisy z ksiąg ziemskich, w tym i najstarszych drohickich⁵. Dokładne przebadanie zapisek pozwala na znaczące uzupełnienie i poprawienie spisów urzędników podlaskich którzy swe funkcje sprawowali m.in. w miastach. Posługując się „Notatami” Kozickiego oraz innymi źródłami tylko dla XV w. ustalono co najmniej 20 nowych urzędników, korekty dotyczą oprócz tego ok. 30 okresów pełnienia urzędów przez znanych już urzędników, a co najmniej pięciu należy wykreślić z wykazu, gdyż umieszczono ich omyłkowo. Osobnego omówienia wymaga zagadnienie dyslokacji urzędów. Wszelkie nowe informacje potwierdzają mój wcześniejszy wniosek, który kwestionuje pogląd autorów wspomnianego spisu w sprawie lokalizacji urzędów. Przykładowo błędne jest przypisanie sądu ziemskiego do Bielska, gdy faktycznie mieścił się on w Brańsku i Surażu. Z lat 1443, 1463-79 znani są podsędkowie brańscy, a z lat 1438-42, 1451-1481 stale wymieniani są sędziowie brańscy (czasami tylko zwani *bielskimi* z racji obszaru jurysdykcji). Istnienie sądu ziemskiego w Surażu potwierdzają podsędek odnotowany w 1454 r. i wzmianki o sędziach z 1429 i 1438 r. Pewną zagadkę stanowi Goniądz, gdzie ok. 1459 r. odnotowano sędziego Piotra Wiszowatego, a w 1505 r. podsędką goniądzkiego Marcina Kuleszę.

Z ciekawszych urzędników pominiętych w spisie wymienię przykładowo kasztelana drohickiego Jana Nasutę 1442-1450, sędziego brańskiego. Raczka Puczyckiego 1466-1481, podsędką brańskiego Stanisława Kostro 1463-79, starostów bielskich Pietka 1439-1440 i Olechnę Sakowicza 1457-1477, chorążego drohickiego Piotra 1484, pisarza drohickiego Wencesława 1448, podkomorzych drohickich Jana Mokobodzkiego 1442-1446 i Maleszewskiego 1469, sędziów drohickich: Jana Łysowskiego 1455, Piotra Bojanowskiego i Czambora (Czamber) 1464-1467. Znacząco uściślono i uzupełniono czas pełnienia funkcji przez: sędziów brańskich Pawła z Wyszonek 1438-1442 i Wita z Dołubowa 1451-1466, pisarza drohickiego Jana z Krasnodębów 1458-1464, sędziów drohickich: Skierdę 1432-1444 i Andrzeja Kosowskiego (w spisie błędnie Kossakowski) 1462-1481. Omyłkowo w XVI w. (1544) umieszczono dwóch urzędników z XV w. Macieja Gałązkowskiego i Andrzeja Kosowskiego. Sędzia drohicki Maciek w 1494 r. był faktycznie sędzią mielnickim (zdublowany zapis). To tylko przykłady uzupełnień i korekt⁶.

5 Obecnie najstarsze księgi ziemskie drohickie są rozproszone i znajdują się AGADzie w Warszawie (jedna księga 1473-84 oraz jedna karta z ok. 1425 r.), w białoruskim Mińsku (np. dwie księgi z lat 1458-99) oraz w Moskwie (1480-81 - to fragment księgi przechowywanej w AGADzie).

6 Pełny wykaz i spis urzędników ziemskich dla XV w. (uzupełniania i sprostowania) przygotowuje T. Jaszczołt.

Notaty Kozickiego dostarczają też innych uzupełnień. Dzięki nim początki Wysokiego (*Wyschokye*) Mazowieckiego udało się cofnąć o kilka lat do 1464 r., kiedy ta osada była jeszcze w posiadaniu Niekrasza. Inne ciekawsze zapisy odnoszące się do miast to: w 1448 odnotowano Wawrzyńca bednarza z Węgrowa, Macieja rzemieślnika z Węgrowa; Wisława mieszczanina drohickiego, w 1465 r. Kosowski (zapewne sędzia Andrzej) miał spór z wójtem i rajcami (*consulibus*) węgrowskimi o zastaw, w 1464 r. odnotowano szlachcica Piotra zwanego Polakiem jako wójta w Bielsku. W 1480 r. wymieniono mieszczań brańskich (*civis de Bransk*); w 1482 wójta Łosic Macieja Kamińskiego. Najprawdopodobniej miejską metrykę Węgrowa także należy cofnąć co najmniej do 1436 r. W dokumencie sporządzonym wówczas właśnie w Węgrowie, pośród świadków odnotowano jako właściciela Pretora oraz Jakuba (*concive*), Mikołaja Czernaka (*consul*), Jana zwanego Malarzem i wójta Stanisława z Witanki.

W zakresie praw miejskich niezwykle istotnym zasobem, który jak się okazuje nie był badany są Teki Naruszewicza znajdujące się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie⁷. Znajduje się tutaj szereg nieznanych i dobrych, bo pierwszych kopii sporządzanych z oryginałów. Naruszewicz skopiował przykładowo pierwszy przywilej na wójtostwo tykocińskie nadany Piotrowi z Gumowa przez ks. mazowieckiego Janusza 5 IV 1424 r. w Łomży. Akt ten nie był dotychczas znany żadnemu z badaczy i jest najstarszym przywilejem tego typu na Podlasiu⁸. Tutaj znajduje się również kopia potwierdzenia wójtostwa dla Piotra z Tykocina z 1436 r. W Teki wpisano nieznane nadanie przywileju na targi dla miasta Wysokie, które 6 IX 1499 r. w Wilnie uczynił Aleksander Jagiellończyk oraz inny dokument Aleksandra dla tego miasta z 24 VI 1505 r., potwierdzający wójtostwo Janowi Hińczy⁹. W kopiach Naruszewicza zachowała się też królewska konfirmacja z 5 III 1505 r. testamentu Jakuba Hoppena, nieżyjącego już wójta bielskiego, którym tenże zapisał żonie Katarzynie na rzeczonym wójtostwie 300 kop gr.¹⁰. Ponadto z kopii wpisanej do Tek Naruszewicza wiadomo, że sąd ziemski w Brańsku 7 V 1443 r. rozsądzał spór o dobra Radule, a w składzie orzekającym zasiadali *Paulus haeres de Vischonki Judex in Branisko, et Hervisth haeres de Kobilino Subjudex*. Stronami w sporze byli: *...laboriosi viri Choyszko* [lub Choythko], *Kodosz, Holobuth de Surasch...* i dziedzice wsi Radule.

W ramach poszukiwań dokumentów podlaskich znajdujących się niegdyś w Archiwum Koronnym, udało się odszukać nie tylko ich kopie w Tekach Naruszewicza, ale i szereg oryginałów w Muzeum Narodowym w Krakowie, Bibliotece PAN i PAU w Krakowie, AGADzie w Warszawie oraz Bibliotece Litewskiej Akademii

7 Tekami Naruszewicza (dalej TN) u schyłku życia zainteresował się Jerzy Wiśniewski, ale nie zdołał ich wykorzystać w pełnym zakresie.

8 TN, t. 14, s. 81-83, nr 21; s. 89-91, nr 23.

9 TN, t. 23, s. 955-956, nr 201 – 1499 r.; TN, t. 27, s. 403-406, nr 95 oraz s. 435-39, nr 101 – z 1503 r.

10 Oryginał [w:] Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, sygn. F1-41. Kopia: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, TN, t. 27, s. 523-525, nr 118.

Nauk w Wilnie. Przy tej okazji chciałbym przestrzec badaczy przed bezkrytycznym korzystaniem z wydanego drukiem przez E. Rykaczewskiego inwentarza zasobu Archiwum Koronnego. Wydawnictwo to zawiera szereg błędów, które powtórzył A. Jabłonowski. Korzystanie z publikacji Rykaczewskiego jest uzasadnione jedynie w przypadku, gdy brak jest oryginału lub kopii dokumentu w Tekach Naruszewicza.

W Muzeum Narodowym w Krakowie znajduje się oryginalny akt, którym Aleksander król-elekt w Mielniku w 1501 r. nadał Janowi Hinczy, wójtowi dziedzicznemu w mieście Wysokiem browar, na który tenże Hincza już przedtem otrzymał dokument w języku ruskim. Z innych oryginałów znajdujących się w krakowskim Muzeum Narodowym warto wymienić dokument wystawiony 30 XI 1439 r. w Surażu, którym Stefan dziedzic wsi Drogwino sprzedał Andrzejowi ze Złotorii (*Szlothoria*) grunt; zaś innym także zachowanym w oryginale aktem z 29 IX 1442 r. książę mazowiecki Bolesław przywrócił Stanisławowi Lachowi, Dorocie jego żonie, córce Piotra z Suraża oraz jej stryjowi Pawłowi z Suraża, wieś Daniłowo koło tego miasta „w ziemi ruskiej” położoną, od przodków do nich należącą, którą im dzierżawcy „Castri Bransko” gwałtem odebrali. Jednym z tych dzierżawców brańskiego grodu („zamku”) był zapewne chorąży warszawski Boruta z Fałęt. Jako świadka sporządzenia dokumentu wymieniono nieznanego dotąd i pierwszego podkomorzego drohickiego Jana Mokobodzkiego.

W AGADzie w Warszawie odnaleziono nieznaną Sławomirowi Jakubczakowi dokument pergaminowy (nr 6602) dotyczący Jerzego Strumiłły, gdzie ów „Georgius alias Stromilianus” 20 XII 1432 r. wymieniony jest „de Bransk”, co świadczy, że ten ośrodek był w posiadaniu Strumiłły już dwa lata wcześniej jak sądzono¹¹. Cennego materiału historycznego dostarczyła też najstarsza zachowana w Polsce księga ziemska drohicka, błędnie zaliczona przez archiwistów jako grodzka (seria II, nr 1). Tutaj wiele wzmianek o urzędnikach ziemskich, ale i miejskich z II poł. XV w. W aktach Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (sygn. 3195) odnaleźć można przywileje dla miast podlaskich, które włączono do Królestwa Polskiego. Przykładowo na targi dla Mord z 1505 r.

Zespół akt konsystorza janowskiego znajdujący się w Archiwum Diecezjalnym w Siedlcach dostarcza wielu cennych informacji o kościele katolickim. Odszukano w nich część potwierdzeń dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych. Pozyskano też wiele cennych informacji o plebanach. Tutaj także odnaleziono wzmianki o urzędnikach podlaskich, szkołkach parafialnych i inne. Przy okazji zwrócę uwagę na fakt, że podany ponad sto lat temu przez Pruszkowskiego rzekomy spis parafii archidiakonatu brzeskiego z 1446 r., gdzie wymieniono m.in. wszystkie miasta podlaskie diecezji łuckiej, nie istnieje. Pruszkowski, a za nim A. Jabłonowski błędnie zinterpretowali zapis archiwalny, gdyż podany spis odnosi się do parafii odnotowa-

11 S. Jakubczak, *Jerzy Strumiłło – przywódca konfederacji lwowskiej 1464 roku*, [w:] „Społeczeństwo Polski Średniowiecznej”, t. 5, 1992, s. 245-254. Brak solidnego katalogu pergaminów przechowywanych w AGADzie znacząco utrudnia badania.

nych w całym poszycie i zasadniczo dotyczy lat 1469-1486, a nie konkretnego 1446 r.¹²

Przechowywany w Archiwum Państwowym w Białymstoku zespół Kamera Wojny i Domen jest powszechnie wykorzystywany od szeregu lat, ale ciągle można tam doszukać się interesujących danych do dziejów późnośredniowiecznego Podlasia i nie tylko. Kamera nie wymaga szerszego omówienia.

Wiele nowych i cennych informacji przynoszą też rzadkie publikacje materiałów źródłowych, drukowane w k. XIX i na pocz. XX w. Poświadczają one m.in. szczególną rolę kontaktów Podlasia z Krakowem. W księdze przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie w XV w. odnotowano pięciu Podlasiów: 1475 Macieja Kąganka z Drohiczyzna, 1480 Jana Micisława z Tykocina, 1489 Piotra z Drohiczyzna, 1497 Stanisława Prusaka (vel Prusaka) z Tykocina i w 1499 r. Filipa z Goniądza¹³.

Dokładne przejrzanie drukowanych spisów studentów Akademii Krakowskiej oraz akt rektorskich i wykazów studentów, którzy uzyskali stopnie naukowe dowodzi, że Podlasianie obecni byli tam już od lat 30-tych XV w. Oczywiście nie licząc drugiego rektora uczelni księcia drohickiego Jana w 1401 r., który jednak poza tytułem nie miał związków z nadbużańskim grodem. W sumie zidentyfikowano kilkunastu studentów z miast podlaskich do 1513 r. z:

- Drohiczyzna: Jakub s. Pawła w 1430, Piotr s. Jakuba 1489, Mikołaj s. Jana 1506 r.,
- Brańska: Mikołaj w 1451, Andrzej 1462, Błażej 1491 – ten razem z Kopernikiem, w l. 1511-14 Stefan s. Aleksego, a w 1514 r. jako sługa magistra Mikołaja z Wieliczki. W 1519 r. uzyskał stopień bakałarza. Tenże Stefan był jednym z trzech synów Aleksego obok Marcina - studenta w 1518 i Stanisława - studenta w 1524 r.,
- Goniądz: Wojciech s. Michała w 1470 r.,
- Mielnika: Bartłomiej który w 1484 r. uzyskał tytuł bakałarza sztuk, do 1487 r. pracował na uczelni przyjmując pieniądze od mieszczan krakowskich,
- Suraza: Jan s. Stanisława w 1501 r.,
- Węgrowa: Grzegorz s. Jakuba w 1501 (1494 Elias de Wągrow?),
- Tykocina: Łukasz s. Mikołaja w 1510 r.,
- Ciechanowca: Bartłomiej s. Wojciecha w 1512 r.

Problemów z identyfikacją studentów nastroczają miejscowości o analogicznej lub podobnej nazwie w innych regionach Polski. Dotyczy to Bielska, Sokołowa (1468 Jan de Sokolow), Węgrowa i Brańska¹⁴.

12 P. J. K. Podlasiak [Pruszkowski], *Janów biskupi czyli podlaski, z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897, s. 26; ADS, D 1, k. 3.

13 *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392-1506*, wyd. K. Kaczmarczyk, Kraków 1913.

14 W opracowaniu znajduje się katalog studentów podlaskich do XVIII w.

W księdze ławniczej miasta Starej Warszawy z lat 1427-1453 odnotowano: 21 IV 1441 r. Bogdana Peszaka, z Brześcia; 18 II 1442 r. szlachetnego Pana Jana Drohickiego (Nasutę), którego wymieniono kilkakrotnie między 1446 a 16 X 1450 r. jako kasztelana drohickiego współpracującego z mieszczaninem warszawskim Marcinem Neysserem; zaś 27 IV 1453 r. w Warszawie pojawił się Piotr wójt *de Thicoczyno* reprezentujący Gasztolda. Zawarł wówczas umowę z mieszczaninem warszawskim Wawrzyńcem Skoczybłoto w sprawie futra (*szuby*) sobolowego wartości 42 florenów węgierskich oraz należności 123 florenów za sto skór gronostajowych i trzy skóry bułatowe z *manubrijs delphinis*. Także księgi ławnicze i przyjęcia do prawa miejskiego z innych miast notują pojedyncze wzmianki o przybyszach z Podlasia.

Do niedawna znano tylko ośmiu średniowiecznych wójtów podlaskich, a teraz znamy ich już około dwudziestu. Informacje o niektórych pozwalają na zestawienie ich biogramów (Piotr z Gumowa, Jan Hincza, Jakub Hoppen, Dziadkowiec). Wykaz wójtów zamieszczono w aneksie.

W zakresie przynależności politycznej tych ziem należy uściślić moment przejścia ziemi drohickiej przez wielkiego księcia litewskiego Witolda. Umożliwiają to dwa dokumenty: na Korczewo dla Pretora i dla Macieja ze Świeciechowa na Głuchowo. Wynika z nich, że Witold zajął ziemię drohicką między 10 czerwca 1401, a 21 września 1405 r. Ten drugi akt, nieznanym autorowi *Witoldian*, udało się odszukać w pełnej kopii i regeście.

Powyżej ogólnie zaprezentowałem zasadniczy owoc wieloletnich kwerend w różnych archiwach i bibliotekach. Nie kończy on jednak badań, gdyż do przejrzania pozostało jeszcze wiele źródeł historycznych w różnych miastach polskich, ale głównie na terenie byłego ZSRR (Wilno, Petersburg, Mińsk i Moskwa) oraz archiwa berlińskie. Bezwzględnie pod uwagę wziąć też należy wyniki wykopalisk archeologicznych, które w ostatnich latach dostarczyły cennego materiału dotyczącego Bielska, Brańska, Drohiczyzna, Mielnika, Suraża, Tykocina i in.

WÓJTOWIE MIAST PODLASKICH W XV i NA POCZ. XVI w.

Nazwa miejscowości	Wójt	Lata pełnienia funkcji wg źródeł
Bielsk	Andrzej Goworek z Brześci Piotr zwany Polakiem Jakub Hoppen	1430-1434 1435 1464 1495-1501
Brańsk	„Advocatus de Branszk” Piotr „Advocatus”	1482 1490 1493
Drohiczyn	Stanisław Dziadek Grzegorz Andrzej s. St-wa Dziadka Mikołaj „Advocatum”	1429 1438-1448 1458 1481 1498
Łosice	Maciej Kamiński „Advocatus”	1482 1505
Mielnik	Mikołaj Rychlik Stanisław Zawisza	1501 1508
Sokołów	Advocatus Stanisław s. Jana Kaligi z Przywówek	1424 1469
Suraz	Albert Saszor Jerzy wójt	1445 1486 1501
Tykocin	Piotr z Gumowa	1424-59
Węgrów	Stanisław z Witanki (?) „Advocatus” z Węgrowa Stanisław	1436 1464 1477
Wysokie	Jan Hińcza	1494-1505

mgr Grzegorz Ryżewski (Białystok)

Uprzemysłowienie dóbr ziemskich w XVIII w. na przykładzie posiadłości Joachima Chreptowicza (Szczorse, Wiszniew, Sztabin).

W wystąpieniu swym chciałbym ukazać działania reformatorskie, zmierzające do podniesienia dochodowości dóbr, jakie podjął Joachim Chreptowicz (1729-1812), kanclerz wielki litewski w niektórych swych posiadłościach. Chodzi tu głównie o reformy w dziedzinie rolnictwa, proces uprzemysłowienia majątków ziemskich, i akcje urbanizacyjne. Za przykład posłużą mi trzy kompleksy dóbr tego magnata: Wiszniew i Szczorse (obecnie w granicach Białorusi) oraz Krasnybór (obecnie w powiecie augustowskim woj. Podlaskiego).

Szczegółowe dzieje majątku Krasnybór przedstawiłem w innym miejscu.¹ Szczorse nad Niemnem w pow. nowogródzkim, nieprzerwanie, od XV do końca XIX wieku były w posiadaniu rodziny Chreptowiczów.² Istotne problemy pojawiają się w przypadku dóbr Wiszniew, usytuowanych w powiecie oszmiańskim. Dostępna literatura roi się od błędów, przeinaczeń i niesprawdzonych domysłów. Praktycznie nie znalazłem ani jednej pozycji, która naświeślałaby chociaż w przybliżeniu, dzieje tego majątku w XV i XVI wieku, w sposób wolny od błędów. Chciałbym więc, zanim przejdę do właściwego tematu mego wystąpienia, ukazać drogę jaką dobra te weszły w posiadanie Chreptowiczów.

Rozwikłania sytuacji własnościowej nie ułatwia fakt, że dobra te były podzielone. Według Czesława Jankowskiego, autora pracy o powiecie oszmiańskim, jakaś część Wiszniewa przez całą drugą połowę XVI wieku należała do Paców.³

Wiszniew pierwotnie należał do Siemiona Giedygołdowicza, kasztelana wileńskiego, który w 1424 fundował tu kościół katolicki.⁴ W 1488 roku dobra były

1 *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych. Krasnybór*, oprac. G. Ryżewski, Białystok, 2000; G. Ryżewski, *Problem miejskości Sztabina*, [w:] Małe miasta. Historia i współczesność, Supraśl 2001.

2 Biblioteka Kórnicka (dalej BK), rkps 1308, bez pag.

3 Cz. Jankowski, *Powiat oszmiański*, Petersburg, t. 1, 1896, s. 262.

4 J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 199.

własnością Jerzego Gotowkowicza, który małżonce swej Annie *szlachetnego Ty-emutyewicza córce trzecią część dziedzictwa we dworze rzeczonym Wiszniewo i Zalusze tak też i na inszych imionach swych 400 kop groszy płaskich, monety praskiej, po śmierci swojej dał i zapisał, w Wilnie*. W 1510 roku wdowa po Jerzym Gotowkowiczu *daruje i puszcza* Wiszniew Janowi Steckiewiczowi, marszałkowi królewskiemu, namiestnikowi drohickiemu.⁵ Wydaje się, że Steckiewicz podzielił dobra sprzedając część Gasztołdom i innym osobom, a część zapisał królowi o czym świadczą późniejsze dokumenty. Tak np. w 1524 roku *Jan Steckiewicz, marszałek królewski dobra Danniki w Zaluszu leżące, Olbrachtowi Marcinowiczowi Gasztołdowi wojewodzie wileńskiemu za sto pięćdziesiąt kop na wieczność sprzedał i nazaczył*.⁶ Wymienione tu *Danniki w Zaluszu* występują w dokumentach wraz z Wiszniewem. W 1524 roku Zygmunt I potwierdza listy na trzecią część dóbr Wiszniewo i Kuszlan, które Katarzyna Sutskowa, Jerzego Sternela żona, temuż Marcinowiczowi Gasztołdowi wojewodzie wileńskiemu po śmierci swej dała i zapisała.⁷ W 1526 roku, Mikołaj Woytkowicz Naruszewicz *połowę dóbr swoich Wiszniewo Olbrachtowi Marcinowiczowi Gasztołdowi, wojewodzie wileńskiemu za 300 kop groszy litewskich na wieczność zapisał i nazaczył*.⁸ A z 1531 roku pochodzi zapis, w którym czytamy, że *Bogdana, żona Matysa Bogdanowicza wspolek z żoną Mikołaja Olechnowicza ziemie i sianożęcie w Wiszniewie Olbrachtowi Marcinowiczowi Gasztołdowi, wojewodzie wileńskiemu, kanclerzowi WKŁ, za 40 kop groszy przedali i nazaczyli*.⁹ Tak więc spora część majątku znalazła się w rękach Gasztołdów. Z 1530 roku pochodzą listy *Zygmunta króla, któremi dozwala marszałkowi Janowi Steckiewiczowi używać i w posesję wziąć prawem dożywotnim dobra Wiszniewo, które pierwej królowi Zygmuntowi on darował i nazaczył był*.¹⁰ Steckiewicz umierając w 1533 roku¹¹, testamentem przekazał majątek królowej Bonie.¹² Bona w 1548 roku ustąpiła Wiszniew Jerzemu Jeżowskiemu.¹³

Już w 1551 roku Wiszniew należał do Jana Komajewskiego, marszałka królewskiego, który był dzierżawcą ożskim, przełajskim (1548) i starostą kowieńskim (1555), oraz Krystyny z Hlebowiczów, córki Jana, wojewody wileńskiego¹⁴. W rejestrze dokumentów służących Chreptowiczom znajduje się: *List Zygmunta Augusta 1558 marca 31 pisany, do dworzanina królewskiego Pana Jana Steckiewicza i*

5 Lietuvos Metrika, Knyga nr 1 (1380-1584), Vilnius 1998, s. 28; BK, rkps 1308, bez pag.

6 Lietuvos..., s. 121.

7 Tamże.

8 Tamże, s. 119.

9 Tamże.

10 BK, rkps 1308, bez pag.

11 *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV – XV/II wieku*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 242.

12 BK, rkps. 1308, bezpag, tutaj Zygmunt I w 1538 roku potwierdza listy na dobra Wiszniewo i Danniki w Zaluszu przez Jana Steckiewicza królowej Bonie testamentem ostatniej woli swojej dane i zapisuje.

13 Tamże.

rewizora za zaletą JPani Janowej Komajewskiej, iż się poddani trabscy i wołożyńscy także dworca sakowskiego w puszcze wiszniewską wstępują, w którą żadnego przedtym wstępu niemieli, aby im w puszcze wiszniewską wstępować niekazał, rozkazując aby będąc na pomierze mierniczej tego się dostateczniej wywiedział jakoby żadnej szkody JPani Komajewska nie ponosiła.¹⁵

Chreptowiczowie, stali się posiadaczami majątności, dzięki małżeństwu Adama Chreptowicza, podkomorzego nowogródzkiego z Anną z Komajewskich. Pod datą 1584 roku Adam zapisał: *Na mięsopusty, w Wilnie pojąłem małżonkę swoją panią Annę Komajewską, w stan święty małżeński daj Boże szczęśliwie, którą mi wydawał JP wojewoda trocki wuj jej z panem Stanisławem Naruszewiczem, kasztelanem smoleńskim, po której wziąłem posagu imienie Wiszniew z folwarkami, imienie Dzitwę, imienie Wołyinę, Kimele, imienie Ponary, a dwadzieścia i pół osm tysięcy złotych polskich [27500 złp].*¹⁶

Tak więc całkowicie błędne są informacje zawarte w podstawowej pracy dotyczącej powiatu oszmiańskiego, autorstwa Cz. Jankowskiego, który uważał, że Chreptowicz nabył Wiszniew od córek Paca drogą kupna. Autor ten stwierdzał: *Między 1596 a 1604 rokiem Pacówny: Barbara, Katarzyna i Halszka, działając za radą opiekuna swego Jana Paca, sprzedały Wiszniew Adamowi Chreptowiczowi; jednocześnie Jan Pac zbył mu swoją część Wiszniewa, pochodzącą z sanguszowskiej darowizny. Od tej daty rozpoczyna się dziedzictwo nad Wiszniewem zasłużonego rodu Litaworów Chreptowiczów herbu Odrowąż, dziedzictwo, z małą przerwą trwać miało niemal do dnia dzisiejszego.*¹⁷ Być może chodzi tu o jakieś części podzielonego majątku.

Wiszniew, nieprzerwanie, do XVIII wieku znajdował się domu Chreptowiczów. W pierwszej połowie tego wieku, w dziedzictwie Chreptowiczów na dobra wiszniewskie nastąpiła przerwa, gdyż majątek objęła córka Ludwika Chreptowicza Zofia, wydana za Dominika Sawaniewskiego, wojskiego WKL. Przez pewien czas w Wiszniewie rządząli Sawaniewscy. Ostatni po kądzieli potomek z linii podskarbiego Teodora, wnuczka wojewodzica Jana i córka Ludwika, Zofia, 1-o voto Adamowa Tyszkiewiczowa podkomorzyna słonimska, 2-o voto Sawaniewska wojska WKL darowała zapisem donacyjnym, Wiszniew nie tylko z dawnymi ale z dokupionymi awulsami Joachimowi Chreptowiczowi na wieczność, zawarowawszy so-

14 Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej LPAH), SA., 48, k. 1724 – 1724 v.; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 10, Warszawa 1907, s. 353. Jan Hlebowicz wojewoda wileński, kanclerz WKL, był wiernym sprzymierzeńcem królowej Bony. Jako wróg Radziwiłłów, po bezpotomnej śmierci Stanisława Gasztołda (grudzień 1542), zastosiwał wraz z podskarbisem Hornostajem, wobec pozostałej wdowy – Barbary Radziwiłłówny – przepis litewskiego prawa o przepadku mienia wygastłej rodziny na rzecz skarbu państwa. Gasztołdowie byli właścicielami części Wiszniewa jak wynika z zacytowanych wyżej dokumentów. Może właśnie w ten sposób Jan Hlebowicz uzyskał nadanie tych dóbr, a wraz z ręką jego córki, przeszły one na dom Komajewskich.

15 LPAH, SA., 48, k. 1724 – 1724 v.

16 Biblioteka Czartoryskich (dalej BCz), Teki Naruszewicza, IV, 860, s. 93.

17 Cz. Jankowski, *Powiat...*, s. 262.

bie dożywocie. Umarła Zofia Sawaniewska w 1773 roku pochowana w kościele wiszniewskim¹⁸

Reformatorską działalność jako wybitny fizjokrata rozpoczął Joachim Chreptowicz od rolnictwa. W swych majątkach Szczorsach i Wiszniewie a także być może w Krasnymborze (choć ewidentnych dowodów na to nie ma) Chreptowicz przeprowadził szereg reform ~~zmierzających~~ do poniesienia rolnictwa i zmiany stosunków społecznych. Reformy te były bardzo podobne i jednorodne w celach jaki im przyświecał, więc w tym krótkim wystąpieniu pominię nieznaczne różnice jakie zaistniały w reformowaniu poszczególnych włości, a przedstawię cechy wspólne tej akcji.

Joachim Chreptowicz obejmował dobra, których stan pozostawiał wiele do życzenia. Jak stwierdzał ekonom Chreptowicza w dobrach *ubóstwo, nędza, opuszczenie się zupełne w gospodarstwie nakazywały koniecznie odmianę ustaw i poprawy administracji*. Włościanie posiadali maksymalnie po 1/6 włóki, a wielu było takich, którzy gospodarzyli na 1/12. Poza tym części tych gruntów były rozproszone w tzw. szachownicach: *szósta lub dwunasta część włoki każdego była w kilkunastu niwkach, czasem o ćwierć, albo pół mili jedna niwka od drugiej*.¹⁹ Swą działalność rozpoczął Chreptowicz od udzielenia chłopom zapomóg pieniężnych i dużych ilości zboża przeznaczonego na zasiew. Po dokładnym wymierzeniu gruntów, przy pomocy szczegółowo sporządzonych map, w tym gleboznawczych, rozpoczął akcję komasacji gruntów i parcelacji ziemi folwarcznej. Zwalnając chłopów z pańszczyzny i nadając im wolność osobistą przystąpił do wydzierżawiania ziemi w zamian za opłaty czynszowe, tworząc gospodarstwa o różnej wielkości. Ze względu na różnice w gęstości zaludnienia poszczególnych majątków (bardzo wysokie zaludnienie w dobrach Szczorse, natomiast niewystarczające w Wiszniewie i Krasnymborze), o sprawiedliwy podział ziemi było trudno. Przyjęto zasadę wymierzania czynszu jako 1/3 wartości plonów zbieranych ~~rocznie~~ w danym gospodarstwie. Chłopów podzielono na cztery klasy: majątnych, średnich, ubogich i nędznych. W bardzo przeludnionych Szczorsach większość rozparcelowanej ziemi otrzymali gospodarze majątni i średni. Chodziło o zapobieżenie zbytniemu rozdrobnieniu gospodarstw, które byłyby niewydolne ekonomicznie. Tą pozorną niesprawiedliwość tłumaczył administrator dóbr w ten sposób, że: *Ubożsi mają ogrody i sianożęcie, z których płacą a nie mając gruntów są tylko ogrodnikami. Płacą od ogrodów pomienionych, od sianożęci, które trzymają, chowają bydło a mając wszystek czas wolny zajmują się do robót bądź dworowi, bądź gospodarzom bogatszym*.²⁰ Różnorodnych prac w lesie, we dworze, w zakładach przemysłowych (o których niżej) było tak

18 LPAH, S.A., 126, k. 417; Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (dalej BUWil), F 4, 2603, k. 1; BK, 1308, bez pag; Cz. Jankowski, *Powiat...*, s. 283.

19 I. Omielski, *Opisanie zaprowadzonej administracji dóbr JW. Chreptowicza*, [w:] *Diennik Towarzystwa Królewskiego Rolniczego*, 1812, nr 2, s. 16-18.

20 Tamże, s. 25-26.

dużo, że rodziny bezrolnych najemników żyły na przyzwoitym a nawet dostatnim poziomie.²¹

Oprócz rewolucyjnych reform włościańskich, stosował Chreptowicz w swych dobrach nowoczesne metody gospodarcze. Dużą rolę odgrywały w tej dziedzinie maszyny rolnicze, z których wiele produkowano w zakładach chreptowiczowskich. I tak uwagę podróżującego po dobrach F. Paszkiewicza zwróciły: *Boyka do bicia masła, której mechanizm bardzo prosty. Sieczkarnia do koła młynowego przyprawiona. Półkarek, kilka tysięcy funtów dźwigający, do którego koń jeden zaprzężony, 4 beczki żyta lekko ciągnie; co pochodzi z mechanizmu, iż dzwona u kół blisko ćwierć łokcia szerokie, większą płaszczyzną dotykając ziemi, nie zagrażają i dla tego więcej ciężaru nieś mogą. Machina warzywna w kształcie tarczy, do krawania kapust, brukwi, marchwi, kartofli. Trójgrac, do czyszczenia warzyw w rzędy sadzonych. Socha nowogródzka używająca się po folwarkach na gruntach lżejszych, dobrze zastępuje pług angielski; sosznik jej ukośnie przyprawiony, głębiej orze ziemię od sochy litewskiej.*²²

Na reformach agrarnych jednak Chreptowicz nie poprzestał. Celem podniesienia dochodowości dóbr i zamożności poddanych, Joachim zmierzał do zaprowadzenia różnorodnych przemysłów i rozwoju działalności handlowej poprzez akcje urbanizacyjne oraz oświatę.

Produkty gospodarstwa rolnego były przetwarzane na miejscu w gorzelniach, browarach, wytwórni wina i miodu pitnego. I chociaż dziedzic zniósł przymus propinacyjny, dochód z tych gałęzi przemysłu był bardzo znaczny, a jego wyroby cenione w bliższej i dalszej okolicy. Szczególnie sławny był browar szczorsowski, o którym podróżnik zapisał: *Urządzenie wszystkich naczyń, kilsztoka, piwni, słodowni, na sposób jaki się w dobrych piwowarniach niemieckich praktykuje. Piwo też reputowane, szczorsowskie i w dalekie rozwożone strony, poświadcza o dobroci tego zakładu. Piwo to ma dobrze w sobie chmiel utrudzony, i przyjemny smak aromatu. Zdaje się, że do dobroci tego piwa szczególnie się przykład taki sposób robienia, iż razy ze sześć z kotła do kadzi, i z kadzi do kotła, w gotowaniu kolej te obejdzie, nim się na kilsztok rozleje i do piwni pójdzie.*²³

Joachim Chreptowicz w swoim pamiętniku stwierdzał, że, *założył w Wiszniewie kuźnice wielkie żelazne i hamernię miedzianą.*²⁴ Fabryka odlewów żelaznych założoną została przez Joachima Chreptowicza w 1778 roku dla przerabiania miejscowej rudy żelaznej, znajdującej się w sporych pokładach, ale w niewysokim gątku w Szczorsach, w Baksztach, i kilku jeszcze miejscowościach Wiszniewszczyzny (odległość między centrami dóbr Szczorsami i Wiszniewem wynosi w prostej linii ok. 50 km.). Hamernie założył w 1789 r.; w Bukatowie stanął piec wielki, mu-

21 J. Bartyś, *Rzeczpospolita Pawłowska*, Warszawa 1982, s. 110.

22 F. Paszkiewicz, *Powtórna podróż gospodarska do Szczors w roku 1818*, [w:] *Dziennik Wileński*, t. 1, nr4, Wilno 1819, s. 381.

23 Tamże, s. 383.

24 Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy (dalej BANU), 6014, s. 64.

rowany do pławienia żelaza. W początkach swego istnienia *spotrzebowwała fabryka rocznie 12 000 sążni trzyłokciowych kubicznych drzewa i 60 000 czetwieriaków rudy. Od 1 maja 1795 roku do 1 maja 1796 roku przez tygodni 36 przepławiono z rudy 4317 centnarów żelaza. Centnar żelaza w sztabach przedawano po zł 30, a centnar żelaza kutego stalonego po zł 40.* Sprzedaż żelaza i jego wyrobów (np. narzędzia rolnicze) prowadzono w obrębie dóbr jak również spieniężano kupcom przybywającym z Wilna, Mińska i okolicy. Jeszcze w 1830 fabryka zatrudniała 72 robotników stałych oprócz najemników i dworskiej czeladzi dawanej do pomocy. Przestała istnieć w II poł. XIX wieku.²⁵ Ludność, która nie została wyposażona w ziemię w sposób, który pozwoliłby na godziwe utrzymanie, znalazła możliwości zarobku w zakładach przemysłowych organizowanych przez Chreptowicza.

Do podniesienia handlu służyły też inwestycje komunikacyjne. Chreptowicz poprawiał drogi, budował mosty. W raporcie dóbr Wiszniew, wyznaczony przez komisję skarbową komisarz stwierdzał, że gdy przybył do dóbr Wiszniew w powiecie oszmiańskim leżących oraz na gościniec walny w uroczysku Podbrzeż mianowanym do tychże dóbr attynencjonalnym, Mińska i Nieświeża przez Oszmianę do Wilna prowadzący w roku 1782, 1 kwietnia zajechawszy na tymże gościńcu, na rzece Berezynie między gruntami wiszniewskimi płynącej zawsze do przejazdu dla podróżnych trudnej znalazłem most (...) z poręczami z obydwóch stron, z brusowego drzewa erygowany, wzdłuż prętów pół osma łokcia miary litewskiej w sobie zawierających, siedem w szerz zaś łokci dziesięć, przeze mnie wymiarem objęty. Tudzież widziałem groblę od tegoż mostu w prostej linii aż do wzgórza przez nizinę wandołów i miejsc błotnistych pełną, usłaniem naprzód wielorakiego drzewa a na wierzch narzutem z rowów ziemi usypaną, z dwoma mostami wpośród tejże grobli znajdującymi się także z brusowego drzewa budowanemi ciągnioną, wzdłuż prętów sześćdziesiąt, w szerz zaś łokci dziesięć przeze mnie namierzoną a własnym kosztem i staraniem rzeczono-go JW. Podkanclerzego WKL dla szczególnej wygody przejeżdżających nie zaś na żaden prywatny JW. Dziedzica pożytek wspomniane most i grobla sporządzone.²⁶

Aby zwiększyć dochody z handlu i przyciągnąć osadników do swych dóbr Joachim Chreptowicz lokował w majątku miasto. Według ustaleń Stanisława Alexandrowicza Wiszniew był miasteczkiem już w 1583 roku.²⁷ W 1748 przywilej na targowe wydał też August III, a dnia 3 sierpnia 1778 dał mu król Stanisław August przywilej opiewający: *Iż jako zawsze ojcowską naszą jest troskliwością i pieczołowitością, ażebyśmy możliwemi i przyzwoitemi sposobami Państwo rządowi naszemu od Boga powierzone do jak najdoskonalszego uszczęśliwienia przybliżali i przyprowadzali; tak zapatrując się na to, że nie małą onego częścią jest pomnożenie i opatrzenie miast w Państwach naszych tak dla wygody obywatelów przez rozsze-*

25 Cz. Jankowski, *Powiat...*, s. 270; T. Korzon, *Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława Augusta*, t. II, Kraków-Warszawa, 1897, s. 265, 319.

26 LPAH, SA, 3939, k. 521-521v.

27 S. Alexandrowicz, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.*, [w:] *Acta Baltico-Slavica*, t. 7, Białystok 1970, s. 78.

rzemie handlu i rękodzieł, jako też dla ozdoby kraju – gdy Wielmożny Joachim Chreptowicz, podkanclerzy WKL suplikował Nam, ażebyśmy miasto jego dziedziczne, Wiszniew nazwane, w powiecie oszmiańskim, a w dobrach jego tegoż imienia leżące, prerogatywą i przywilejami wszystkimi miastom w Państwach naszych przyzwoliteni zaszczytli i z nimi porównali i przywileje nasze na targi i jarmarki tamże zbierające się utwierdzili i aprobowali. Przeto my, król, skłaniając się do prośb Wielmożnego Joachima Chreptowicza, podkanclerzego WKL, za zdaniem panów i rad przy boku naszym będących, pomienione miasto Wiszniew do wszystkich przywilejów miastom naszym przyzwolitych przypuszczamy. Czynienie w niem i ustanowienie wszystkich porządków miejskich, utworzenie magistratów temuż Wielmożnemu Joachimowi Chreptowiczowi, podkanclerzemu WKL dozwalamy i zalecamy. Niemniej mieszkańców i obywateli miasta tego teraz osiadłych i na po tem osiąść mających, protekcją ich, łaską i powagą naszą zaszczycamy i ubezpieczamy. Tenże król przywilejem z dnia 17 października 1777 r., ustanowił dla miasta Wiszniewa niedzielne targi oraz cztery doroczne jarmarki, a mianowicie: na dzień św. Jerzego „rzymskiego”, na Świętą Tróję, na Narodzenia NMP i na Trzy Króle.²⁸ W miasteczku w 1795 roku znajdowało się 29 protestantów, mających własne mogiłki; Żydów było 196, mieli oni swoją bożnicę wzniesioną za pozwoleniem biskupa wileńskiego udzielonym w 1778 r. W początkach XIX wieku istniała przy parafii szkoła. Liczba parafian wynosiła w 1817 roku, dusz męskich i żeńskich ogółem 3390.²⁹

Oświeceni magnaci zdawali sobie sprawę, że zaprowadzeniu zasad kapitalistycznych w rolnictwie musi towarzyszyć rozwój oświaty wśród ludności włościańskiej. Aby prowadzić samodzielnie dobrze prosperujące i ekonomicznie wydolne gospodarstwo, dzierżawca chłopski musiał posiadać chociażby elementarne wykształcenie. Umiejętność czytania, pisania i rachowania, była niezwykle ważna w prowadzeniu działalności gospodarczej (handel, kontrakty, zdobywanie wiedzy o zasadach nowoczesnego rolnictwa). Wiedząc o tym, Chreptowicz (był przecież inicjatorem Komisji Edukacji Narodowej) pozakładał wzorowe szkoły elementarne w swych dobrach, na które łożył spore kwoty pieniężne. Uczono w nich m. in. zasad nowego rolnictwa.³⁰

Również w dobrach krasnoborskich (tereny obecnej gminy Sztabin), choć niema tak szczegółowych informacji jak o wyżej wymienionych majątkach, można z danych pośrednich wywnioskować o bardzo podobnej działalności reformatorskiej, zmierzającej do podniesienia dochodowości.

Puszczę Krasnybór nadał Teodorowi Chreptowiczowi, król Aleksander w 1506 roku. Chreptowiczowie do końca XVI wieku, skolonizowali ten obszar

28 Cz. Jankowski, *Powiat...*, s. 266-267.

29 Tamże, s. 269.

30 J. Kurczewski, *Biskupstwo...*, s. 280.

zakładając tu wieś, miasteczko Osinki, fundując parafię grecką, katolicką, uposażając klasztor.³¹

Na rzece Lebiezdin Chreptowiczowie założyli rudnię, zwaną Rudą Lebiezdin.³² Nie wiadomo, od kiedy z bagien biebrzańskich zaczęto pozyskiwać rudę żelazną. Pod rokiem 1662 Jan Antoni Chrapowicki zapisał: *Posłałem do Krasnego Boru po żelazo*.³³ Za czasów Joachima Chreptowicza, Ruda Lebiezdin została rozbudowana. Prawdopodobnie w tym czasie powstała nowa rudnia w Janówku.³⁴ Henryk Łabęcki podawał, że zaprowadzenie wielkich pieców w Polsce, wzniciło u Chreptowicza *chęć założenia w dobrach swych, o mil 6 od Grodna, wielkiego pieca do wytapiania także rudy łącznej, gdzie do roku 1765 były tylko dymarki*.³⁵ Z rozwojem tego przemysłu, być może, wiązała się zmiana nazwy Osinek na Sztabin (od sztab żelaza), aczkolwiek jest to hipoteza niepewna. Na mapie woj. podlaskiego Perthéesa z 1795 roku jest oznaczona ruda w Sztabinie.³⁶ Funkcjonowała ona jeszcze w 1808 roku, gdyż w odpowiedziach do ankiety dotyczącej rudni żelaznych i ludności żydowskiej w departamencie łomżyńskim, mowa jest o rudni w dobrach sztabińskich Brzostowskiego, znajdującej się w pow. dąbrowskim.³⁷

W dobrach krasnoborskich funkcjonowała również, założona przez Joachima Chreptowicza huta szklana. Pierwsza o niej wzmianka pojawia się w księgach metrykalnych parafii, pod rokiem 1771. Mieszkańcy tej osady określani byli jako hutnicy.³⁸ Huta ta stała między Cisowem, a Hutą Sztabińską – założoną dopiero przez Brzostowskiego.³⁹ W 1781 roku sprowadzono z huty sztabińskiej szkło do Białegostoku. W roku 1792 huta nie pracowała z powodu przemarszu wojsk rosyjskich.⁴⁰ Potem znowu funkcjonowała, gdyż Holsche podawał, iż *koło Prenn znajdowała się huta szkła i taka sama w Krasnymborze*.⁴¹

Widoczna jest tu też akcja urbanistyczna.

Zmiana nazwy miejscowości z Osinek na Sztabin (w księgach metrykalnych *Sztabin Civitas* występuje w połowie 1761 roku, wcześniej pojawia się ta nazwa bez określenia oznaczającego miasto, od 1760 roku) była związana z akcją mającą przekształcić Osinki w miasto.⁴² Pewnie w tym czasie wymierzono kwadratowy ry-

31 *Kościół...*; G. Ryżewski, *Problem...*, s. 62-65.

32 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w pow. Augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 202.

33 J. A., Chrapowicki, *Diariusz*. Część pierwsza: lata 1656-1664. (oprac. T. Wasilewski),

34 J. Wiśniewski, *Dzieje...*, s. 245.

35 Cyt. za J. Wiśniewski, *Dzieje...*, s. 245.

36 Fotokopia mapy w zbiorach Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku.

37 N. Gąsiorowska-Grabowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815-1918*, Warszawa 1965, s. 152.

38 Archiwum Diecezjalne w Łomży (dalej ADŁ), KMPK, 4/1616.

39 L. Pietrusiński, *Krasnybór czyli Sztabin i hr. Karol Brzostowski*. Sztabin 1991, s. 38.

40 Archiwum Państwowe w Białymstoku, Katalog Tek Glinki, cz. 2, s. 157.

41 Cyt. za J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie, 1795-1806*, Poznań 1963, s. 16.

nek, na środku którego stanął drewniany kościół. Być może, wcześniej, targi odbywały się w tym samym miejscu, gdzie stała początkowo cerkiew unicka, oraz karczma, natomiast w tym czasie plac ten uzyskał regularny kształt. Lokacja ta nie pozostawiła żadnych śladów w postaci przywileju, lub nadania praw miejskich. Jednak wytyczenie regularnego rynku i przyznanie funduszu na wybudowanie kościoła w Sztabinie *dla większej ludzi wygody* jest niewątpliwym dowodem urbanizacji osady.⁴³

Podsumowując niniejsze uwagi można sformułować kilka wniosków ogólnych dotyczących kierunku i celu reform jakie przeprowadzał w swych dobrach ostatni kanclerz WKŁ:

Reformy w rolnictwie (zniesienie pańszczyzny, oczynszowanie gospodarstw, racjonalizacja gospodarki chłopskiej, intensyfikacja uprawy ziemi, wprowadzenie nowych upraw i sposobów produkcji rolnej oraz hodowli) zmierzały do unowocześnienia i podniesienia dochodowości uprawy ziemi, wprowadzały elementy systemu kapitalistycznego, miały też aspekt humanitarny, moralny.

Działalność zmierzająca do uprzemysłowienia dóbr polegająca na zakładaniu i rozwijaniu zakładów przemysłowych takich jak: huty szkła, rudnie, hamernie itp., czemu towarzyszyło sprowadzanie majstrów i robotników, zatrudnianie włościan do pracy w przemyśle (było to poważne, dodatkowe źródło utrzymania chłopów zamieszkujących majątek), miała na celu rozwój przemysłu. Przemysł i sprzedaż jego produktów przynosił poważną intratę właścicielowi majątku oraz zwiększał dobrobyt włościan.

Akcja urbanizacyjna polegała na zakładaniu lub rozbudowywaniu miasteczek w poszczególnych dobrach, nadawaniu im przywilejów miejskich, przywilejów na targi i jarmarki, fundowaniu obiektów kultu, przyciąganiu osadników (szczególną protekcją otaczano ludność żydowską). Działania te miały na celu stworzenie ośrodka miejskiego zaspakajającego potrzeby zaplecza wiejskiego (wymiana handlowa, rzemiosło, kult, wyszynk), oraz podniesienie dochodowości dóbr poprzez pobieranie związanych z tym opłat.

42 ADŁ, 4/1616; G. Ryżewski, *Problem...*, s. 67-69.

43 BUWil., F. 57-533-1356, k. 2; Polska Akademia Nauk w Krakowie, sygn. 7442, k. 123.

Tomasz Naruszewicz (Bakałarzewo)

Pożar Bakałarzewa z 1852 roku oraz zmiany układu przestrzennego miasteczka¹.

Pożar Bakałarzewa z 30 kwietnia 1852 roku jest jednym z najtragiczniejszych wydarzeń w dziejach tego miasteczka. Mimo to dotychczas żaden z historyków nie podjął się próby gruntownego zbadania tej pożogi. Praktycznie rzecz biorąc tylko Andrzej Wędzki w swej pracy „Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny” zajął się, ale bardzo ogólnikowo tym tematem. Autor w czasie próby rekonstrukcji układu przestrzennego dawnego Bakałarzewa, stwierdził, że po pożarze tego miasteczka w 1852 roku, powiększony został prawie dwukrotnie plac rynkowy². Zmiany te miały być przeprowadzone w celu odsłonięcia kościoła parafialnego, aby był on bardziej widoczny z centrum miasteczka. Jednak w świetle ostatnio odnalezionych w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie dokumentów teza A. Wędzkiego o zmianie układu przestrzennego Bakałarzewa nie znajduje potwierdzenia.

Pożar miał miejsce o godzinie 10 wieczorem 30 kwietnia 1852 roku. Z raportu ówczesnego burmistrza Bakałarzewa, Tadeusza Gałdziewicza dowiadujemy się, że przyczyną tragedii było podpalenie. Sprawcy tego postępuku nie ustalono. Wiadomo, że nieznana osoba podpaliła z zewnątrz słomiany dach stajni będącej własnością Szmajły Mintza i Eliasza Bardyni. Z tego budynku ogień szybko przedostał się na pobliskie posesje. Wiatr był tak silny, że w ciągu 2 godzin spaliły się 22 domy mieszkalne oraz przyległe do nich budynki gospodarcze³. W wyniku pożaru straciły życie: Rozalia Korczakowa, żona gospodarza mająca wtedy 57 lat i młody, dwunastoletni Żyd Lejbowicz, syn miejscowego kowala. Ponadto kilkanaście osób

- 1 Artykuł ten jest częścią pracynapisanej w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku pod kierunkiem mgr Przemysława Czyżewskiego, któremu chciałbym podziękować za okazaną pomoc przy jej powstawaniu.
- 2 A. Wędzki, *Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny*, [w:] „Rocznik Białostocki”, t.13, 1970, s. 16-18.
- 3 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych [dalej: KRSW], nr 7660, k.1.

było rannych i dwie oparzone. Zgodnie z danymi zawartymi w raporcie klęska ta dotknęła 81 rodzin, łącznie 325 osób. Z tej liczby 186 nie mogło się samo wyżywić, 85 osób było w stanie pracować, a 101 pozostałych mieszkańców (były to osoby niepełnoletnie lub ludzie w podeszłym wieku) to niezdolni do pracy.

Ogień nie oszczędził też domu Eliasza Bardyniego ówczesnego rabina społeczności żydowskiej z Bakalarzewa, w którym mieściła się kancelaria magistratu, urząd skarbowy, kasa miejska, pomieszczenie podpisarza burmistrza i urząd wójta gminy Garbaś. Zniszczeniu uległy tam księgi miejskie, rachunki, akta oraz wszystkie przedmioty urzędowe. Stracił też cały swój majątek mieszkający przy magistracie burmistrz Gałdziejewicz. Tak sam opisywał te chwile *„Życie tylko, oraz to w czym przed pożarem wraz z rodziną, pisarzem i służącymi znajdowałem się, ocalić prawie przypadkowym sposobem byłem w możności. Słowem nic skarbowego, nic własnością moją ratować nie mogłem. Pozostaję na teraz w najbiedniejszym stanie, jestem przybrany w część odzieży żydowskiej. Osiemdziesiąt rodzin po chlewach i stajniach tułać się musi, jednego dnia, czym życia swego utrzymać nie może, odżywa się tylko jęk, płacz i zgrzytanie zębów, ludzi prawdziwie w wysokim stopniu dotkniętych karą Boską”*⁴.

Trudna sytuacja społeczeństwa, które ucierpiało w tym pożarze, zmusiła władze do materialnej pomocy na rzecz ofiar tragedii. Na mocy decyzji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych z dnia 2 maja 1852 roku, przyznano pogorzelcom z Bakalarzewa 150 rubli. Nakazano też miejscowemu proboszczowi katolickiemu ks. Jerzemu Kasperowiczowi aby utworzył komitet pomocy potrzebującym. Wsparcia również udzieliła Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu w Warszawie przyznając 400 rubli poszkodowanym rodzinom. Dodatkowo Rada Administracyjna Królestwa Polskiego decyzją z 3 czerwca 1852 roku zezwoliła na zbiórkę w ciągu jednego roku dobrowolnych ofiar na rzecz pogorzelców. Efektem tej akcji było przekazanie w grudniu 1852 r. 75 rubli i 27,5 kopiejek na odbudowę Bakalarzewa. Nawet oficerowie Arsenалу Warszawskiego przeprowadzili zbiórkę pieniędzy i przekazali 5 rubli i 25 kopiejek ofiarom tragedii⁵.

Dzięki otrzymanym pieniądзом i korzystając z największej do pracy pory roku, ludność, która utraciła swe domy w pożarze, zaczęła je odbudowywać. Władze gubernialne przygotowały w tym celu plan regulacji miasta. Urzędnicy chcieli, aby południowa pierzeja rynku, w której znajdowały się siedliska z domami, została zlikwidowana⁶. Działania te miały na celu powiększenie samego placu oraz odsłonięcie kościoła parafialnego. W ten sposób byłby on lepiej wyeksponowany. Projekt ten wydawał się słusznym pomysłem, ale właściciele placów, o które miał być powiększony rynek, na to się nie zgodzili. Odrzucili nawet propozycję

4 Tamże, k.1v.

5 Tamże, k. 11, 18, 20, 21, 24.

6 Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie [dalej: LPAH], F. 1073, op. 1, d. 1044, k. 30v.

dziedzica Bakałarzewa, który proponował zamianę placów na inne⁷. Właścicielami tych posesji byli głównie Żydzi, którzy utrzymywali się z handlu a właśnie na rynku kwitło główne życie handlowe miasteczka. W rezultacie takiej postawy mieszkańców oraz przez opieszałość urzędników, nie został przyjęty plan regulacji Bakałarzewa⁸. Brak projektowanych zmian potwierdzają też słowa radcy dworskiego Majerskiego z 1855 roku, który pisał: „*Ulica projektowana po pogorzezi celem odświeżenia kościoła zupełnie nie istnieje, bo na niej dom drewniany pobudowano a budowle ekonomiczne żydowskie, do frontu kościoła są obrócone*”⁹. Kolejnym dowodem potwierdzającym te twierdzenie jest plan Bakałarzewa z 1857 roku (patrz rys. 2). Widać na nim zaznaczone 4 budynki przy południowej pierzei rynku¹⁰. Te wszystkie dowody wskazują jednoznacznie, że Bakałarzewo zostało odbudowane według stanu sprzed pożaru z 1852 roku. Zlikwidowanie zabudowy na terenie przykościelnym, nastąpiło dopiero w pierwszej połowie XX wieku. Kilka lat przed pierwszą wojną światową ówczesny proboszcz bakałarzewski, Stanisław Szczęsnowicz kupił dwa żydowskie domy wraz z siedliskami znajdujące się przy południowej pierzei rynku. Działania te przeprowadzono w celu przygotowania miejsca pod budowę nowej, murowanej świątyni¹¹. Murowanego kościoła wówczas nie wybudowano a tylko przy południowo-zachodnim krańcu rynku wzniesiono około 1910 roku, murowany dom parafialny zwany „*organistówką*”. Obecnie istniejący kościół ukończono dopiero w 1936 roku.

Warto też dodać, mimo ustawy z 1820 roku nakazującej budowanie w rynkach miast Królestwa domów murowanych¹², że nowo budowane domy były drewniane. Jednak ludność nie przejmowała się tym, czyniąc jak jej było wygodnie. Powstał nawet plan takich domów, które miały znajdować się przy rynku bakałarzewskim¹³. Dzisiaj trudno jest ustalić czy został wykorzystany, ponieważ prawie cała zabudowa Bakałarzewa została zniszczona w czasie II wojny światowej. Brak też jest zdjęć przedwojennego rynku tego miasteczka dzięki którym można by było dowiedzieć się o jego pierwotnym wyglądzie. Pewne potwierdzenia, co do istnienia jednego z planowanych budynków, pochodzą z opowieści najstarszych mieszkańców. Jednak, jak dotychczas, nie znalazło to całkowitego potwierdzenia.

Poza pochopnie postawioną tezę o likwidacji zabudowy przykościelnej, wiele zastrzeżeń budzi też sama rekonstrukcja układu przestrzennego dawnego Bakałarzewa. Na planie wykonanym przez A. Wędzkiego jest kilka zasadniczych błędów¹⁴. Pierwszym z nich jest lokalizacja, starego, drewnianego, kościoła z 1771

7 Tamże.

8 K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Wrocław 1974, s. 68.

9 LPAH, F. 1073, op. 1, d. 1044, k. 36v.

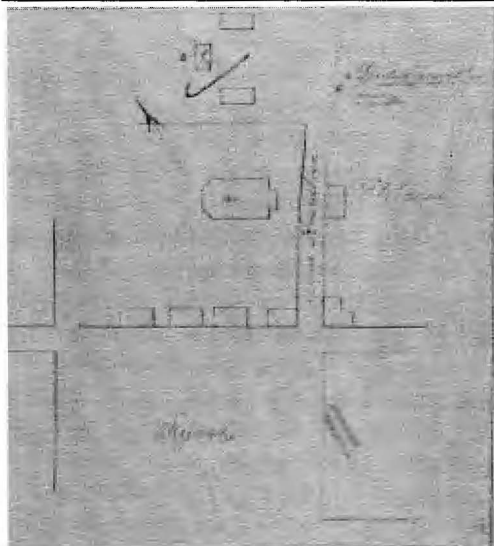
10 Tamże, k. 73.

11 Archiwum Parafii w Bakałarzewie [dalej: APB], Kronika parafii Bakałarzewo, s. 68.

12 LPAH, F. 1073, op. 1, d. 1044, k. 30v.

13 Tamże, k. 31.

14 A. Wędzki, dz. cyt., s. 17.

Rys. 1. Plan części Bakalarzewa z 1857 r.:
LPAH, F. 1073, op. 1, d. 1044, k. 73.

roku w tym samym miejscu, co nowy, murowany z 1936 roku. W kronice parafii Bakalarzewo wyraźnie jest napisane, że w czasie budowy nowej świątyni, stary kościół nadal funkcjonował. Został rozebrany i sprzedany do Wólki Karwowskiej w czerwcu 1936 roku wówczas, gdy nowy mógł już spełniać sakralne funkcje¹⁵. Widać, więc, że oba kościoły nie mogły znajdować się w tym samym miejscu. Na podstawie planów, Bakalarzewa z ok. 1849 i 1857 (patrz rys. 1) roku oraz z opowiadań najstarszych mieszkańców wiemy, że stara świątynia znajdowała się na skraju wzgórza, w miejscu leżącym naprzeciw dzisiejszej plebani. Jeszcze do dnia

dzisiejszego zachowała się płyta nagrobna ks. Wawrzyńca Przybylskiego, który pochowany został tuż obok drzwi wejściowych do starego drewnianego kościoła¹⁶.

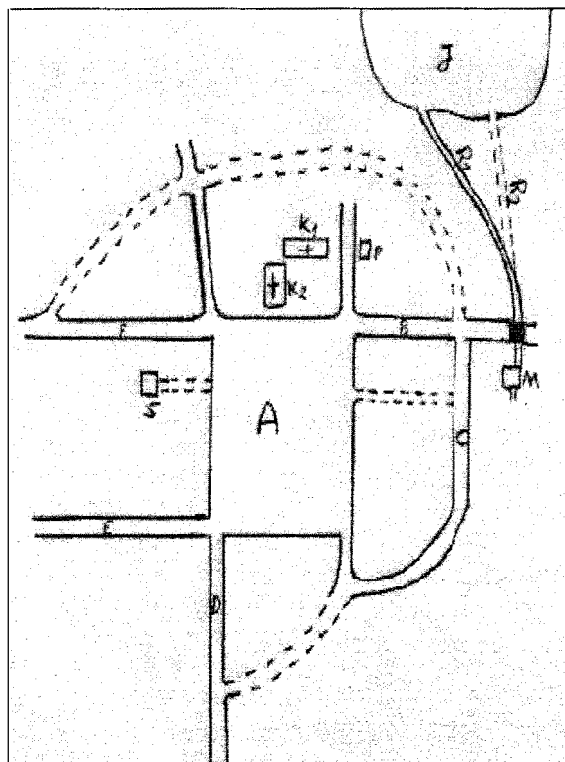
Następną nieścisłością jest umiejscowienie historycznej ulicy Młyńskiej. Według A. Wędzkiego miała ona biec gdzieś od dzisiejszej plebani do rzeki Rospudy. Jest to jednak mało prawdopodobne. Autor nie wziął pod uwagę faktu, że obecne koryto rzeki Rospudy jest kanałem wykopanym w czasie II wojny światowej przez Niemców. Właściwy tor rzeki na odcinku od mostu do jeziora Sumowo biegł w ten sposób, że rzeka po ominięciu mostu skręcała w lewo, opływała wzgórze, na którym stał kościół i plebania i dalej wpadała do jeziora Sumowo od strony Kirkutu¹⁷. Tak, więc jeśli rzeka biegła w bliskiej odległości od plebani, znajdującej się na dość stromym wzgórzu, mało prawdopodobne jest, aby tam znajdowała się historyczna ulica Młyńska. Brak też jakiegokolwiek ulicy w miejscu wskazanym przez autora na planach Bakalarzewa z 1818, ok. 1849 i 1857 roku dowodzi, że historyczna ulica Młyńska znajdowała się w tym samym miejscu, co obecna o tej samej nazwie. Na planie miasta Bakalarzewa, wykonanym w 1818 roku przez burmistrza Macieja Kamińskiego, obecna ulica Młyńska zaznaczona jest jako ulica Królewiecka¹⁸. Na-

15 APB, Kronika parafii Bakalarzewo, s. 93.

16 Tamże, s. 57.

17 Dawny bieg rzeki Rospudy widoczny jest na fotografii przedstawiającej prace ziemne przy budowie przez Niemców na początku II wojny światowej schronów bojowych tzw. „Bunkrów” (reprodukcja w posiadaniu autora).

18 LPAH, F. 1073, op. 1, d. 617, k. 42.

A- rynek,
 B- ul. Młyńska,
 C- ul. Kozia al. Hoża,
 D- ul. Filipowska,
 E- ul. Kamińska al. Kamieńska,
 F- ul. Zakościelna (obecnie Suwalska),
 S- synagoga,
 K1- kościół drewniany z 1771r.,
 K2- obecny kościół rynek murowany (ówcześnie nieistniejący),
 P- plebania,
 R1- pierwotny nurt rzeki Rospuđa,
 R2- obecny nurt rzeki Rospuđa,
 J- jezioro Sumowo,
 M- młyn.
 Linia przerywaną zaznaczono uliczki drugorzędne.

Rys.2. Plan Bakalarzewa z II połowy XIX w. opracowanie T. Naruszewicz

zwa ta prawdopodobnie pochodzi od miasta Królewca, do którego ta ulica prowadziła. Później zamieniono ją (między 1818 a 1847 rokiem) na ulicę Młyńską. Trudno jest obecnie z braku źródeł, jednoznacznie stwierdzić czy w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej, ulica ta nazywała się ulicą Młyńską czy Królewiecką.

Również inne było usytuowanie ulicy Zakościelnej, która miałaby znajdować się na miejscu dzisiejszej ul. Krzywej oraz dalej prowadzić do plebani i wejścia do starego kościoła a następnie gwałtownie skręcać do południowo-zachodniego krańca rynku (przy dzisiejszym domu parafialnym, w którym mieszka organista). Dziwne by było nazywanie ulicy znajdującej się w znacznej części przed ówczesnym kościołem, ulicą Zakościelną. Wędzki nie znał planu z 1857 roku przechowywanego w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie, na którym ulica prowadząca do kościoła i plebani nazwana jest Kościelną. Ponadto ulica ta kończy się, jak obecnie, na dawnych budynkach gospodarczych miejscowego proboszcza. Na planie z 1818 roku obecna ulica Krzywa kończy się na zabudowaniach

prawdopodobnie rodziny państwa Saczewskich (gdzieś poniżej kościoła). Wynika z tego, że na początku IX wieku nie było bezpośredniego połączenia między ulicą Krzywą a plebanią i kościołem. W „*Spisie placów publicznych, ulic — w mieście Bakałarzewie*” z 1864 roku, wspomniana jest ulica Zakościelna prowadząca do miast Suwałk i Raczek oraz, że oprócz studni nic na niej się nie znajduje¹⁹. Brak wzmianek o chyba najważniejszym wówczas budynku w mieście, czyli kościele parafialnym, pozwala przypuszczać, że ulica zwana Zakościelną, musiała znajdować się w innym miejscu niż to ustalił Wędzki. Na podstawie „*Wykazu ulic w Bakałarzewie*” z 1951 roku można z całą pewnością stwierdzić, że ulicą Zakościelną do 1950 roku nazywano ulicę obecnie zwaną Suwalską²⁰, która podobnie jak ulica Zakościelna w 1864 roku prowadzi do Suwałk i Raczek. Potwierdzają to też najstarsi mieszkańcy miasteczka. Na planie Bakałarzewa z 1818 roku dzisiejsza ulica Suwalska nazwana jest ulicą Grodzieńską²¹. Na planie zaznaczona jest, obok Królewieckiej, jako największa. To właśnie tędy prowadziła główna trasa do centrum miasteczka z Grodna, Suwałk czy Raczek. Dlatego sugestia wyżej wymienionego autora jakoby aby dojechać do rynku trzeba było przejechać najpierw obok kościoła, jest błędna.

Nazwa ulicy Grodzieńskiej bez wątpienia pochodziła od miasta Grodna, do którego ulica ta prowadziła. Warto w tym miejscu dodać, że Bakałarzewo w okresie przedrozbiorowym należało do województwa trockiego a do powiatu grodzieńskiego. W okresie międzywojennym obecną ulicę Suwalską nazywano też Wólczańską²².

W 1864 roku poza ulicą Zakościelną w Bakałarzewie były jeszcze :

- ulica Młyńska prowadząca z rynku do folwarku Nowopole i Nowej Wsi. Na tej ulicy znajdował się most z drzewa „*na palach pobudowany*”,
- ulica Kamieńska, prowadziła z rynku do miast: Suwałk i Raczek. Znajdowała się tam tylko studnia z ocembrowanego drzewa,
- ulica Filipowska prowadziła z rynku do wsi Matłak a następnie do miasta Filipowa,
- ulica Kozia. Był to zaułek miejski,
- oraz rynek czyli plac targowy²³.

19 AGAD, KRSW, nr 4792b, k. 46- 47.

20 Archiwum Państwowe w Suwałkach [dalej: APS], Gminna Rada Narodowa w Bakałarzewie 1945-1954, sygn. 70, k. 5.

21 LPAH, F. 1073, op. 1, d. 617, k. 42.

22 APS, Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych 272, sygn. 53, k. 22.

23 AGAD, KRSW, nr 4792b, k. 46- 47.

Józef Maroszek (Białystok)

Struktura osadnictwa rycerskiego i drobnoszlacheckiego dawnej ziemi bielskiej do końca XVIII wieku.

W kulturze społeczeństwa Podlasia zwraca uwagę istnienie odrębnej grupy społeczeństwa o tradycjach drobnoszlacheckich.¹ O szlachcie podlaskiej zamieszkującej ziemię bielską, drohicką i mielnicką krążyły po Polsce żartobliwe przysłówia:

- *Fortuna szlachcica podlaskiego długa jak bicz, szeroka jak nóż, a głęboka, aż do samego środka Ziemi.*
- *Szlachcic podlaski ma błotko i karaski.*
- *Bór- leszczyna,
wróbel- zwierzyzna,
gołębie- dobytek,
serwatka- napitek,
ryby- karaski,
Wiwat szlachcic podlaski !*
- *Szlachcic podlaski z małej chałupki.*
- *Kiszka podlaska (przezwiśko chudych szlachciców).*
- *Gdzie idziesz ?
Do Tykocina, zaskarżyć pana Marcina,
że u mego syna wybił szybkę z okna.*
- *Choć nie umiem czytać, ani pisać, ale królem mogę zostać.*
- *Choć lata na łącie, kłaniam panie bracie.*
- *Z kordem a boso.*
- *Choć mam fortunę nie szeroką, ale długą, wysoką i głęboką.*

1 Artykuł niniejszy rozpoczyna serię publikacji – efektów tematu badawczego KBN 1 HO1G 025 17 - *Struktura osadnictwa rycerskiego i drobnoszlacheckiego dawnej ziemi bielskiej do końca XVIII wieku*, realizowanego w Regionalnym Ośrodku Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku w latach 1999-2000.

- *Jak pies na jednej fortunie usiądzie, trzyma ogon na drugiej.*
 Niektórzy z przekąsem mawiali:
Szlachcic podlaski ma piasek, lasek i karaski lub:
Fortun sześć, a nie ma co jeść.

1. Mazowiecka tradycja średniowieczna północnego Podlasia

a. Przed buntem Mieclawa – do 1047 r.

Podstawowe znaczenie dla funkcjonowania na terenie podlaskiej ziemi bielskiej osadnictwa rycerskiego miał fakt pozostawania w średniowieczu tego terytorium w granicach historycznego Mazowsza. Za najdawniejszą bowiem wzmiankę źródłową dotyczącą tego terytorium uznać należy fakt prowadzenia tu w roku 1009 misji św. Brunona z Kwerfurtu. *Kronika Kwedlinburska* stwierdza bowiem, że *Bruno, drugiego imienia Bonifacy, arcybiskup i mnich w 18 roku swego wyświecenia zginął 9 marca [1009 r.], ścięty przez pogan na granicach Rusi i Litwy z 18 towarzyszami i wzięty został do niebios*. Piotr Damiani w *Vitae Sancti Romualdi* pisał, że Bruno opowiadał słowo boże Rusinom, a dzięki działanym cudom nawróciło się ich wiele tysięcy. Ditmar z Merseburga opowiadał, że Bruno przybywszy na granicę Prus i Rusi znalazł mieszkańców tam sobie przeciwnych, i że nieustraszone ich groźbami, zamordowany został wraz z 18 towarzyszami dnia 14 II 1009 r.² Dla prowadzenia takiej akcji misyjnej, którą można by prowadzić zarówno wśród Rusinów, jak i Bałtów Bruno musiał wybrać punkt najbardziej optymalny komunikacyjnie. Takie warunki stwarzała miejscowość dziś zwana Dolistowo Stare nad Biebrzą. Do XIX w., do momentu budowy Kanału Augustowskiego, na wprost kościoła dolistowskiego znajdowało się ujście rzeki Netty.³ Ta ostatnia, oraz Biebrza i jej inny dopływ Brzozówka, aż po dzień dzisiejszy wyznaczają zachodni zasięg gwar wschodniosłowiańskich. Netta wyznacza też historyczny zasięg Jaćwieży. Dolistowo Stare jest też najstarszą osadą ludzką wspominaną pod nazwą *Targowisko* w najdawniejszym pisanym źródle delimitującym granice Mazowsza i Litwy z 1358. Może do tradycji św. Brunona z Kwerfurtu w Dolistowie Starym należy nie spotykane w tym regionie wezwanie kościoła – św. Wawrzyńca bpa, wyraźnie odsyłające do benedyktyńskiej misji chrystianizacyjnej? Niewątpliwie w 1358 r. mazowieckie *Targowisko* posiadało obiekt sakralny przyciągający puszczańską ludność. Zresztą w 1392 r. Krzyżacy, którzy zajęli to terytorium niewątpliwie w owym *Targowisku*, na wprost ujścia Netty, zwanej wówczas Metą, wybudowali swój zamek *Meteburg*.⁴ Podobnie jak inne budowane w tymże 1392 r. zamki: krzyżacki *Neue Garden*, na przeciw starego Grodna i ujścia rzeki Horodnicy do Niemna i mazowiecki Złotoria,

2 Por. Ks. M. Nowodworski, *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedii Wetzera i Welego*, t. 2, Warszawa 1873, s. 606-608.

3 Taką lokalizację ujścia rzeki Netty do Biebrzy odnajdujemy na mapie z 1823-1824 r., zatytułowanej: *Plan části reki Netty* wykonanej przez ppłk. Rezę i Szuberskiego – por. Centralne Archiwum Historyczne Rosji, St Petersburg, F. 1487, op. 17, nr 215.

dokładnie na wprost ujścia do Narwi dopływu Supraśli ów zamek Metenburg w Dolistowie Starym miał kontrolować węzeł rzeczny (a w ówczesnych warunkach topograficznych i komunikacyjny) zlewiska Biebrzy, Netty i Brzozówki. O istnieniu świątyni w Dolistowie od bardzo dawnych czasów, jeszcze przed kolonizacją tych terenów, przeprowadzoną u schyłku XV i początku XVI w. świadczy też miejscowa tradycja historyczna, zanotowana w 1536 r. W trakcie dochodzenia przebiegu granic między radziwiłłowskimi dobrami Goniądzem, a puszciami gospodarskimi świadkowie wspominali czasy, gdy w lasach, w sąsiedztwie Dolistowa polował król Kazimierz Jagiellończyk: *Od przodków naszych słyszeliśmy[...] : niegdyś za czasów śp. króla Kazimierza, kiedy JKM była na łowach, a podczas polowania usłyszał szczekanie psów w tejże wsi Dolistów; skoro się dowiedział, iż takowa oraz inne z Goniadza są wystawione, posłał Najjaśniejszy Pan ur. Jakuba Wroczyńskiego, ojca obecnego pomiędzy nami Mikołaja Wroczyńskiego, aby tę wieś wraz z innemi spalił, iżby tam więcej nie były; lecz gdy Najjaśniejszemu Panu doniesiono, że w tejże wsi Dolistów znajduje się kościół, wtedy nie kazał, dla honoru kościoła, wieś tę i wsi wzmiankowane spalić.*⁵ Może reminiscencją misji Brunona z Kwerfurtu jest tradycja słynącej łaskami Pasji Chrystusa, dziś umieszczonej w ołtarzu głównym kościoła dolistowskiego. Rzeźba jest barokowa, a miejscowa legenda głosi, że wyłowiono ją z rzeki. Z łaskami słynącym krucyfiksem związany jest odbywający się w Dolistowie odpust na Podwyższenie Krzyża Świętego.⁶ Zresztą zastanawia fakt, że tereny poza Netą, Biebrzą i Brzozówką, aż po Grodno na których ludność po dzień dzisiejszy zamieszkuje ludność posługująca się gwarami wschodniostowiańskimi niemal nie miały cerkwi, a przede wszystkim kościoły. Mieszkańcy „od zawsze” byli katolikami. Rusini-katolicy zamieszkujący u progu ery nowożytnej te tereny mogli być potomkami tych, dla których działała misja Brunona z Kwerfurtu i którzy według legendy o życiu tego świętego masowo nawrócili się na katolicyzm.

Data 1009 r. męczeńskiej śmierci św. Brunona z Kwerfurtu poprzedza zdarzenia, które miały niezwykle istotne znaczenie dla dziejów ziem podlaskich. Była nim reakcja pogańska, połączona z buntem Masława.

W 1325 r. mazowieccy książęta Siemowit i Trojden, w liście do papieża, określili wschodnią granicę władania mazowieckiego. Pisali, że granica mazowiecka sięga zaledwie dwie mile od Grodna: *Oppidi quod dicitur Grodno..., a terrarum nostrorum ad duas lencas posit.*⁷ Litewski książę Gedymin rozciągnął jednak swe

4 Wigand z Marburga, *Kronika*, „Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, to jest Kronika Wiganda z Marburga...”, wyd. J. Voigt, E. Raczyński, Poznań 1842, s. 339. Zob. też *Die Chronik Wigands von Marburg*, [w:] „Scriptores Rerum Prussicarum”, wyd. Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, t. II, Leipzig 1863, s. 647.

5 *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich z r. 1536*, [w:] „Athenaeum”. Oddział II, z. 1, Wilno 1842, s. 65-91.

6 Zob. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 16-20.

7 *Codex diplomaticus Prussicus*, wyd. J. Voigt, t. 3, Königsberg 1848, nr 134, s. 182.

panowanie na pograniczne tereny. W latach 1325-1341 przesunął granice swych posiadłości na linię rzek: Netty, Brzozówki, Czarnej, Sokołdki, Supraśli i Narwi. Akt rozgraniczenia rubieży państwowych podpisany w Grodnie 14 VIII 1358 r. wyznaczał *limes* ciągnącą się od Kamiennego Brodu – na granicy pruskiej, dalej tą granicą do Rajgrodu. Kolejno wzdłuż biegu rzeki Netty, aż do jej ujścia do Biebrzy. Tą rzeką do Targowiska (Dolistowo), Biebrzą do ujścia Wielkiej Strugi (Brzozówka), stamtąd do źródeł Małej Sokołdki (Czarnej), jej biegiem, aż do ujścia Niewotyńca (Niewodnicy vel Czaplinianki). Akt z 1358 r. stwierdzał, że terytorium po stronie mazowieckiej stanowiło powiat goniądzki ziemi wiskiej.⁸ Granica wytyczona w 1358 r. przetrwała aż do 1795 r., dokładnie tak jak ją wytyczono na tym odcinku, stanowiąc później – północną i wschodnią – rubież ziemi bielskiej.

Stolica powiatu goniądzkiego w najdawniejszym okresie, może w X-XIII w. musiała mieścić się nie w dzisiejszym Goniądzu, a we współczesnej nam wsi Krzeczkwie. Świadczy o tym tam znajdujące się wyniosłe grodzisko (gdy w obszarze nowożytnego miasta Goniądza takiego obiektu archeologom odnaleźć nie udało się). Śladem niewątpliwym tej sytuacji stolicy powiatu jest fakt, że w XVI-XIX w. owa wieś była własnością plebanów z Goniądza, którzy na grodzisku posiadali swój dwór. Spodziewać się należy, że i najdawniejszy goniądzki kościół parafialny, jeszcze z doby chrystianizacji i działalności w 1009 r. św. Brunona z Kwerfurtu tam właśnie się znajdował. Istnienie miasta Goniądza w dzisiejszym usytuowaniu jest niewątpliwie efektem translokacji na inne miejsce, tak typowej dla miast mazowieckich. Sama nazwa Goniądz odnosi się do charakteru i przeznaczenia osady, jako dworu myśliwskiego, który w tym miejscu musiał poprzedzać miasto. Jeśli tak właśnie było, to translokacja została dokonana przed 1358 r., gdyż wówczas po raz pierwszy pojawia się w źródłach pisanych ta nazwa. Zresztą dokonać musiano nie tylko translokacji mieszczan, ale też przeniesiono z Krzeczkowa do Goniądza również świątynię, bo najdawniejsza fara goniądzka nosiła wezwanie św. Jana Chrzyciela, patrona akcji chrystianizacyjnej, którą tu przeprowadzono przed 1009 r.⁹

b. Południowe Podlasie w rękach Rusinów 1047-1192

Później, w latach 40-tych XI w., obszary Podlasia, czyli wschodniego Mazowsza, były objęte zostały buntem Mieclawa, który zniweczył osiągnięcia chrystianizacji. W 1047 r. książę polski Kazimierz Odnowiciel pokonał Mieclawa. Pomagał mu w tym ruski książę kijowski Jarosław Mądry. Ten ostatni za swą militarną pomoc otrzymał w nagrodę wschodnie Mazowsze, ziemie nad środkowym

8 Muzeum Narodowe (dalej cyt. MN) Kraków, Biblioteka Czartoryskich (dalej cyt. Bibl. Czart.), nr 307; *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. J. Lubomirski, t. I, Warszawa 1863, nr 80; *Iura Masoviae terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, opr. J. Sawicki, t. I, Warszawa 1972, nr 16, s. 19-20; Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. AGAD) Warszawa, Kapićjana, nr 8, s. 87-105; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 13-14.

9 J. Kłoz, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok-Goniądz 1997.

Bugiem i dolną Narwią. Rusini wzniesli zespół grodów, m. in. w Drohiczynie, Mielniku, Surażu i Bielsku utrwalających ich władzę. Odtąd też datuje się tu najwcześniejsze osadnictwo ruskie i powstawanie cerkwi prawosławnych. Zachowane do dziś dwojakiego rodzaju pochówki z tych właśnie czasów – kurhany Rusinów i groby w obstawach kamiennych Polaków – świadczą o koegzystencji dawnej i nowo napływającej ludności.

W 1192 r. książę polski Kazimierz Sprawiedliwy ponownie ziemie te włączył w obręb państwa polskiego. Odbudowywano wówczas na Podlasiu zręby rzymskiego katolicyzmu. Syn Leszka Białego, książę Konrad Mazowiecki, osadził na zamku w Drohiczynie Zakon Braci Dobrzyńskich, z obowiązkiem bronienia ziem między Nurem a Bugiem, aż do granic Rusi, przed napadami nieprzyjaciół. Książęta mazowieccy zachowywali jednak prawo zwierzchnictwa nad ziemią drohiczyńską i podkreślali – w dziedzinie przynależności kościelnej – prawa biskupów płockich. W 1203 r. książę Konrad Mazowiecki wystawił dokument potwierdzający nadania biskupowi płockiemu Gunterowi posiadane dobra ziemskie, a wśród nich Płonkę, w której biskup miał prawo do pobierania myta mostowego.¹⁰

c. Powiat goniądzki w rękę Krzyżaków 1382-1402 r.

Pewnie wzdłuż Netty, Biebrzy, Brzozówki, Czarnej i Supraśli, wyznaczających *limes* graniczną Mazowsza biegła trasa rejsz krzyżackich. Rycerze zakonni podążający na ziemie ruskie mijali terytoria mazowieckie. Pierwsza z wypraw odbyła się w roku 1361, podążała do ziemi *Delitz* i miała przeprawić się przez Narwę. Ziemia *Delitz* - to pewnie zniekształcona nazwa Drohiczyna. Wigand z Marburga opisywał tę wyprawę tak: *Roku 1361 brat Henryk Kramkfeld, Henryk Beler, Albert książę saski, sławni ci i mężni bracia Krzyżacy z 250 ludźmi idą do Rusi, do ziemi Delitz, ale nie mogli przebyć w bród Narwi, więc powracają na oblężenie zamku Eckersberg [Suraż ?] w dzień św. Apostoła i stali tam z małym wojskiem przez dwa dni, ale brat Henryk Beler, ze wszystkimi swymi wchodzi do zamku Letzenberg i tenże Henryk Beler przeszedł rzekę w bród i trafił na ślady pogan, których było 500, a między nimi Kunstut, Paterky i Olgierd. Książę Ziemowit mazowiecki nie zareagował zbrojnie, widocznie Krzyżacy nie tknęli jego terytorium. Zamki o tajemniczych, nie rozszyfrowanych dotąd nazwach - *Eckersberg* i *Letzenberg* musiały być położone w dół rzeki Narwi, na południe od ujścia Niewodnicy, bo inaczej oblężenie otwierałoby drogę w głąb Mazowsza, nie zaś ziem ruskich.¹¹*

Bliskie położenie przy granicy z Państwem Krzyżackim powodowało, że nadbiebrzański powiat goniądzki przejściowo znalazł się we władaniu Krzyżaków.

10 B. Ulanowski, *O uposażeniu biskupstwa płockiego*, „Rozprawy i sprawozdania Wydziału Filozoficzno-Historycznego Akademii Umiejętności”, t. XXI, Kraków 1887, s. 6-13; S. Zajączkowski, *Najdawniejsze osadnictwo...*, s. 19.

11 Wigand z Marburga, *Kronika*, „Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, to jest Kronika Wiganda z Marburga...”, wyd. J. Voigt, E. Raczyński, Poznań 1842, s. 339. Zob. też *Die Chronik Wigands von Marburg*, „Scriptores Rerum Prussicarum”, t. II, Leipzig 1863, s. 647.

2 XII 1382 r. w Brodnicy Ziemowit IV książę mazowiecki z bratem swoim Januszem I zastawił Zakonowi Krzyżackiemu zamek Wiznę z przynależnościami, również z zamkiem goniądzkim.¹² Krzyżacy, których wielkim mistrzem był wtedy Konrad Wallenrod, próbowali umocnić tu swoje panowanie. W 1392 r. na zajętych terytoriach Krzyżacy wybudowali zamki Neugarden (Nowe Grodno) i Metenburg. Pierwszy z nich wzniesiono nad Niemnem, naprzeciw Grodna. Drugi, wnosząc z nazwy musiał być zlokalizowany w sąsiedztwie rzeki Netty. Jego budowniczym był Jan Schonenfeld komtur z Brandenburga (Pokarmina) pod Królewcem, a namiestnikiem jego został Jan de Fischau: *Konrad Walenrod zgodził się na to ze swymi, aby dwa zamki zbudować przeciwko poganom; jeden bratu Werner Tetinger, komandor z Chrystburga, naprzeciwko Grodna pod tymże nazwiskiem, Komandor z Balga, hrabia de Kiborg pomógł do budowy. Brokel mianowany został rządcą jego i opatrzony został w żywność itd. Drugi zamek Metenburg zbudował brat Jan Szonenfeld, komandor z Brandenburga i na pół roku go w żywność opatrzył; przełożonym jego został Jan de Wiszof. Przerzeczeni dygnitarze dokończywszy owych budowli, powrócili do siebie.* - pisał kronikarz krzyżacki Wigand z Marburga.¹³ Działo się to w czasie gdy Krzyżacy sprzymierzili się z litewskim księciem Witoldem.

Opis wyprawy 1393 r., kiedy Krzyżacy wyprawili się na nowo odbudowane przez księcia Witolda Grodno, Wigand relacjonuje tak: *Witold odbudował Grodno w r. 1393. W skutku tego mistrz rozkazał marszałkowi bratu Wernerowi Tetinger, aby tam pospieszył z wojskiem i łodziami. Jakoż ten od zamku R[h]ein spuścił się rzeką Pis [Pisą - JM], do Narwi. Skąd Krzyżacy idą w górę rzeką Leber zwaną [Beber, Biebrza - JM] i wchodzą na jezioro, po którym spieszniej płyną i statki na wozach przez ośm mil prowadzą do Niemna i spodziewali się znaleźć tam bród, którego szukał komandor z Balga, hrabia Konrad de Kiborg, ale go nie znalazł. Wójt samlandzkiz komandorem szukają go w innem miejscu, idąc za przewodnikiem, w tem zdarzeniu wielu potonęło z powodu wezbrania rzeki, a między innymi sześciu braci. Wójt zaś samlandzki z wielu innymi przebył rzekę, przybył zbrojny i budowę zburzył i ze szczeniem spalił. Podróżując Pisą do Narwi, Biebrzą i później przez jeziora musieli płynąć Netą, a więc w miejscu późniejszego Dolistowa musieli zawrócić w kierunku Grodna.*¹⁴

Mocą Traktatu Salińskiego z 1398 r. Krzyżacy zrzekli się na rzecz Litwy większej części ziem pojaćwieskich, a także oddali jej część ziemi wiskiej między Biebrzą a Brzozówką. Limes graniczna przebiegała od rzeki Szeszupy do jeziora Necko (Meten), rzeką Netą do rzeki Biebrzy (Beber). Znów ujście Netty do Biebrzy, w miejscu przypuszczalnej lokalizacji zamku Metenburg uznane zostało jako punkt niewralgiczny. Tę granicę potwierdzono w układzie zawartym w Malborku w 1402 r., gdzie wskazano, że granica przebiega od rzeki Szeszupy *ad fluvium, qui ef-*

12 *Iura Masoviae ... t. I*, nr 26, s. 37-39.

13 Wigand z Marburga, *Kronika*, s. 339; *Die Chronik Wigands von Marburg*, s. 647.

14 Wigand z Marburga, *Kronika*, s. 347.

fluit a lacu dicto Metensee et dicitur communiter Methe flies, ab hinc per descensum fluvii usque in fluvium dictum Bebere i dalej tą rzeką do granicy Mazowsza. U Krzyżaków miały zostawać ziemie na zachód od linii Szeszupy - Netty - Biebrzy, okolice Augustowa, zachodnia część ziemi wiskiej. Potwierdzono to ponownie w układzie w 1404 r. w Raciążu.¹⁵

15 I 1399 r. w Malborku Ziemowit wykupił zastawione Zakonowi Krzyżackiemu Zawkrze, Płońsk i Wiznę. Brakującą mu do spłaty sumę, wraz z dawną zabezpieczył dalszym zastawem ziemi wiskiej.¹⁶ Wkrótce ją wykupił, bo 30 XII 1401 r. w Błoniach tenże książę plocki Ziemowit IV zastawił swemu bratu Januszowi I księciu czerskiemu ziemię wiską wraz z powiatem goniądzkim za sumę 4545 kop gr. praskich,¹⁷ która posłużyła na wykupienie ziemi wiskiej od Krzyżaków na spotkaniu z wielkim mistrzem 29 I 1402 r. w Toruniu.¹⁸

W 1401 r. książęta mazowieccy odebrali z zastawu ziemię wiską, której wschodnia część według tych układów granicznych miała należeć do Litwy. Powiat goniądzki na razie pozostał przy Mazowszu. Utrata powiatu goniądzkiego i Rajgródu przez Mazowsze na rzecz Litwy miała miejsce między 1401 a 1409 r. Być może miało to związek z zamianą terytoriów podlaskich nadbużańskich. O przynależności Goniądza do Litwy już w 1409 r. świadczy fakt, że właśnie w tym roku wielki książę Witold w swym liście wspominał, że Goniądz należał przedtem do księcia Janusza, który stanął w obronie swych ludzi z Goniądza.¹⁹

d. Powiat goniądzki w ręku Litwinów 1401-1569 r.

Krzyżacy opuścili zamek w Wiznie, ale wcześniej w tajnym układzie odstąpili część ziemi wiskiej - powiat goniądzki wielkiemu księciu litewskiemu Witoldowi. Gdy to wyszło na jaw Janusz I i Siemowit IV wystąpili ze skargą. Wielki mistrz listem z 2 VII 1402 r. wyparł się tej machinacji, oskarżając wielkiego księcia Witolda, że źle interpretuje układ zawarty z Zakonem.²⁰ Było to rezultatem układu granicznego litewsko-krzyżackiego podpisanego 12 X 1398 r.²¹ W samym zbiegu trzech państw: Mazowsza, Litwy i Państwa Krzyżackiego znalazł się Goniądz, bo Biebrza dzieliła Mazowsze od Litwy, a rzeka Ełk uchodząca do Biebrzy (niemal w Goniądzu) była granicą krzyżacko-mazowiecką.

Położenie Goniądza przy granicznej od 1398 r. rzece Biebrzy musiało spowodować budowę nowego, bezpiecznego szlaku komunikacyjnego z Mazowsza na

15 *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376- 1430*, wyd. A. Prohaska, „Monumenta Medii Aevi Historica Res gestas Poloniae illustrantia”, t. 6, Kraków 1882, nr 179, 187, 188, 249, 284, 290.

16 *Iura Masoviae...* t. I, nr 51, s. 75-76 oraz nr 56, s. 87-89.

17 *Iura Masoviae...*, t. I, nr 51, 52, 56.

18 Por. J. J. Wiśniewski, *DzOPG*, s. 28, przypis 39.

19 J. Wiśniewski, *DzOPA*, s. 45; *Codex Epistolaris Vitoldi...*, nr 179, s. 52 i nr 249, s. 83.

20 *Codex Epistolaris Vitoldi...*, nr 256.

21 *Codex Epistolaris Vitoldi...*, nr 187, s. 55; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I (1377-1499), Warszawa 1930, s. 64.

Litwę, omijającego pogranicze z Krzyżakami. Nowy trakt zastąpił starą średnio-wieczną, drogę przeprowadzającą się w Goniądzu przez Biebrzę, a także inną biegnącą przez Goniądz, Trzcianne, Łazy i Nieciece do Wizny. Omijał on z dala Goniądz. Jego bieg wyznaczały *četiri mosti na rece Jaskre i na inšich rekach toju dorogoju počno ot Storožovogo Mostu aliž do imenja... Bohušova...* Mosty usytuowane były w Straży na Sokołdzie, w Karczmisku na Czarnej, w Knyszynie na Jaskrance i w Lewoniu na Nereśli. Droga była odnawiana w 1510 r., a Mikołaj Radziwiłł, który wyremontował cztery znajdujące się tam mosty uzyskał wówczas królewski przywilej na pobieranie myta drożnego przy wsi Boguszewie w Lewoniu.²² W 1529 r. wysłani z rozkazu królowej Bony rewizorzy opisując stare i nowe granice grodzieńskie, bielskie i goniądzkie stwierdzali, że granice te spotykały się przy młynie Lewonie, w sąsiedztwie wsi Krasowo:²³ *do stavu mlyna Levonowa, čerez kotoryj stav idet doroha velikaja horodenskaja do Hanezja i do Mazovša... Taja doroha delit pušču horodenskiju s belskoj puščej, až do reki Čarnoe, educzy ot Levonowa mlyna po levu pušča horodenskaja, a po pravu pušča belskaja... I u toho mlyna Levonova, a u hostinca velikaho horodenskaho šti čerez tot stav jeho idet povedali nam osočniki i bortniki belskije, iż ottul počinajutsja hranicy belskije s Hanjazem.* W 1536 r., jeden z ekspertów sądowych, Iwan Łuczynic wysłany przez dzierżawcę knyszynskiego Aleksandra Chodkiewicza do zapoznania się z opiniami osoczników i bartników, po powrocie z wizji terenowej doniósł, że *okoły* czyli stajnie wielkoksiażące - jedne usytuowane były nad rzeczką Czarną, przy *wielkiej drodze*, a drugie przy ujściu Sokołki, czyli rzeki Czarnej do Supraśli i *w tych okolech koroli ich miłost stoivali i zver lovlivali v toj pušči belskoj i horodenskoj ... Tut też ot tych okolov Vitoldova Doroga byla do togo dvora što na Vojdilovce lovišča byli.* Namestnik belskij *ljudmi belskimi most i gati robilivali i popravovali, až do togo dvora i tyj senožati, čto v toj Sokoldki i v Suprasly po Krivuju Olchu z veku na Belsk vsja volost belskaja a saražskaja košivala na lovy. A koli kotoroj zimy lovov v toj pušči ne bylo, toje seno na zamok Belsk abo na Saraž birali, a z Ganjazja v tuju pušču i do tych senožatej ničogo ne meli, ani stupovalisja, bo Ganjaz' v tot čas byl reč malaja.*²⁴

Znakomity znawca dziejów tych ziem Ignacy Kapica-Milewski w 1801 r. oparciu o swe dogłębne studia historyczno-prawne pisał: *w dawnych czasach Mazowsza z Tykocinem sucha granica była, to jest gościniec publiczny od Łomży idąc do wsi szlacheckiej Zawady nazwanej, w ziemi łomżyńskiej, powiecie zambrowskim, na pograniczu Podlasia leżącej, nad rzeką Sliną. Na której rzece most, a za nim wieś Łopuchowo, dawniej po części tylko, potem całkowicie do Tykocina należąca. Za którym, na drugiej stronie tejże rzeki połowa namienionej wsi Łopuchowa, tudzież pola, lasy i łąki wszystkie po lewej stronie tegoż gościnca nad rzeką Sliną rozciągające się do ziemi łomżyńskiej należały, a po prawej do Tykocina.*

22 AGAD, Zb. dok. perg., nr 1393; K. Stronczyński, *Wzory pism dawnych w przerysach wystawione*, cz. I, Warszawa 1839, s. 88.

23 Dziś wieś Lewonie.

Która to rzeka w Narew wpływa. Dalej wspomniony gościniec szedł przez wieś szlachecką Nieciece zwaną, już w ziemi bielskiej leżącą, nad rzeką Narwią, na której był most. A za nim tenże gościniec do Goniądza ciągnął się. I wszystkie lasy, pola, wsie, folwarki po lewej stronie przerzeczonego gościńca do ziemi wiskiej należały, a po prawej do Tykocina. I tym sposobem wzmiankowany gościniec ziemię łomżyńską i wiską rozgraniczał i oddzielał od dóbr tykocińskich i innych szlacheckich, aż do kolumny z cegły murowanej, która i dnia dzisiejszego [1801 r. - JM], przy granicy folwarku tykocińskiego Nowa Wieś rzeczono, z Tykocina idąc do Goniądza, po prawej stronie znajduje się, pod wsią Trzcianne rzeczoną, a za tą wsią druga kolumna, także z cegły murowana, oznaczająca przedtym granice dóbr goniądzkich i knyszyńskich. Gościniec wyżej tyle razy powtórzony Litwa nazywała Drogą Witoldową.²⁵ Informacje o Witoldowej Drodze biegnącej granicą dóbr tykocińskich spotykamy też w innych źródłach historycznych, m.in. w opisie granic majątności Tykocin i Wiszowate 8 XII 1569 r.²⁶ Wielokrotnie Witoldowa Droga wspomniana jest w akcie rozgraniczenia dóbr szlacheckich Szorce Cibarzewo z leśnictwem tykocińskim z 8 II 1604 r. Rozgraniczenie to oparte było o zezwolenie jakie

24 *Napervej privedi mene osočniki k Vojdilovce rece, v pušči belskoj pod ostupom Hvozdnym, mila ot Knyšina. Povedili i wskazali mi, iż na tom mestcy był dvor korolevskij, lovišča. Vitold, Žikgimont, Kazimir i Aleksandr koroli ich milost, gde teper Knyšin a Dobrenec i Dolgaja Luka, i te v gorodenskoj pušči zver lovlivali. A koli korol ne byl, ino lovcij ego Levko Basman ežival i v tom dvore stoival i v toj pušči zver na KJM bival. A tot dvor zavždy volostju belskoju budovan i popravovan. I storoža teŭ zavždy v tom dvore z Belska byvala, kotorajaž storoža obecne togo dvora steregivala. I kdy pan Mikolaj Radivil Belsk deržał, v tot čas kak eščo podczašim byl u KJM, tot dvor był sgorel, i on zase ego zarobil ljudmi belskimi. I kak knjazju Michailu Glinskemu Ganjaz' byl v očiinu dostalsja, on v tuju pušču i v tot dvor ne vstupovalsja i v tom dvore ne byval. I tot dvor za niego był cel, a dzeržał ku Belsku i pod mocuju vrjadnika belskogo byval. A potom kdy panu Mikolaju Radivilu Ganjaz' v w očiinu dostalsja i Belsk drugij raz emu dan deržałi - on tot dvor molčkom kazal izžeti, i na to mesto na Sokoldce v pušči belskoj sobe zbudował dvor. I tam včnil sobe lovišča i ku Ganezju to povernvul. Gdež i teper est dobre znati, gde tot dvor byl. I teper peči svetličnyi i kominy, gde byli i domy, gde stojali jest znati dobre... Tut teŭ ot tychokolov Vitoldova Doroga byla do togo dvora što na Vojdilovce lovišča byli. Namestnik belskij ljud mi belskimi most i gati roblivali i popravovali, až do togo dvora i tyi senoŭžati, što v toj Sokoldki i v Suprasly po Krivuju Olchu z veku na Belskvsja volost belskaja a saražskaja košivala na lowy. A koli kotoroj zimy lovov v toj pušči ne bylo, toe seno na zamok Belsk abo na Saraž birali, a z Ganezja v tuju pušču i do tych senoŭžatej ničogo ne meli, ani stupovalisja, bo Ganjaz' v tot čas byl reč malaja. Por. Archeografičeskij Sbornik dokumentov odnosjaščichsja k istorii severo-zapadnoj Rusi. Izdawaemyj pri upravlenji Vilenskago učebnago Okruža, Vilna 1867, s. 14-18. [Dalej cyt. Arch. sb.]. Rekonstrukcję przebiegu Drogi Polikowskiego w oparciu o miejscową tradycję opracował E. Popławski, *Materiały do historii parafii dobrzyńiewskiej. Dzieje. cz. I. Do pomiaru włóczęj, Białystok 1990, s. 70 - 73 i mapa: Parafia dobrzyńiewska - stare nazwy pól, osad i strumieni.**

25 AGAD, Kapiciana, nr 44, s. 272-293.

26 Tam stwierdzono: *Qui quidem limites inter bona nostra Thikoczin et villam Wyssowate nobilium huiusmodi facti sunt, incipiendo a bonis nobilium Szorców ad castrum Thikoczin spectantium penes viam nuncupatam Witoldowa Droga, deinde eadem via proprediendo per borram versus orientem usque ad fluvium Meresla [!], ubi limites scopulique granicales de terra erecti sunt in numero triginta et circa hunc ipsum fluvium Meresla terminati.* Por. AGAD, Metryka Koronna (dalej w skrócie MK), nr 108, k. 68-68v; AGAD, Kapiciana, nr 41, s. 382-385.

dał Jan Gasztołd woj. wileński Bogdanowi z Porytego na kupno Cibarzewa u Piotra Krzyckiego. Dokument Gasztołdowy nosił datę w Wilnie 5 I 1451 r. Komisarze królewscy w 1601 r. wielokrotnie też wspominali miejsce zwane Stolec Królewski przy wsi Trzciannie, położone przy Drodze Witoldowej.²⁷

Terytorium podległe władzy rządcy zamku zostało znacznie uszczuplone w 1401 r., gdy powiat goniądzki wracał z zastawu krzyżackiego do książąt mazowieckich, jednocześnie najprawdopodobniej doszło do jego podziału. Część wschodnia znalazła się w rękach Litwinów, a skraj zachodni pozostał przy Mazowszu. Do takich wniosków dochodzimy obserwując relikty starych rozgraniczeń. Pewnie bowiem wówczas przez cały obszar wzdłuż traktu z Wizny do Goniądza poprowadzono linię graniczną utrwaloną późniejszymi podziałami granicznymi dóbr ziemskich. Ten ważny podział przez współczesnych nam historyków tych ziem był dotąd pomijany milczeniem.

Książęta mazowieccy odbierając ziemię wiską żądali też powiatu goniądzkiego. Kilkakrotne, usilne prośby o jego zwrot w ciągu wieku XV nie przyniosły skutku. Powiat goniądzki pozostał trwale w granicach WKL.²⁸ Jeszcze w 1453 r. na Zjeździe Parczewskim posłowie mazowieccy upominali się, u króla Kazimierza Jagiellończyka, o zajęte przez Litwinów powiaty Goniądz i Tykocin. Król dał im surową odpowiedź, za co zganił go - jak pisze Jan Długosz - kardynał Oleśnicki.²⁹ W 1458 r. książęta Bolesław i Władysław upominali się o zwrot powiatu goniądzkiego.³⁰ W 1459 r. Jan Rytwiański star. sandomierski domagał się od Kazimierza Jagiellończyka zwrotu dla Mazowsza, Goniądza i Węgrowa.³¹

J. Wiśniewski przypuszczał, że być może ok. 1434 r. książęta mazowieccy na krótko odzyskali powiat goniądzki, co miało łączyć się z potwierdzeniem starej granicy na rzece Netcie, Biebrzy, Brzozówce, Czarnej, Supraśli i Narwi. Do takiego sądu doszedł on wniosując z faktu, że stary akt Kiejstuta z 1358 r. został potwierdzony i transumowany przez Stanisława bpa płockiego 7 IX 1434 r. Tak jednak sądzę nie było. Głównym powodem - jak się wydaje była sprawa wydzielania się dóbr Tykocin, pewnie właśnie w tym roku nadanych Gasztołdom w dziedziczne posiadanie. Do 1434 r. teren włości tykocińskiej należał do parafii wiskiej. Zaniepokojony usamodzielnieniem się włości tykocińskiej pleban wiski widocznie wówczas zwrócił się do bpa płockiego o zatwierdzenie obszaru swojej parafii. Transumpt, z którego Lubomirski, wydawca Kodeksu Mazowieckiego zaczerpnął tylko treść aktu

27 AGAD, Kapiciana, nr 44, s. 272-293. Por. rozgraniczenie z 1546 r. przytoczone przez L. Kolanowskiego, *Zygmunt August wielki książę litewski...*, s. 275-7. Por. AGAD, Varia, zespół 168, nr 11 - *Wypisy i kopie dokumentów rozgraniczających Mazowsze z WKL 1358, 1505 i 1544*.

28 J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XI, 1977, s. 11. [Dalej cyt. J. Wiśniewski, OWB].

29 J. Długosz, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, przeł. K. Mecherzyński, t. V, ks. XII, Kraków 1870, s. 127; Janczak ks., *Z Tykocina*, „Przegląd Katolicki”, 1879, nr 22, s. 361.

30 A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 8.

31 J. Długosz, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, przeł. K. Mecherzyński, t. V, ks. XII, Kraków 1870, s. 274.

z 1358 r. zaginął. Zachował się jednak wiele mówiący regest z 1798 r. w spisach archiwaliów przejmowanych po III rozbiorze przez Prusaków w tzw. *Archivum Poliskim* wraz z Metryką Koronną. Spis ten wymienia dokument: *Grodnae. post Sanctae Laurenti 1358. Literae ratificationis concordiae occasione limitum terrae Visnensis et districtus Grodnensis seu Mazowsze et Lithuaniae inter praedicta Ducatus factae ubi specificantur praetera ad ecclesiam Visnensem et ad bona* Widocznie Gasztołd po otrzymaniu dóbr tykocińskich chciał dla swej włości utworzyć odrębną parafię katolicką. Nastąpiło to zresztą wkrótce, w 1437 r.³²

Król Polski Jan Olbracht zwołał w 1497 r. pospolite ruszenie ziem wiskiej – z powiatów wiskiego i wąsoskiego, dołączył rycerstwo do wojsk Korony Polskiej i wyruszył z nimi na wojnę do Wołoszczyzny. Zastosował więc w ten sposób prawo koronne, choć specjalnego przywileju w tej sprawie nie wydał. Ośmiu ziemian wiskich okazało przy tym nieposłuszeństwo, wobec czego król skonfiskował ich majątki. Otóż w spisie uczestników wyprawy wołoskiej 1497 r. odnajdujemy Stanisława Mrocza z Mroczek, Mikołaja syna Jakuba z Chojnowa. Obu odnajdujemy również w drugim spisie – chorych, starców, biednych, zmarłych w drodze na wojnę, z dodatkiem, że byli bartnikami. Zwracają w spisie też uwagę te osoby, których nazwiska utrwalone zostały na wschód od Witoldowej Drogi z Trzciannego do Goniądza

Problem dublowania się nazw majątków ziemskich, wsi i uroczysk, na terenach położonych na przeciwnych brzegach Biebrzy – w powiatach wąsoskim i goniądzkim jest niezwykle symptomatyczny. Miejscowości powiatu goniądzkiego: Chojnowo, Mroczi, i Wilamówka posiadają swoje odpowiedniki w powiecie wąsoskim. Również w nazwach uroczysk można dopatrzeć się powiązań nazw. Dotyczy to nazwy lasu Barwik, jeziora Orlikowego,³³ części bagien biebrzańskich zwanych Płozy, czy uroczyska Jeziorko.³⁴ Ten podstawowy problem jest niezwykle istotny z punktu widzenia rekonstrukcji procesów osadniczych na terenie dawnej parafii trzciańskiej. Dokumentuje powiązania, które istniały w XV w.

Na terenie powiatu wąsoskiego, na prawym brzegu Biebrzy, Jerzy Wiśniewski, rekonstruujący osadnictwo w dopływach rzeki Śluczy, wskazywał dwa strumienie zwane Kamiennym Stokiem. Twierdził, że właśnie tam 10 wł. nad rzeką dostał Mikołaj z Bębnowa. Nadania dokonał pewnie książę mazowiecki Janusz I, w latach 1402-1429 posesor zastawny ziemi wiskiej. W 1422 r. wspomniano tam Miczkę, *qui sedet super Camyonistok*. Mikołaj z Bębnowa sprzedał swoje 10 wł. na Kamionstoku za 16 kop gr Markowi i Świętosławowi z Żelechowa (pow. sąchocki). W nieznanym czasie ziemię nad Kamionstokiem przeszły w posiadanie Mrocza Kiełczowica. Może nabył je jego ojciec Kiełcz z Jaćwiężyna, wójt w niedalekich

32 J. Wiśniewski, *DzOPA*, s. 47; *Iura Masoviae...*, nr 16, s. 19-20; Cytowany regest transumptu z 1798 r. w: AP Białystok, Kamera..., nr 155 A, k. 225.

33 Marcin z Orlikowa posiadał swoje nadanie w pow. wąsoskim, na prawym brzegu rzeki Biebrzy.

34 Bartłomiej z Płoz i Jeziorka posiadał swoje własności na prawym brzegu Biebrzy.

Przytułach. Według przywileju księcia mazowieckiego Władysława I z 1436 r. do Mrocza syna Kiełcza należało 12 wł. roli i 1 łąk nad Wissą koło drogi do Goniądza. Wieś tę początkowo nazywano Kamionstokiem, a następnie Mroczkami-Kamiennymstokiem. Potomkowie Mrocza herbu Kościesza, zwani też Mroczkami, później zmienili swe nazwisko na Mroczkowski. 16 grudnia 1473 r. przed aktami wąsoskimi występował Piotr Mroczkiewicz.³⁵ Stanisław Mroczek w 1497 r. brał udział w wyprawie wołoskiej króla Jana Olbrachta, zaznaczono przy tym w spisie że był właścicielem barci.³⁶ 2 i 30 marca 1514 r. tenże Stanisław z Mroczek Kamionstoku występował w Wąsoszu przeciw Januszowi i Jakubowi Wężom wójtom z Kubry (powątpiewając w ich szlachectwo), którzy posiadali 2 łany ziemi miary chełmińskiej w dobrach Mroczi Kamionstok. Przy okazji wspomniano synowca Stanisława z Mroczek – Bernarda.³⁷

20 stycznia 1501 r. w Wilnie Aleksander Jagiellończyk wielki książę litewski na prośbę Bartłomieja plebana w Trzciannym nadał kościołowi trzciańskiemu łożysko na rzece Wilamówce na zbudowanie sadzawki i młyna. Rzeka przepływała przez Dobarz. Teren nadany plebanowi graniczył z własnością dóbr ziemskich Mroczi, szlachcica Mikołaja.³⁸ Również Majątek w Mroczkach koło Trzciannego zwano Mroczi Kamionka.³⁹

Około 1417 r. 30 włók nad Słucz, prawym dopływem Biebrzy, w pow. wąsoskim otrzymał Wilam z Mamina (ziemia różańska). Nowa miejscowość początkowo nosiła nazwę Słucz, nim ustaliła się nazwa Wilamowo. Później wieś Wilamowo odebrał książę mazowiecki.⁴⁰ W 1462 r. w Gąbinie księżna mazowiecka Katarzyna dała w dziedziczne posiadanie Krzysztofowi z Kępy stolnikowi płockiemu wieś Wilamówkę, położoną w ziemi wiskiej. Krzysztof z Kępy był wieloletnim wiernym sługą jej brata Władysława II, a także Siemowita i Władysława I. Później w 1473 r. w Juńcu Kazimierz, książę litewski, biskup płocki Krzysztofowi z Kępy zatwierdził to nadanie. Oba przywileje zostały oblatowane w 1536 r. w księgach grodzkich wiskich.⁴¹

Analogicznymi dobrami ziemskimi na lewym brzegu Biebrzy, w pow. goniądzkim jest Wilamówka, w XVI w. zwana identycznie – Wilamowo. Za rządów wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492-1506) właścicielem Wilamówki był Marek. Dobra ziemskie Marka wzmiankowane były w dokumencie Aleksandra Jagiellończyka dla Macieja Potockiego wójta goniądzkiego. W tymże akcie wspo-

35 A. Wolff, *Mazowieckie zapiski herbowe*, nr 436, s. 95.

36 *Spis rycerstwa powiatu Wizkiego i Wąsoskiego, które uczestniczyło w wyprawie wołoskiej 1497 r.*, wyd. I. T. Baranowski, „Collectanea Biblioteki Ordynacji hr. Krasińskich”, nr 4, Warszawa 1913, s. 21 i 27.

37 A. Wolff, *Mazowieckie zapiski herbowe*, nr 924 i 926, s. 208-209.

38 *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (1387-1507)*, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, (dalej w skrócie *KDKW*), t. I, Kraków 1948 nr 479, s. 563.

39 CAH Wilno, F. 694, op. 1, nr 4085, k. 1.

40 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w pow. grajewskim*, s. 61.

41 I. Kapica Milewski, *Herbarz*, Kraków 1870, s. 234.

mniany był już młyn plebana trzciańskiego.⁴² Jego synowie - Andrzej i ks. Stanisław Dąbrówka kanonik wileński, pleban dolistowski. 6 października 1529 r., gdy Marek już nie żył, uzyskali od króla Zygmunta Starego zatwierdzenie posiadania ojcowizny i ich prawną niezależność Radziwiłłów z Goniądza. W 1571 r. stwierdzono, że dobra Wilamowo składały się z ok. 55 włók *blotnych*. Ziemianin – Maciej Wilamowski był obowiązany stawić z tej majątności na wojnę 2 jeźdźców konnych.⁴³ Dobra położone były nad rzeczką Wilamówką. W cytowanym wyżej dokumencie z 20 stycznia 1501 r. Aleksander Jagiellończyk dał kościołowi trzciańskiemu na zbudowanie młyna łożysko na rzece Wilamówce, przepływającej przez puszcę Dobarz.⁴⁴

Również wieś Chojnowo ma swój odpowiednik na prawym brzegu rzeki Biebrzy. Nazwa przywędrowała spod Łomży, gdzie znajduje się wieś Chojny. W nieznanym czasie 30 włók nad rzeką Ciemianką znalazło się w posiadaniu Jana Jeża z Pienic, który w 1429 r. sprzedał swoje dziedzictwo Ciemianka braciom Wodziszławowi, Szczepanowi i Borzymowi z Biernatów koło Pienic (pow. przasnyski). Szczepan i Borzym poza tym dostali jeszcze włóki w Łodwigowlesie (powstała tam wieś Chojnowo). Od Szczepana zapewne poszli Chojnowscy. W innym miejscu swego studium osadniczego J. Wiśniewski pisze, że *Nową wieś, lokowaną chyba tylko na części nadania, nazwano Chojnowem na pamiątkę gniazda rodzinnego. Chojnowo wzmiankowane jest po raz pierwszy pod tą nazwą dopiero w 1443 r... Chojnowscy byli herbu Łada*.⁴⁵

Tykociński las Barwiki, obok puszczy Dobarz, wzmiankowany był w 1533 r. Komisarze królewscy postulowali, by na jego miejscu założono wieś kmieć.⁴⁶ W XV w. w pow. wąsoskim, na prawym brzegu Biebrzy w parafii Przytuły znajdowały się dobra ziemskie Klemensa z Barwik, zwane Barwiki.⁴⁷

Już wyżej pisano, że w sąsiedztwie wsi Zubole znajduje się łąka zwana współcześnie nam *Romaniska*. Do jej własności w XVIII w. przyznawali się plebani trzciańscy. Wymienia ją fałszyfikat kościoła w Trzciannem jakoby z datą „1504”.⁴⁸ Nazwa wsi pozostaje w wyraźnej korespondencji do miana wsi Romany w powiecie wąsoskim, na prawym brzegu rzeki Biebrzy. Około 1417 r. Janusz mazowiecki dał 40 wł. nad Słuczą Zdzisławowi i Wojciechowi z Roman (pow. przasnyski). Jeszcze w 1429 r. wieś nazywała się Słucz, nim później utrwaliła się nazwa Romany. W 1420 r. bracia Zdzisław i Wojciech fundowali w Romanach pierwszy w tamtych

42 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 [224]. (1522-1530). Teismų būtų knyga 4*, Vilnius 1997, nr 390, s. 328-329.

43 AGAD Warszawa, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej cyt. ASK), dz. LVI, nr G-6, k. 72.

44 *KDKW*, t. I, nr 479, s. 563.

45 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w pow. grajewskim*, s. 65.

46 AGAD Warszawa, Kapiciana, nr 64, s. 190-201.

47 I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny. Topograficzne i kulturowe*, Warszawa 1978, s. 11.

48 AA Białystok, Zbiór dokumentów kościoła w Trzciannym.

okolicach kościoł (nie licząc starej świątyni w Wiźnie). Biskup płocki Jakub utworzył pierwszą w tej okolicy parafię Romany.⁴⁹

W 1762 wspomniano *sortes quondam Kotuńszczyzna*,⁵⁰ z których niegdyś dochodziła dziesięcina kościołowi trzciańskiemu. Włóki Kotuńszczyzny współcześnie nam pewnie porasta las *Kotowe*, koło wsi Zubole.⁵¹ Z kolei na prawym brzegu rzeki Biebrzy istniała dawniej wieś Kotowo. Pod nazwą Koty była wzmiankowana pod rokiem 1437. Znajdowała się w okolicy Ławska. J. Wiśniewski ustalił, że tamto Kotowo powstało z nadania książęcego z ok. 1423 r. dla Włodka z Siennicy.⁵²

Podobieństwo daje się też stwierdzić w przypadku wsi Kramkówka Duża i Kramkówka Mała. Nazwy ich pozostają w związku z Kramarzewem koło Wąsosz. W 1451 r. Maciej Kramarz herbu Prus mieszczanin i kupiec wąsoski nabył 20 wł. Nagórczyno, na których osadził wieś Kramarzewo.⁵³

W samym Goniądzu osada o charakterze miejskim egzystowała już w końcu XIV wieku. W pocz. XV w. mieszkańcy Goniądza zawierali transakcje finansowe z łomżanami. W l. 1421-34 kupcy goniądzcy prowadzili handel z miastami Gdańsk i Toruń,⁵⁴ co świadczy o ich zamożności, paraniu się dużym handlem i rozwoju funkcji miejskich osady przy zamku nad Biebrzą.⁵⁵ W 1434 r. wzmiankowany był kupiec Klymans (Klemens z Goniądza), dostarczający drewno do Gdańska.⁵⁶ Ok. 1463-65 r. drewno słał tam Paweł z Goniądza. W 1467 r. dostarczył drewno Johano-wi Angermundenowi inny kupiec goniądzki Jakub. Łącznie na 33 zapisy z Podlasia (bez Brześcia) Goniądz pojawia się 3 razy, choć ilości dostarczanego drewna były raczej średnie.⁵⁷ W 1506 r. w jednym z dokumentów stwierdzono: ... w ziemi wiż-nieńskiej, blisko miasta Goniądz...⁵⁸

Zastanawia fakt, że bieg gościńca trzciańskiego, kontynuującego ciąg komunikacyjny Drogi Witoldowej w obrębie samego miasta Goniądza wytwarzał podział na dwa organizmy miejskie z ich centrami - Starym i Nowym *Rynkiem*.⁵⁹ Wymie-

49 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w pow. grajewskim*, s. 61-62.

50 AA Białystok, *Inventarium generalne ecclesiae Trzcianensis et totius parochiae anno domini 1762 conscriptum*.

51 *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, t. 1: A-N, s. 209.

52 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w pow. grajewskim*, s. 64.

53 J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa w pow. grajewskim do połowy XVI wieku*, „Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego”, t. 1 Warszawa 1975, s. 173.

54 Wyciągi prof. Jerzego Wiśniewskiego, cyt. za: M. Giedz, *Goniądz - studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Białystok 1989 (maszynopis RO-SiOŚK Białystok), s. 5.

55 *Codex epistolaris Vitoldi...*, t. 6, nr 578; AGAD, MK, nr 340, k. 165; *Preussisches Urkundenbuch*, t. III, cz. 2 (1342-1345), wyd. H. Koeppen, Marburga. Lahn 1958, nr 418; J. Wiśniewski, *DzOPG*, s. 36.

56 *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV i XVI wieku*, t. 3, wyd. A. Włodarski, Warszawa 1930, nr 12-14, s. 622.

57 Informacje dotyczące kontaktów mieszczan goniądzkich z Gdańskiem pochodzą z niepublikowanej dotąd pracy Z. Romaniuka, *Kontakty Podlasia z Gdańskiem w XV w.* (maszynopis).

58 AGAD, Zb. dok. perg., nr 975.

59 Zob. mapę: Rekonstrukcja przebiegu Drogi Witoldowej i podział Goniądza.

niąją je inwentarze miasta z 1571 i 1573 r., a są charakterystyczne dla zachowanego do dziś zabytkowego układu urbanistycznego. Dwa rynki odpowiadały podziałowi na dwa organizmy miejskie - miasta stare i nowe (choć takich nazw w źródłach nie znajdujemy). Oba rynki były podobnej wielkości - przy Nowym w 1573 r. było 137 pr., a przy Starym - 104 1/2 pr. Ponadto inwentarze wspominały, że przy Starym Rynku było *pustych po księdzu Michale odmarłym 2 1/2 pr.* co świadczyłoby o tym, że przy Starym Rynku mógł funkcjonować kościół. Tymczasem skądinąd wiadomo, że kościół parafialny w Goniądzu usytuowany był przy Nowym Rynku. Pewnie więc egzystowały dwie świątynie katolickie - odrębne dla mieszkańców Starego i Nowego Miasta.⁶⁰ Powstaje przypuszczenie, że wobec graniczności Drogi Witoldowej, kontynuowanej przez gościniec trzciański istniał podział organizmu miejskiego w Goniądzu na dwie struktury urbanistyczne. Pewnie więc w 1401 do Litwy trafiła nie całość powiatu goniądzkiego, a jedynie jego część wschodnia. Hipoteza o istnieniu dwóch miast: Goniądza mazowieckiego (powstałego w XIV w.) i bezpośrednio sąsiadującego z nim Goniądza litewskiego (powstałego w l. 1401-1430) wymaga dalszych badań historyczno-archeologicznych. Podział, który zaowocował powstaniem dwóch bliźniaczych rynków, kościołów i miast musiał być krótkotrwały i pewnie jeszcze w tymże okresie - 1 poł. XV w. powstało jedno miasto.

Najstarszy kościół parafialny w Goniądzu nosił wezwanie św. Jana Chrzciciela, a ulica wybiegająca z naroża Starego Rynku nosiła dawniej nazwę: Świętojańskiej. 30 IX 1675 r. wizytując parafię goniądzką ks. Ignacy Świętosławski stwierdził: *Kościół parafialny są dwa: większy pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny i mniejszy Świętego Jana, oba głęboko starożytne... W kościele św. Jana dobry dach i nowe okna. Ołtarz jeden. Stalle. Zakrystia. Nowy, mały przedsionek. Dzwon w sygnaturce.*⁶¹ W innej wizytacji z tego czasu (z lat 1674-1679) Mikołaj Słupski odnotował: *Goniądz, kościół drewniany, kolacja kółewska. Proboszcz ks. Zygmunt Załęski, zrestaurował kościół od dawna opuszczony.*⁶² W 1716 r. kościół św. Jana już nie istniał, choć w uposażeniu parafii wymieniał się plac położony na terenie miasta, który *idzie od dzwonnicy, aż do cmentarza kościoła św. Jana, 6 stadiów długi i szeroki na 2*. Na placu tym znajdowała się w pobliżu dzwonnicy karczma, należąca do plebana oraz dom organisty.⁶³ W 1762 r. *wzmiankowano, dwie karczmy w Rynku, po jednym placu z obydwóch stron starego cmentarza, na którym w jednym budynku mieszka chłop.*⁶⁴ Jeszcze w 1739 r. gdy wymieniano place należące do kościoła parafialnego pisano: *za św. Janem placów dwa.*⁶⁵ W 1765 r. karczmę ple-

60 AGAD, ASK, dz. LVI, nr K - 11, k. 48.

61 *Ecclesiae parochiales sunt duae: maioris tituli Beatae Virginis Mariae, minoris S. Joannis ambae post antiquos antecessores penitus ... In ecclesia S. Joannis bene tecta et fenestrata noviter. Altare unus. Scamma. Sacristia. Atrium minus nova, campana in copula.* - AP Białystok, Kamera..., nr 2588, k. 13.

62 *Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim*, wyd. J. Kurczewski, „Litwa i Ruś”, lipiec 1912, t. III, z. 1, s. 54.

63 AP Białystok, Kamera..., nr 2588, k. 300.

64 AP Białystok, Kamera..., nr 2588, k. 90.

bańską przy cmentarzu nieistniejącego już wówczas kościoła św. Jana arendował Żyd. Własność kościelna przy Starym Rynku przetrwała do czasów nam współczesnych. O placu przy Starym Rynku wspomina się jeszcze w 1934 r.

Z wezwania, które nosił najdawniejszy kościół goniądzki - św. Jana Chrzciciela wnosić można, że była to placówka misyjna, prowadząca chrystianizację pogańskiej ludności. (Takież samo wezwanie - św. Jana Chrzciciela nosiły kościoły farne w Wiźnie, Warszawie, czy Wilnie). Trudno dociec jak dawną metrykę posiadał ten kościół, ale pewnie świątynia w tym miejscu mogła powstać w dobie chrystianizacji Mazowsza, jeszcze w XI w. Brak źródeł pisanych uniemożliwia poznanie średniowiecznych dziejów kościoła goniądzkiego. Oczekiwać należy na badania archeologiczne, a nie jest wykluczone, że średniowieczna Fara goniądzka mogła być murowana, tak jak łomżyńska, wiska, wąsoska itd.⁶⁵

Powstaje przypuszczenie, że wobec graniczności Drogi Witoldowej, kontynuowanej przez gościniec trzciański istniał podział organizmu miejskiego w Goniądzu na dwie struktury urbanistyczne. Pewnie więc w 1401 do Litwy trafiła nie całość powiatu goniądzkiego, a jedynie jego część wschodnia. Hipoteza o istnieniu dwóch miast: Goniądza Mazowieckiego (powstałego w XIV w.) i bezpośrednio sąsiadującego z nim Goniądza Litewskiego (powstałego w l. 1401-1430) wymaga dalszych badań historyczno-archeologicznych. Podział, który zaowocował powstaniem dwóch bliźniaczych rynków, kościołów i miast musiał być krótkotrwały i pewnie jeszcze w tymże okresie - 1 poł. XV w. powstało jedno miasto.

Wielki książę Witold miał być też fundatorem kościoła parafialnego w Goniądzu. Świadczyli o tym w październiku 1536 r. ks. Józef Żebrowski pleban kościoła farnego, liczący lat 60 i ks. Marek, prepozyt kościoła szpitalnego św. Ducha, liczący lat ok. 70 (od 15 lat w Goniądzu), którzy twierdzili że nie widzieli, ani czytali dokumentu fundacji kościoła w Goniądzu, ale słyszeli, że kościół był fundowany przez wielkiego księcia Witolda. Ks. Marek twierdził ponadto, że funkcjonowała wówczas miejscowa opinia, że fara powstała za czasów jeszcze mazowieckich, a proboszczem był niejaki ks. Bilicza.⁶⁷ Tradycja o witoldowej fundacji kościelnej znalazła odzwierciedlenie w fałszyfikatach rzekomo wystawionych przez Aleksandra Jagiellończyka w 1484, 1500 lub 1504 r., a także podobnym fałszyfikacie Mikołaja Radziwiłła jakoby wystawionym w 1484 r.: *ecclesiam parochialem in*

65 AP Białystok, Kamera..., nr 2588, k. 40v.

66 W 1998 r. odkryto wczesnośredniowieczne grodzisko w Krzeczkwie, kilka km od Goniądza. Może to jest najstarszy Goniądz? Pewne światło na dzieje grodu rzuca fakt, że grodzisko znajdowało się w XVI-XIX w. na terenie folwarku plebana goniądzkiego. Świadczyć to by mogło, że w Krzeczkwie pierwotnie usytuowany był najdawniejszy kościół parafialny, a po przeniesieniu funkcji miejskich i zarządu dóbr do dzisiejszego Goniądza, w Krzeczkwie pozostała dawna świątynia. Zaistniałaby więc sytuacja taka, jaką znamy z licznych średniowiecznych translokacji miejskich na Mazowszu i w innych regionach Polski. Grodzisko w Krzeczkwie oczekuje na prace wykopaliskowe.

67 *Depositos testium ipsiusque plebanis in Goniądz super literis fundationis ecclesiae in ibidem.* - Por. AP Białystok, Kamera..., nr 2855.

*oppido nostro Goniądz in honorem Assumptionis Beatissimae Virginis Mariae, sancti Joannis Baptistae et Agnetis sanctae virginis patronorum, per praeclarum et illustrem principem dominum Vitoldum piae memoriae, avum nostrum, magnum ducem Lituaniae, praedecessorem nostrum erectam, fundatam et aedificatam.*⁶⁸ Nie wiele tu prawdy, prócz zanotowanej tej samej tradycji, którą wspominali w 1536 r. proboszczowie obu goniądzkich placówek kościelnych. Zresztą falsyfikat goniądzkiego kościoła powstał najprawdopodobniej w 1536 r., świadczy o tym charakter pisma. Ten egzemplarz podrobionego dokumentu nosi datę: 1500.⁶⁹

Witold musiał poczynić jakieś kroki związane z kościołem parafialnym w Goniądzu, bo wcześniej, w czasach mazowieckich placówka parafialna w Goniądzu podlegała władzy biskupów płockich, przejście pod panowanie litewskie łączyło się z podporządkowaniem władzy biskupów wileńskich. Potrzeba uniezależnienia od struktury kościoła płockiego najprawdopodobniej wpłynęła na uruchomienie w Goniądzu drugiej placówki rzymskokatolickiej i budowę kościoła w innym miejscu. Drugi kościół parafialny ustawiono z kolei na Nowym Rynku, nosił bez wątpienia wezwanie św. Agnieszki Panny i Męczenniczki. Jest to jedno z dzisiejszych wezwań kościoła goniądzkiego, termin tradycyjnego odpustu, dawniej w tym dniu (21 I) odbywały się ponadto wielkie goniądzkie jarmarki, słynące w regionie z kontraktów handlowych. Nawet pieczęć miejska przedstawiała w czasach nowożytnych Baranka - symbol świętej Agnieszki na tle trójkąta - symbolu św. Trójcy.⁷⁰ 10 II 1464 r. w źródłach odnotowany został proboszcz parafii w Goniądzu, pobożny Maciej.⁷¹ Kilka dni później 13 II toż samo źródło określa proboszcza parafii goniądzkiej imieniem Mikołaj.⁷² Może to nie błąd kopisty, a dwaj proboszczowie goniądcy - jeden z fary św. Jana Chrzciciela, a drugi z fary św. Agnieszki?

Przyłączenie powiatu goniądzkiego do Litwy spowodowało podporządkowanie się zamków goniądzkiego i rajgrodzkiego władzy namiestników bielskich. Ok. 1488 r. funkcję tę pełnił Mikołaj Radziwiłłowicz, który prowadził akcję osadniczą w okolicach Rajgrodu. Później namiestnikiem był jego syn Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł. On to m.in. aktem z 9 V 1499 r. wystawionym w Goniądzu nadał mieszczaninowi rajgrodzkiemu Piotrowi Leckiemu *okręg lasu, który (jest) nad jeziorem Dręstwem za księżęcym młynem na rzece Szelistówce, gdzie go byli poczęli robić za ojca mojego Mikołaja Radziwiłłowicza na dwór kniazia wielkiego.*⁷³ Inne akty

68 KDKW t. I, nr 114, s. 140; *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386-1430*, wyd. J. Ochmański, Warszawa - Poznań 1986, nr 47, s. 53-54.

69 AP Białystok, Kamera..., nr 2588.

70 Dopiero W. Wityg dopatrzył się w kształcie zwierzęcia na pieczęci nie Baranka, a Wilka. Por. W. Wityg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, z. 2, Warszawa 1908, s. 74-75.

71 Honorabilis Mathias rector ecclesie parochialis in Goniacz produxit citationem contra discretum Martinum rectorem ecclesie parochialis in Jedwabne. - Archiwum Diecezjalne w Płocku, Acta Episcopalia, nr 1, s. 269-270.

72 Honorabilis Nicolaus rector ecclesie parochialis in Gonyondz contituit procuratores... - Archiwum Diecezjalne w Płocku, Acta Episcopalia, nr 1, s. 271.

73 AGAD, Kapiciana, nr 35 s. 94, nr 77.

prawne z tych lat wzmiankują Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła jako namiestnika bielskiego, m.in. w 1493 r., 21 IX 1498 i 6 VIII 1501 r. 25 II 1504 r.⁷⁴

Średniowieczna przeszłość powiatu goniądzkiego wskazuje, że położony u styku różnych struktur państwowych: Mazowsza, Jaćwieży, Litwy i Państwa Krzyżackiego był terenem atrakcyjnym dla wszystkich sąsiadów. Rywalizacja o te ziemie podkreśla ich kluczowy charakter dla ówczesnych stosunków międzypaństwowych.

e. Osadnictwo drobnoszlacheckie powiatu goniądzkiego

Przywilejem wystawionym w Wilnie 1 I 1509 r. Zygmunt I nadał dobra rajgrodzko-goniądzkie Mikołajowi Radziwiłłowi woj. trockiego.⁷⁵ Przeprowadził on „rewolucyjne” zmiany: zakładał nowe wsie, przebudował istniejące dawniejsze osadnictwo, komunikację, stworzył nową strukturę kościelną. Radziwiłłowie mieli w swych dobrach nie tylko poddanych chłopów i mieszczan, ale także własną szlachtę, własne sądownictwo i własną hierarchię urzędniczą (np. koniuszy, skarbnik, marszałek)

Państwo goniądzko-rajgrodzkie posiadało szeroką autonomię. W 1517 r. Zygmunt I król polski uwolnił Mikołaja Radziwiłła woj. wileńskiego, jego żonę i ich prawne potomstwo, wraz ze wszystkimi mieszkańcami dóbr Rajgrodu, Goniądza i Waniewa i wszystkich włości, które posiadali lub które nabędą, bez względu na stan tych mieszkańców od podległości sądom ziemskim, starostów, kasztelanów i wojewodów. Ponadto uwolnił ich od władzy wszelkich urzędników dworskich jak i ziemskich. Otrzymali oni też zwolnienie od wszelkich opłat pieniężnych i naturalnych, wszelkich ciężarów i obowiązków. Mieszkańcy tych dóbr uwolnieni zostali od służby wojskowej w powiatowych chorągwiach. Do posyłania zaś pocztów lub do płacenia wojennych podatków król miał ich wzywać osobiście lub przez hetmanów. Mogli być powoływani jedynie przed sąd króla lub komisarzy przez monarchę wyznaczonych.⁷⁶

Szlachta otrzymywała tam majątki z obowiązkiem służby wojskowej. Dobra nadawane szlachcie były dość różnej wielkości, Doktor Maciej z Krajny zwany Lis

74 *Sbornik materialov otnosiachčichsja k istorii panov rady*, wyd. J. Malinovskij, Tomsk 1901, s. 292 i 478, A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w.* Warszawa 1887, s. XXV; J. Czubek, *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie*, Dodatek I, Kraków 1912, s. 7-79. Parokrotnie jednak na tym urzędzie pojawili się: Sołtan Alexandrowicz - 11 II 1492 - AGAD, Kapiciana, nr 40, s. 495-6, tenże 14 IX 1493 r. - *KDKW*, t. I, nr 400 oraz Jan Zabrzeziński - 27 VIII 1501 r. - AGAD, Kapiciana, nr 32, s. 259-274 i 27 X 1501 r. - *Akty Litovsko-russkogo gosudarstva*, wyd. M. Dovnar Zapolskij, t. I, Moskwa 1900, nr 75. Por. *Urzednicy podlascy XIV-XVIII wieku*, opr. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994, s. 59, [dalej cyt. *Urzednicy podlascy*].

75 AGAD Warszawa, Zb. dok. perg., nr 7564, 7566; Akademia Nauk (dalej cyt. AN) Wilno, F. 1, nr 97.

76 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 25, k. 175-177; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 238-239; W. Lubavskij, *Litovskij sejm*, s. 162, przypis 372.

miął koło Turośni Kościelnej 33 1/2 wł.⁷⁷ Jakub Kamieński posiadał 20 wł., Stanisław Sławski miał 40 wł.⁷⁸ Na sprzedaż lub zamianę dóbr ziemskich przez szlachtę zamieszkałą w państwie goniądzko-rajgrodzkim wyrażali zgodę Radziwiłłowie. Tak było w przypadku, gdy Jan Iwachno, *faktor* Radziwiłłów w Bielsku, za zgodą Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła nabył od Stanisława Sikory vel Sikorskiego należącą do niego część Sikor. Inny szlachcic Mikołaj Pęski otrzymał Głęboką Stok, liczącą 12 wł., a nadanie było *dzieciom i potomkom jego*. Radziwiłł zastrzegł sobie, że Pęski ma z tego majątku służyć *po tomu kak i zemjane ganiażskieje nam słužad so svoich imenji*.⁷⁹ Ponadto Pęski posiadał Mierki, Ramotki, Mieszkuję.⁸⁰ Część majątków otrzymała szlachta jako nadziały wójtowskie, m. in. Józef Bajko *nobilis subditis* Mikołaja Radziwiłła otrzymał od niego wójtostwo długołęckie.⁸¹

Już 25 IX 1513 r. król Zygmunt I oznajmiał, że skarżyli się do niego ziemianie goniądcy Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła woj. wileńskiego, kanclerza, że ten trzymał ich w swojej władzy na mocy przywileju gospodarskiego.⁸² Kolejną skargę do króla szlachta goniądzka skierowała po śmierci potężnego kanclerza (ten zmarł prawdopodobnie w 1522 r.)⁸³ 6 XII 1522 r. Król Zygmunt I polecał spadkobiercom: Mikołajowi Radziwiłłowi bpowi żmudzkiemu, Elżbiecie, wdowie po woj. wileńskim i kanclerzu oraz Janowi namiestniku uszpolskim i penianiańskim oraz Stanisławowi, ze względu na skargę ziemian goniądzkich, aby nie czynili krzywd swym ziemianom-poddanym. Skarga dotyczyła bezprawnego zmuszania tej szlachty przez zmarłego Mikołaja Radziwiłła do niezwykłych służb, opłat pieniężnych i uczestnictwa w łowach, gdyż *nebożčik p. Mikołajj, voevoda Vilenskajj, kazał im sobie słužit i v służby neobyčajnyj ich povernul, zoloty i penjazi s nich nevinne bral i v lovy dej im samim i ljudem ich choditi kazał, i inyj mnogii krivdy i vtiski im i ljudem ich počal był i prave ich znevolil, jako prostych ljudej*.⁸⁴ Odmawiając tego szlachta goniądzka powoływała się na wcześniejszy dokument określający wymiar służb. W 1524 r. król odroczył termin sprawy sądowej w tej sprawie.⁸⁵ Skarga szlachty zwróciła uwagę królowej Bony na możliwość rewindykacji do domeny monarszej włości radziwiłłowskiej.

W 1529 r. szlachta goniądzka ponowiła sprawę swego poddaństwa przed sądem królewskim. 19 października tego roku zapadł wyrok, wyzwalający spod jursydycji i ucisku Radziwiłłów, przywracając wolność tym, którzy wywiedli swe szlachectwo, przywracając im przywileje i wolności, służące innej szlachcie Wiel-

77 Arch. sb., t. I, nr 22, s. 32.

78 Arch. sb., t. I, nr 18, s. 22.

79 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 17, k. 17-18.

80 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 18, k. 17-18.

81 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 18, k. 15; Arch. sb., t. I, s. 13.

82 BAN Wilno, F. 1-54; R. Jasas, nr 200, s. 84-85.

83 W. Dworzaczek, *Genealogia*, t. 2, Warszawa 1959, tabl. 163.

84 Oryginał znajdował aktu w 2 poł. XIX w. się w Wileńskiej Bibliotece Publicznej, opublikowany drukiem w: Arch. sb., t. I, s. 9-10, nr 12.

85 Arch. sb., t. I, s. 10-12, nr 13.

kiego Księstwa Litewskiego: *cała szlachta goniądzka, którzykolwiek albo przywileje przodków naszych mają albo mieli, ale im je odebrano, albo szlachectwa swego przed nami według rozkazania naszego dowiodą przy pospolitym przywileju ziemskim, a przy tej sposobności i wolności, przy której inna szlachta, poddani nasi są, zostawiamy i od mocy i rozkazania panów wojewodzciców uwalniamy teraz i na potem...* Dokument królewski wymieniał szlachtę goniądzką i rajgrodzką:⁸⁶

Zygmunt i Leonard Niewiarowscy,⁸⁷

Bohdan, Łukasz i Sak z Krasowa, z jednego domu i rodziny,

Jan Kołak z braćmi, podobnie z jednej rodziny,⁸⁸

Piotr Moniuszko ze swojego dziedzictwa,⁸⁹

Wiszowaci ze wsi Wiszowate,⁹⁰

Pisańscy,⁹¹

Waśko⁹² dubotołk⁹³ Szymonowicz,⁹⁴

Rutkowscy,⁹⁵

Szelistowski,

Pomian z braćmi Białosuknieńskimi,⁹⁶

Marek Ołdak,⁹⁷

Toczyłowski⁹⁸ z Osztorpem,

Mroczek⁹⁹ z krewnymi swymi i po braciach z Boguszek¹⁰⁰ i Kamionki,¹⁰¹

86 W. Semkowicz, *Wywody szlachectwa w Polsce w XIV-XVII w.*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego”, t. III, Lwów 1913, s. 242-243; CAAD Moskwa, F. 389, op. 1, nr 224, k. 381v-383; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4 [224]. (1522-1530). Teismų bylų knyga 4*, Vilnius 1997, nr 460, s. 371-373.

87 W 1536 r. Zygmunt i Leonard Niewiarowscy zaświadczały w procesie z Radziwiłłami jak winny przebiegać granice włości Radziwiłłów. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 24.

88 1 - 4 XI 1536 r. jako świadkowie przy *Ograniczeniu sądowym dóbr grodzieńskich i bielskich nadanych przez króla Zygmunta I synowi jego królewiczowi Zygmuntowi Augustowi od dóbr rajgrodzkich i Goniądzkich należących do Jana Radziwiłła starosty żmudzkiego, uskuteczniomym* świadkowali: Jan Dadźbóg, Jan Marcin i Łukasz Kołakowscy. Por. „Athenaeum”, 1842, od. II, t. 2, z. 1, s. 65-91.

89 23 II 1505 r. w Brześciu Aleksander Jagiellończyk potwierdził dworzaninowi swemu Mordasowi Bołotowiczowi zakup wójtostwa zabielskiego i jaćwieskiego od Matysa Moniuszki, wraz z młynem na Brzozówce, kąt lasu w końcu wólk jatwieskich i zabielskich i ziemię, gdzie osadził się syn Moniuszków Stansko - CAAD Moskwa, F. 389 op. 1, nr 25, k. 11-19; *Akty Litovskoj Metriki sobrannye F. I. Leontowiczem*, t. II, Warszawa 1897, 156-157; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 [1]. (1380-1584). Užrašymų knyga I*, Vilnius 1998, nr 344, s. 78. W 1529 r. w Wilnie Zygmunt I nadał przywilej szl. Piotrowi Moniuszce - por. I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 287. Moniuszko jeszcze w 1536 r. był posiadaczem wójtostwa we włości goniądzkiej Radziwiłłów - por. *Arch. sb.*, t. I, nr 22., s. 33.

90 W 1536 r. Piotr, Jakub, Paweł, Maciej Wiszowaci zaświadczały w procesie z Radziwiłłami jak winny przebiegać granice włości Radziwiłłów. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23; Zygmunt August w 1555 r. wystawił przywilej dla Jarosza i Macieja Wiszowatych - AGAD Warszawa, Ks. ziemskie bielskie, nr 1, k. 55.

91 W 1536 r. Piotr Maciejewicz, Grzegorz Janowicz, Mikołaj, Jakub Stanisławowicz Pisankowie zaświadczały w procesie z Radziwiłłami jak winny przebiegać granice włości Radziwiłłów. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.

92 W 1536 r. stwierdzono, że nad Nereślą znajduje się dwór ziemian Wasków i dwa należące do nich młyny. *Arch. sb.*, t. I, s. 20.

Chojnowscy,¹⁰²

Kuleszowie,¹⁰³

Milewscy,¹⁰⁴

Chonkowsy i Maciej Michałkowicz, synowie niegdyś Michała,

Bajkowie,¹⁰⁵

Wroceńscy,¹⁰⁶

-
- 93 Dubotółk - garbarz.
- 94 Zap. mowa o Szymonie Moniuszkowiczu, który w 1536 r. zaświadczał w procesie z Radziwiłłami jak winny przebiegać granice włości Radziwiłłów. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.
- 95 Rudkowski wzmiankowany był jako wójt w części państwa goniądzko-rajgrodzkiego Radziwiłłów należącej do Rajrodu. Prowadził tam akcję osadniczą, osadzaając 8 ludzi. *Arch. sb.*, t. I, nr 22, s. 31.
- 96 W 1536 r. Stanisław, Jan, Mikołaj, Jan Maciej zaświadczał w procesie z Radziwiłłami jak winny przebiegać granice włości Radziwiłłów. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.
- 97 W 1511 r. król Zygmunt I przesłał Mikołajowi Mikołajewiczowi Radziwiłłowi woj. wileńskiemu list z wyrokiem w sprawie Mikołaja Guby sługebnika hospodarskiego z Wawrzyńcem Wołdakiem ziemianinem goniądzkim, w związku z zatraceniem przez ostatniego z nich przywilejów. Por. *Opisanie dokumentov i bumag chranjaščichsja v Moskovskom archive ministerstva justicii, kniga 21*, „Russakaja Istoriceskaja Biblioteka”, t. XXXIII, Moskwa 1915; CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 9, k. 957v; W 1536 r. Marek Ołdakowicz zaświadczał w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.
- 98 1 - 4 XI 1536 r. jako świadkowie przy odgraniczeniu sądowym dóbr grodzieńskich i bielskich nadanych przez króla Zygmunta I synowi, od dóbr rajgrodzkich i goniądzkich należących do Jana Radziwiłła starosty żmudzkiego, świadkowali bracia: Rafał, Hieronim i Samson Toczyłowsy. Por. „Athenaeum”, 1842, od. II, t. 2 z. 1, s. 65-91.
- 99 W 1536 r. Mikołaj Mroczeek zaświadczał w procesie z Radziwiłłami jak winny przebiegać granice włości Radziwiłłów. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.
- 100 W 1536 r. Jakub i Piotr Boguszkowie zaświadczaeli w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 24.
- 101 23 VI 1554 r. w Wilnie Zygmunt August potwierdził Jakubowi Kamińskiemu dziedzicowi z Rybak pod Goniądzem dokument nadawczy Mikołaja Radziwiłła - AGAD Warszawa, Ks. ziemskie bielskie, nr 1, s. 13.
- 102 W 1536 r. Stamko Tomkowicz, Marcin Mikołajewicz Chojnowscy zaświadczaeli w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 24.
- 103 W 1536 r. Jan Marcinowicz, Rafał Marcinowicz, Stanisław, Piotr, Marcin, Piotr Kuleszowie zaświadczaeli w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.
- 104 W 1536 r. Maciej, Mikołaj, Jan, Wawrzyńiec, Wojciech, Paweł, Stanisław, Wojciech Milewscy zaświadczaeli w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.
- 105 Przed II 1505 r. Mikołaj Radziwiłł namiestnik bielski (nie posiadający jeszcze wówczas dóbr goniądzko-rajgrodzkich nadał Józefowi Bajce właścicielowi majątku położonego nad rzeczką Neręszą przywilej na założone przez niego wójtostwo długoleckie, *lecz gdy potem Goniądz panu wojewodzie rzeczonemu [1 I 1509 r.] danym był w dziedzictwo, wtedy sam pan wojewoda przywilej ten mnie odebrał, adwokację zaś do Goniądza przylączył* - stwierdził 4 XI 1536 r. przed sądem granicznym tenże Józef Bajko - zob. *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich nadanych przez króla Zygmunta I synowi jego królewiczowi Zygmunтови Augustowi od dóbr rajgrodzkich i goniądzkich należących do Jana Radziwiłła star. żmudzkiego, uskutecznione w r. 1536*, „Athenaeum”, 1842, od. II, t. 2 z. 1, s. 65-91; CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 18, k. 15; *Arch. sb.*, t. I, s. 13; W 1536 r. Józef Bajko świadczył w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.
- 106 W 1536 r. Jakub Wojciechowicz, Maciej, Michał i Jan Jakubowiczowie Wroceńscy zaświadczaeli w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23; W 1537 r. Zygmunt Stary nadał Janowi Chmarze Wroceńskiemu 3 wł. ziemi znajdujące się przy jego wsi Wroceń, w sąsiedztwie Dolistowa. Zob. I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 490.

Zielepuszyna¹⁰⁷ i [Stanisław] Sławski,¹⁰⁸
 Dziękofscy,
 Jan Zrzobek,¹⁰⁹
 Wojciech Reszka,¹¹⁰
 Tomasz Kukowski,
 Mikołaj Pęski,¹¹¹
 Kramkowscy,¹¹²
 Pieńczykowsy,¹¹³
 Sobieszczkowie,¹¹⁴
 Świerzbieńscy,¹¹⁵
 Magnuszowie,¹¹⁶
 Zkubidziowie, wszyscy ze swymi braćmi,
 Stanisław [Dąbrówka] Wilamowski, kanonik wileński,¹¹⁷
 Andrzej Wilamowski, brat Stanisława, kanonika,
 Karp Josipowicz,¹¹⁸
 Jan Sławski,¹¹⁹

- 107 Wdowa po Piotrze Mikołajewiczu Zielepucha. Jej mąż otrzymał od króla Aleksandra wójtostwo dolistowskie. Jego potomkiem był Jerzy Jackowicz Zielepucha, namiestnik żyrosławski, trabski i molawicki, który w spadku otrzymał wójtostwo dolistowskie, a był jednocześnie namiestnikiem, czyli zarządcą dóbr dolistowskich, jednak w 1529 r. występował już jako komisarz królowej Bony w procesie przeciwko Radziwiłłom - zob. *Rewizja granic puszczy Grodzieńskiej*, „Athenaeum”, z. 1, Wilno 1847, s. 95; W. Pociecha, *Królowa Bona*, t. III, s. 102.
- 108 Stanisław Sławski z Mikicina, syn Jana, ożenił się z Dorotą Zielepuszanką, córką Jurgiego Jackiewicza Zielepuchy, bliską krewną wdowy po Piotrze Mikołajewiczu Zielepucha. Zmarł przed 1543 r., gdyż w 1543 r. przed Aktami grodzki brańskimi występowała Dorota córka niegdyś Jerzego Zielepuchy i Krystyny Osmogorówny, wdowa po Stanisławie Sławskim, dziedzicu Mikicina. Jej rodzonymi braćmi byli: Paweł chorąży bielski i Leonard, a siostrami Marina żona Wojciecha Kwinta dworzanina JKM i Helena Niewiarowska. Por. I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 490-491.
- 109 Zrzobek wójt woźnawiejski w 1536 r. prowadził akcję kolonizacyjną, osadzając tam 19 wł. ziemi. *Arch. sb.*, t. I, nr 22, s. 31.
- 110 13 II 1542 r. w Wilnie król Zygmunt August potwierdził Wojciechowi Reszce przywilej nadany przez Mikołaja Radziwiłła granicy pruskiej. Zob. AGAD Warszawa, Ks. ziemskie bielskie, nr 2, k. 114-115; I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 353.
- 111 Mikołaj Pęski był krajczym Mikołaja Radziwiłła - por. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w pow. grajewskim*, s. 222. W 1514 r. otrzymał z rąk Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła ziemię zwaną Głęboki Stok - CAAD Moskwa, F. 389, op. 1, nr 17, k. 17-18. Głęboki Stok, liczył 12 wł., a nadanie było *dzieciom i potomkom jego*. Radziwiłł zastrzegł sobie, że Pęski ma z tego majątku służyć *po tomu kaki zemane ganjażskie nam służyć so swoich imeni*. Ponadto Pęski posiadał Mierki, Ramotki, Mieszkuje - CAAD Moskwa, F. 389, op. 1 nr 18, k. 17-18.
- 112 W 1536 r. Boruta Bartosz woźny, Stanisław, Wawrzyniec i Grzegorz Kramkowscy zaświadczały w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23-24.
- 113 1 - 4 XI 1536 r. jako świadkowie przy *Odgraniczenie sądowe dóbr Grodzieńskich i Bielskich* świadczyli: Michał i Bartłomiej Pieńczykowsy, bracia, dziedzice w Pieńczykowie. Por. „Athenaeum”, 1842, od. II, t. 2, z. 1, s. 65-91; W 1536 r. Jan Pieńczykowski zaświadczał w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.
- 114 W 1536 r. Adam, wraz z synem Janem Sobieszczkowie oraz Bartosz Sobieszczka woźny zaświadczały w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23-24.

f. Powiat tykociński w ręku Litwinów 1425-1569

Powiat tykociński, później niż goniądzki, bo dopiero w 1425 r. został odebrany od mazowieckiej ziemi wiskiej i przyłączony do Litwy. Tzw. Witoldowa Droga z Wizny przez Nieciece, Łazy i Trzcianne do Boguszeza i dalej w kierunku Grodna wyznaczała wówczas też granicę państwową. Droga przeprawała się przez

- 115 Po 1493 - przed 1505 r. podczaszy Mikołaj Radziwiłł z rozkazu Aleksandra Jagiellończyka dał ziemianom goniądzkim Ołdakowi Maciejowiczowi Woźnieńskiemu i jego bratu nagrodę za odebraną przez namiestnika bielskiego Olechnę Sakowicza i przyłączoną do Rajgrodu majątność Woźną Wieś. Nagrodą były 4 „pustowszczyzny”: Kudeikowszczyzna, Maksimowczyna, Dobiejkowczyna i Pietkowczyna, niegdyś trzymane przez dwóch braci - ojców Wieliczkę i Misskę jako jedna służba, których później skupili przybyli z Litwy Dobieyko i Pietko i służyli z tego jako dwie służby. Później i oni poszli precz. W 1566 r. dokument ten oblatował Mikołaj Świerzbieński dziełczic w Świerzbieniach Maksymowicznie. Por. I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 399; W 1536 r. Stanisław Świerzbieński zaświadczał w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23-24.
- 116 W 1536 r. Marek Magnusz zaświadczał w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.
- 117 Pleban dolistowski wzm. w 1520 r. - I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 447.
- 118 8 II 1505 r. Aleksander Jagiellończyk zatwierdził wieczyste posiadanie wójtostwa zabielskiego przez Mordasa Bołotowicza. Nabył on je od dotychczasowego wójta Macieja Moniuszko, który trzymał je za wcześniejszym przywilejem króla Aleksandra. Mordas Bołotowicz prosił ponadto władzę, aby postąpił mu też młyn na Brzozówce i las przy końcu wólk jatwieskich i zabielskich. Monarcha przystał na to i dał dodatkowo tę ziemię, na której osiadł syn wójta - Stanisław Moniuszko. Z aktu wynika, że nadanie pierw. Moniuszce, a później Bołotowiczowi dotyczyło późniejszych dóbr ziemskich Karpowicze - CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 18, k. 11v-12 i nr 25 k. 11-19. F. I. Leontovič, *Akty litovskoj metriki*, t. 2, nr 704, s. 156-157; M. Dovnar-Zapolskij, *Akty litovsko-russkogo Gosudarstva*, t. I, nr 86, s. 109-110; Por. też AGAD Warszawa, Archiwum Publiczne Potockich (dalej cyt. APP) nr 15, s. 111. W 1519 r. trwał spór o dziesięcinę między plebanem dolistowskim a właścicielem Brzozowej Mordasem. Zob. MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1777, s. 112. Po śmierci Mordasa Bołotowicza wdowa po nim *bojarynia* Pelagia Hryńkówna wyszła powtórnie za mąż za Karpia Józefowicza (Jesipowicza). Zmarła ona przed 1522 r. W tymże 1522 r. król potwierdził *dworaninowi* Karpowi Józefowiczowi posiadanie wójtostwa jatwieskiego i zabielskiego, kąt lasu i ziemię - *ostatok zabelskich volok* oraz młyn na rzece Brzozowej. Por. *Opisanie dokumentov i bumag...*, nr 125, s. 268. Por. CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr. 12, k. 61-61v. W ramach gromadzenia dóbr w swym ręku królowa Bona dążyła do rewindykacji wójtostwa zabielskiego. Okazją do tego był fakt, że wdowa po Mordasie Bołotowiczu, powtórnie zamężna za Karpem nie miała z tym ostatnim dzieci. Postanowiono więc zakwestionować prawa, które w 1522 r. mocą królewskiego przywileju zyskał Karp. 14 II 1530 r. król wystosował list do Olbrachta Gasztołda wojewody wileńskiego, aby udał się *do bojaryna Karpa Esyfoviča opolożene listov na imene, kotoroe maet w povete hanjażskom*. Ostatecznie utrzymał się Karp przy tej własności 30 V 1532 r. Zygmunt Stary zatwierdził posiadanie wójtostwa zabielskiego Karpiejowi Józefowiczowi. - *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 [1]. (1380-1584). Užrašymų knyga I*, Vilnius 1998, nr 289, s. 70; AGAD Warszawa, APP 15, s. 92. Karpowicze były więc pierwotnie terytorium nadanym wójtowi zabielskiemu. To on przeprowadził akcję kolonizacyjną włości królewskiej i w nagrodę uzyskał to nadanie jako własność dziedziczną.
- 119 Właściciel Mikicina od 1493 r. Por. I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 376. Nadanie Aleksandra zatwierdził w 1519 r. Mikołaj Radziwiłł - AN Wilno, F. 1, nr 64; R. Jasas, s. 96, nr 231; *Opisanie ROVB*, t. III, nr 64, s. 6.
- 120 Właściciel Dzieciotłowa. W 1536 r. Grzegorz Tarusa zaświadczał w procesie z Radziwiłłami. *Arch. sb.*, t. I, nr 18, s. 23.

Narew pomiędzy wsiami Nieciece i Łazy kilka km na zachód od miasta Tykocina. W Łazach istniał most, zlikwidowany przez Olbrachta Marcinowicza Gasztołda, o czym wzmiankuje dokument z 1533 r.¹²¹ Wówczas dopiero gościniec poprowadzono przez Tykocin.

Akcję utworzenia odrębnej parafii w Tykocinie przeprowadził Jan Gasztołd, któremu 13 lutego 1433 r. wielki książę litewski Zygmunt Kiejstutowicz nadał dobra tykocińskie na własność, a nowa parafia obejmować miała cały obszar majątności gasztołdowskiej. Mimo zabiegów plebana wiskiego 25 października w dzień świętych męczenników Kryspina i Kryspiniana 1437 r. Gasztołd uposażył plebana tykocińskiego m.in. w plac nad Narwią, z drugiej strony cmentarza, ogród, dziesięcinę snopową od kmieci z Tykocina, Łopuchowa, Złotorii, folwarku Kulesze, Zdrodów (czyli Rzędzian), Radul i Rogowa, a także w grunty - 3 włóki ziemi na Tykocinie oraz obszar ziemi na Przechodowie. Później powstał tam folwark i wieś Popołwany, należące do plebanii tykocińskiej.

W zespole archiwalnym przechowywanym w Archiwum Państwowym w Białymstoku znajduje się spis dokumentów pergaminowych.¹²² Jeden z opisanych dokumentów, to akt biskupa płockiego z datą: 7 września 1434 roku. W spisie zaznaczono, że akt wystawiony został na prośbę plebana z Wizny.

Biskup płocki zatwierdzał inny bardzo stary akt wyznaczający granice Mazowsza i Litwy z 1358 r. Dokument pergaminowy rozgraniczenia wystawiony w Grodnie 14 sierpnia 1358 r. przez Kiejstuta księcia Litwinów, pana trockiego i grodzieńskiego za zgodą braci swoich Olgerda zwierzchniego księcia Litwy, Jawnuty, Koriata i Jerzego oraz bojarów zawierający układ z Siemowitem synem Trojdena księcia mazowieckiego o ustalenie granic między ziemiami Litwy i Mazowsza oraz potwierdzający to rozgraniczenie dokonane przez pełnomocników obu stron.

Oryginalny akt z 1358 r. zresztą zachował się również do dziś i znajduje się w Muzeum Narodowym w Krakowie w Bibliotece Czartoryskich (nr 307). Do Zbiorów Czartoryskich rękopis trafił z Biblioteki Tadeusza Czackiego, gdzie nosił sygn. 1. Dokument został opublikowany także drukiem w *Kodeksie Księstwa Mazowieckiego*, gdzie opublikowano go z transumptu z 1434 r.¹²³

Granica wyznaczona w 1358 r. (a potwierdzona w 1434 r. przebiegała rzekami: Netta, Biebrza, Brzozówką, Czarną, Supraślą do ujścia Czaplinianki do Narwi. Była to nie tylko rubież Mazowsza i Litwy, ale jednocześnie rubież diecezji płockiej i powstałej w 1387 diecezji wileńskiej.

Głównym powodem aktu biskupa płockiego z 7 września 1434 r. - jak się wydaje była sprawa wydzielenia się dóbr Tykocin, pewnie właśnie w tym roku nadanych Gasztołdom w dziedziczne posiadanie. Do 1434 r. teren włości tykocińskiej

121 AGAD, Kapiciana, nr 64, s. 190-201.

122 AP Białystok, Kamera Prus Nowoschodnich, nr 155 A, k. 225.

123 *Kodeks Księstwa Mazowieckiego*, t. I, nr 80; *Iura Masoviae terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, opr. J. Sawicki, t. I, Warszawa 1972, nr 16, s. 19-20.

należał do parafii wiskiej. Zaniepokojony usamodzielnieniem się włości tykocińskiej pleban wiski widocznie wówczas zwrócił się do biskupa płockiego o zatwierdzenie obszaru swojej parafii. Transumpt, z którego Lubomirski, wydawca Kodeksu Mazowieckiego zaczerpnął tylko treść aktu z 1358 r. zaginął. Zachował się jednak - wzmiankowany na wstępie wiele mówiący regest z 1798 r. w spisach archiwaliów przejmowanych w po III rozbiórze przez Prusaków w tzw. „Archiwum Polskim” wraz z Metryką Koronną. Spis ten wymienia dokument: „Grodnæ. post Sanctæ Laurenti 1358. Literæ ratificationis concordie occasione limitum terræ visnensis et districtus Grodnensis seu Masoviae et Lithuaniae inter prædictâ Ducatus factæ ubi specificantur prætera ad ecclesiam visnensem et ad Bona Tykocin.” Gasztołd po otrzymaniu dóbr tykocińskich chciał dla swej włości utworzyć odrębną parafię katolicką. Ostateczne ukonstytuowanie się parafii tykocińskiej nastąpiło wkrótce, w 1437 r., ale z aktu erekcyjnego parafii z 1437 r. wyraźnie widać, że kościół już w Tykocinie, a pleban posiada wcześniejsze uposażenie.

Historyczny obszar parafii tykocińskiej obejmował swym zasięgiem terytorium dóbr ziemskich Tykocin (w latach 1542-1664 starostwa tykocińskiego). W 1791 r. należały do niej miejscowości ponadto miejscowości położone na lewym brzegu rzeki Narwi: Babino, Bagienki, Broniszewo, Dobki, Hermany, Jeżewo Nowe, Jeżewo Stare, Kiermusy, Leśniki, Lipniki, Łopuchowo, Nieciece, Pajewo, Popowlany, Radule, Sanniki, Siekierki, Sierki, Stelmachowo, Złotorię. Łącznie parafia tykocińska obejmowała w końcu XVIII w. 29 wsi. Granica państwowa, którą w 1807 r. wytyczono wzdłuż rzeki Narwi spowodowała, że miejscowości na prawym brzegu rzeki przyłączono do parafii Trzcianne położonej już w granicach Imperium Rosyjskiego. W 1919 r. odłączono do parafii Złotoria wsie: Babino i Złotorię, a w 1987 r. do parafii Radule: Leśniki, Pajewo, Radule i Rzędziany. Pierwotnie do 1434 r. obszar ten przynależał do diecezji płockiej, później w latach 1434-1799 do diecezji łuckiej, w latach 1799-1818 do wigerskiej, 1818-1925 do sejneńskiej, a od 1925 r. do diecezji łomżyńskiej.

Najstarsza świątynia parafialna z 1437 r. „tykocińska” być może mieściła się gdzie indziej. Przechodowo-Popowlany to być może poprzednik Tykocina, gdzie pewnie usytuowany był też najstarszy kościół tykociński. W 1424 r., gdy lokowano miasto, widocznie (wzorem wielu mazowieckich miast) doszło do translokacji Tykocina na obecne miejsce. Wówczas to książę Janusz mazowiecki nadał przywilej na wójtostwo Piotrowi z Gumowa, a w 1425 r. na wzór miasta Łomży lokował miasto na prawie chełmińskim (wokół Starego Rynku). Dokument z 1437 r. stwierdzał, że kościół tykociński, który już istniał wcześniej nosił wezwania: Św. Trójcy, Św. Anny i Św. Mikołaja Biskupa. Na obszarze dóbr tykocińskich istniał ponadto w 1437 r. inny kościół we wsi Złotorii, bowiem na liście świadków fundacji kościoła w Tykocinie spotykamy obok Alberta plebana tykocińskiego również Andrzeja ze Złotorii. Kościół tam może powstał w 1392, gdy Janusz I książę mazowiecki wznosił zamek złotoryjski (spalony przez Krzyżaków w 1394 r.). Później kościół

tam nie był już wzmiankowany, a Złоторia aż do 1919 r. pozostawała w granicach parafii tykocińskiej.

Dla prowadzonych tu badań nad rycerstwem i drobną szlachtą ziemi bielskiej ważną obserwację dostarcza tradycja kultu maryjnego w Tykocinie. Wyjątkowym bowiem kultem w kościele bernardyńskim cieszył się wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Zawieszony on był w latach 1749-1774 w ołtarzu głównym kościoła na Kępie Bernardyńskiej. Zdobiły go korony srebrne, pozłacane i srebrne wota. Pewnie to ten sam obraz, który zawieszony jest dziś w kościele Św. Trójcy, a który tradycja miejscowa określa jako Matka Boską Szlachecką, przy którym dawniej składała śluby szlachta z okolicznych wsi.

18 grudnia 1542 r. zmarł bezpotomnie Stanisław Gasztołd wojewoda trocki, jedyny syn Olbrachta wojewody i kanclerza litewskiego. Dobra tykocińskie prawem kaduka wraz z innymi majątnościami gasztołdowskimi spadły na króla Zygmunta I. Ten 15 czerwca 1543 r. darował je swemu synowi królowi Zygmunтови Augustowi. Przejmując kaduk po Gasztołdach król zobowiązywał się przestrzegać praw ziemian zamieszkałych na terenie tych dóbr ziemskich. Wspomina o tym wyrażenie w dokumencie z 24 października 1558 r. dla Matysa, Jana, Stanisława i Jurgiego Woydowiczów Makowskich, posiadających swoją ziemię w Lipnikach. Nadział ich Paweł Kotowski miernik starostwa tykocińskiego zajął pod nowy folwark królewski. Król pisał wówczas: bojar imieniem spadkowych inaczej mieć nie chcemy jedno po temu, jako i za panów tych, którym oni pierwiej służyli, i po których nam te spadki przyszli bywało.¹²⁴

2. Powiaty suraski i brański w dobie władztwa Janusza I księcia mazowieckiego

Kiejstut, książę litewski wydał za mąż za księcia mazowieckiego Janusza I swą córkę Danutę. Aktem z 1 września 1391 r. Kiejstut nadał zięciowi, czyli księciu Januszowi ziemię drohicką z zamkami i powiatami drohickim, mielnickim, suraskim i bielskim. Zdarzenie to było poprzedzone małżeństwem ks. Janusza I z córką Kiejstuta Danutą oraz układem w Krewie w 1381 r. kładącym kres wojnom polsko-litewskim. Około 1416 r. Janusz utracił na rzecz Litwy ziemię drohicką i suraską, a następnie w 1426 r. okolice Tykocina.

W 1391 r. Władysław Jagiełło jako wielki książę litewski zrzekł się wciście na rzecz ks. Janusza I Mazowieckiego ziemi drohickiej z grodami: Drohiczyn, Mielnik, Suraz i Bielsk.¹²⁵ Janusz I podjął się bardzo intensywnej kolonizacji całego wschodniego Mazowsza, aż po rzekę Ełk i granicę krzyżacką. Zasiedlanie ziem południowych Podlasia rozpoczął w końcowych latach XIV w., aby po bitwie pod Grunwaldem rozpocząć przenoszenie osadników poza Narew, aż na sam skraj granic swego władania, w puszczy przy granicy krzyżackiej i litewskiej. Nadając po

124 AGAD, Kapicjana, nr 32, s. 583-584.

125 *Lura Masoviae Terrestria*, wyd. J. Sawicki, t. I, Warszawa 1972, s. 60-63.

10 wólk, spowodował przeniesienie setek rodzin drobnego rycerstwa mazowieckiego z zachodniego Mazowsza na opustoszałe tereny nad Bugiem i Narwią.¹²⁶ I Halicka pisała: *Książęta pozbywali się głównie puszczy kresowych i błotnisk – terenów, które prócz łowów i barci żadnych nie dawały korzyści, gdyż nawet darowizna zapewniała dochód z ciężarów w naturze lub czynszu w gotowości. Szlachta zaś chętnie nabywała posiadłości na terenach zabezpieczonych już od zewnętrznych najazdów. Otrzymywała je pod warunkiem pełnienia posług według prawa polskiego lub niemieckiego przede wszystkim jednak udziału w wyprawach wojennych.*¹²⁷ Jedno z XVII-wiecznych źródeł pisanych twierdzi, że cała szlachta ziemi drohickiej i bielskiej miała przywileje od książąt mazowieckich.¹²⁸ Brak zachowanych aktów nadawczych Janusza I należy tłumaczyć późniejszym zastąpieniem jego dokumentów dokumentami wielkich książąt litewskich. J. Wiśniewski, badacz dziejów tego terytorium pisał: *Utraciwszy swe znaczenie dla ich posiadaczy, zaniedbane, przepadły.* Historyk ten przytacza na poświadczenie prawdziwości tego, znane z ziemi drohickiej nadanie ks. Janusza I z 1401 r. Korczewa Pretorowi z Brzęści z ziemi warszawskiej, który to akt został zastąpiony dokumentami wielkich książąt litewskich. Za rządów Janusza I na teren ziemi bielskiej napłynęła nowa fala osadnictwa mazowieckiego.

3. Nadania Witolda na osadnictwo rycerskie w ziemi bielskiej

Po kilkunastu latach Witold, jako wielki książę litewski odzyskał te terytoria i grody, także wschodnią część kasztelanii święckiej wraz ze Święckiem, a w roku 1425 zajął Tykocin z okolicą.¹²⁹ Witold nie usuwał mazowieckich osadników, potwierdził im nadania wystawiając nowe dokumenty. Zapewne też kontynuował osiedlanie Mazowszan, ale nie można ustalić czy jego znane dokumenty nadań dla Mazowszan są faktycznie pierwszymi dokumentami, czy tylko zastępującymi dokumenty mazowieckie. Jego następca na Podlasiu, ks. Michał Zygmuntowicz kontynuował tolerancyjną wobec Mazowszan politykę Witolda. W 1437 r. nadał Mazowszanom Rogowo nad Narwią.¹³⁰

Znane są daty dokumentów nadawczych, rzadko same akty nadań witoldowych:

Popławy	1416 r.
Bielszczany Stok	1426 r.

126 J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, [w:] „Acta Baltico-Slavica”, t. XI, Wrocław 1977, s. 14-15.

127 I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny*, Warszawa 1976.

128 AGAD, Metryka Litewska, IV, B 7, k. 295.

129 AGAD, Metryka Koronna, nr 3, k. 30v i 38; AGAD, Zb. Dok. perg., nr 815; *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV-XVI w.*, t. I, Warszawa 1918, nr 104 i 111; *Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae, 1376-1430*, wyd. A. Prochaska, Kraków 1882, cz. I-II; „*Monumenta Medii Aevi Historica*”, t. VI, nr 649.

130 AGAD, Metryka Koronna, nr 3, k. 249v.

Milewo	1429 r.
Łopuchowo	1430 r.
Toczyłowo	1428 r.
Szorze; Sikory; Kulesze; Kobylino	1421 r.
Buczyno	1422 r.
Czajki	1424 r.
Kruszewo	1422 r.

Później, po śmierci wielkiego księcia litewskiego Witolda akcję potwierdzeń prowadził wielki książę litewski Zygmunt Kiejstutowicz (zm. 1440). Za jego rządów wystawiono przywileje-nadania rycerskie:

Radule	1431 r.
Dworaki, Wojny	1435 r.
Kropiwnica	1436 r.

A kiedy później przejściowo Podlasie i ziemia bielska znalazły się znów w posiadaniu książąt mazowieckich od nich nadania rycerskie zyskały:

Mień	1441 r.
Daniłowo	1445 r.

Nawet w czasach wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka spotykamy się z potwierdzeniami nadań, niewątpliwie jeszcze z końca XIV w.:

Liza
Warpechy.¹³¹

Akcji kolonizacyjnej księcia Janusza I, kontynuowanej przez książąt litewskich towarzyszył proces fundacji kościelnych na obszarze późniejszej ziemi bielskiej. W 1433 r. egzystują już parafie w Winnej, Pierlejewie i Topczewie, w 1442 jest kościół parafialny w Rudce.¹³²

Wsie mazowieckie przeważnie były osadami drobnego rycerstwa mazowieckiego, które rozradzając się zaludniało je coraz liczniej swym ubożającym potomstwem. Później następowało tylko zagęszczanie się osadnictwa mazowieckiego wewnątrz terenów przez nie wcześniej zajętych. Przesuwanie się jego granicy dalej na wschód mogło następować tylko w sporadycznych wypadkach, przed wszystkim drogą zamiany gruntów między starostwami a drobną szlachtą. Także przez przyjmowanie praw chłopskich lub bojańskich Mazowszanie przenikali dalej na wschód i na północ. Już w XV w. ostatecznie ukształtowała się wschodnia, dość kręta granica osadnictwa mazowieckiego. Jego zwarty teren wytyczają następujące mazowieckie wsie: Falki-Filipy, Warpecy, Niewino Stare, Małinowo, Łubin, Pietrzykowo, Wiercień, Jakubowskie, Piotrowo-Krzywokoły, Malewice, Wiercień Wielki, Krasewicze, Korzeniówka, sady, Wierzchuca. J. Wiśniewski pisał: *W części o takim przebiegu granicy zdecydowało utrzymanie się zruszczonego osadnictwa dookoła grodów: Drohiczyn, Bielsk, Brańsk i Suraz*. Między Narwią a Supraślą zwraca uwagę grupa

131 Jabłonowski, *Podlasie*, s. 178.

132 J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej Białostoczczyzny...*, s. 15-16.

mazowieckich wsi o wspólnej nazwie Borowskie. Władcy litewscy, aby umocnić swe panowanie na tych terenach, ciążących do Mazowsza, osadzili pod grodami i na szlakach głównych dróg pewną liczbę wsi bojarów, pochodzenia litewskiego i ruskiego. Pod Bielskiem tworzyły je wsie: Hryniewiczze, Bańki; pod Brańskiem: Kiersnowo, Poletyły, Szpaki i Szumki. Spora też grupę stanowiły wsie położone za Narwią koło Suraża: Chodory, Szerenosy, Zimnoch, Kościany, Ostasze, Oksztule, Hołówki, Borowskie-Makary, Leśna i może Horodniany. W XV w. przy drodze z Bielska do Grodna przez Narew powstały Hwozna-Ancuty, Iwanki, Saki, Rohozy i Żywkowo.¹³³

22 lutego 1501 roku sędzia bielski Piotr Łuba wyjednał u wielkiego księcia litewskiego - Aleksandra Jagiellończyka - przywilej ziemski zawierający nadanie prawa polskiego. Wcześniej taki sam przywilej otrzymała już sąsiednia podlaska ziemia drohicka. Przywileje te potwierdził w Wilnie w roku 1516 król Zygmunt I. Dozwolono posiadanie sędziów i podsądków, którzy sądzić mieli szlachtę bielską. Urzędników sądowych szlachta wybierała sama i sądziła się według prawa polskiego. Przywilej ten zastrzega jednak wyłączenie od ogólnych zwyczajów polskich a mianowicie:

Za darmo mają odbywać po 10 straż na zamku bielskim.

W czasie potrzeby większą liczbę ludzi dostarczyć.

Aljenacja dóbr na miejsce tylko za wiedzą panującego lub starosty, nabywca płaci dopustne.

Posag wdowy zwraca się tym, którzy ją wyposażyli.

Jeżeli idzie o rozgraniczenia, podziały, jeżeli ziemian zapożyczają Rusini, to wśród sędziów zasiada także i starosta.

Sam starosta ma prawo sądzić tylko w sprawach o rozbój, kradzież, nawet w domu, gwałty zadane kobiecie.

Od sędziego idzie apelacja do wielkiego księcia litewskiego.

W przywileju były ponadto przypisy o pszczołach, barciach, bydłe, koniach i o innych sprawach regulujących życie gospodarcze.¹³⁴

Jeszcze w 1569 r., w czasie sejmu lubelskiego poseł podlaski, chorąży Mikołaj Bujno przedstawiał aspiracje szlachty podlaskiej: *Nie wątpimy też w to, iż WMści pomożecie do tego, iż to niewolnictwo litewskie będzie z nas złożone, gdyż my dla wolności polskich dobrowolnie jesteśmy przystali*. W swej mowie chorąży podlaski podnosił również kwestię zwoływania sejmików. Siła oddziaływania monarchów na sejmiki była ograniczona, a to oni blokowali unię.¹³⁵

Mimo, że w 2 połowie XV i w XVI w. następował rozwój fundacji nowych parafii (Brańsk, Boćki, Narew, Bargłów, Dolistowo, Knyszyn, Dobrzyniewo, Jasionówka, Trzcianna, Kleszczele, Niewodnica, Juchnowiec, Łubin, Turośń, Waniewo,

133 Tamże, s. 17-18.

134 J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy*, cz. II, s. 52-53.

135 K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie za Aleksandra Jagiellończyka*, s. 61-62.

Pietkowo) trwała struktura kościelna, taka jak za czasów księcia mazowieckiego Janusza i wielkiego księcia litewskiego Witolda. Niewątpliwie ją potraktowano jako podstawę rejestru wojskowego z 1528 r. Ona też jest kanwą spisów 1565 i 1567, a nawet jeszcze rejestry podymnego z lat 1632-34 i 1635 porządkują podział administracyjny ziemi bielskiej według struktury 16 parafii:

1. Rajgród
2. Wyszonki
3. Domanowo
4. Dąbrówka Mała
5. Jabłoń
6. Kulesze
7. Topczewo
8. Wyszki
9. Bielsk (parafia ruska)
10. Płonka
11. Sokoły
12. Kobylin
13. Poświętne
14. Suraz
15. Tykocin
16. Goniądz

4. Szlachta bielska w połowie XVI w.

Podstawę wojska litewskiego stanowiło pospolite ruszenie.¹³⁶ Dla jego poznania niezwykle cenne są popisy wojska litewskiego. Do końca XV wieku pospolite ruszenie dość dobrze spełniało swe zadania militarne. Lecz w XVI wieku rycerz-szlachcic pod wpływem zmian społeczno-gospodarczych stawał się coraz słabszym wojownikiem i *przekuł miecz na lemiesz*. Szlachcic posiadający słabe uzbrojenie i wyszkolenie wolał zostać w domu, a nie iść na wojnę.¹³⁷

Zachowały się popisy wojsk litewskich, obejmujące też teren Podlasia, z 1528, 1565 i 1567 r. W spisie z 1528 r. tym zawarte są przede wszystkim liczby koni, które określone gniazda szlachty wystawiały na popis. W popisie tym cechą charakterystyczną było wystawienie konia przez grupę ziemian. Z tego też powodu w rejestrze wymieniano ich pod wspólnym mianem rodowym, i herbowym np. Bolesły, Zaręby, Trzaski, Cholewy. Spowodowane to było niewielką zamożnością

136 Próbę charakterystyki pospolitego ruszenia podjął S. Derehajtło, *Pospolite ruszenie ziemi bielskiej w 1565, 1567 roku*, Białystok 1998 (maszynopis pracy magisterskiej w Uniwersytecie w Białymstoku, pod kierunkiem profesorów S. Alexandrowicza i J. Maroszką).

137 H. Łowmiański, *Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI jako źródło do dziejów zaludnienia*, [w:] „Mediaevalia. W 50. rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego, Warszawa 1960, s. 425-435; Tenże, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528*, Poznań 1998.

szlachty mieszkającej ziemię bielską. Ta zasada wspólnego wystawiania koni przez grupę ziemian zwanych *uczestnikami* lub z ruska *czasnikami* objęła po 1569 roku całe Wlk. Ks. Litewskie, ale już wówczas Podlasie i jego ziemia bielska pozostawały poza jego granicami.¹³⁸

Popis szlachty ziemi bielskiej z 1528 r.¹³⁹

1. parafia bielska

Skrzypki – 3 konie	Niewino Janowięta - 2 konie
Bolesty – 4 konie	Niewino Stare – 2 konie
Zawady – 4 konie	Niewino Jeżowskie – 0 koni
Pietrzykowo – 2 konie	Kamionka – 1 koń
Pietrzykowo Gołąbki – 2 konie	Niewino Popławskie – 4 konie
Parcewo – 2 konie	Niewino Leśne – 3 konie
Niewino Malinowskich – 3 konie	Niewino Borowe – 6 koni

2. parafia topczewska

Falki Filipy – 6 koni	Stare Koczmiery – 4 konie
Falki Włostki – 1 koń	Bagińskie Jakubowięta – 2 konie
Falki Klimontowięta – 1 koń	Bagińskie Tomkowięta – 1 koń
Falki Bartoszewięta – 1 koń	Pierzchały – 2 konie
Falki Godzięby – 1 koń	Treszczkowo – 3 konie
Falki Janowięta – 5 koni	Górka – 2 konie
Koczmiery Zdrojowskie – 2 konie	Gawiny – 2 konie
Koczmiery Wypychy – 2 konie	

3. parafia łubieńska

Dubowie – 1 koń	Budlewo – 4 konie
Koszewo – 1 koń	Gnatowo – 2 konie
Koszewo – 6 koni	Moskwino – 1 koń
Olszewskie – 2 konie	Topczewo – 4 konie
Warten – 2 konie	Łukawica – 5 koni
Łubin – 5 koni	Zalesie – 4 konie
Topczewo – 0 koni	Stare Olszewo, Nowe Olszewo – 1 koń

138 T. Wasilewski, *Pospolite ruszenie wojska polskiego i ziem zachodniej Litwy w XVI wieku (skróty referatu)*, [w:] *Drobna szlachta podlaska*, s. 12.

139 *Russkaja Istoričeskaja Biblioteka*, t. XXXIII, Litovskaja Metrika, Otd. I, cz. III, Petrograd 1915; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. I, s. 183-222.

4. parafia wyszkowska

Sasiny Zakrzewskie – 2 konie	Łuczaje – 1 koń
Sasiny Ziemianie – 3 konie	Werpechy – 3 konie
Sieło Tworkowe – 3 konie	Rybałty – 2 konie
Wyszki – 5 koni	

5. parafia kuleska

Kalinówka Trojanki – 3 konie	Gołasze Dubowe – 0 koni
Grodzkie – 5 koni	Gołasze Gorki – 2 konie
Litwiny – 2 konie	Gołasze Puszcza – 2 konie
Kulesze Rohitnice – 2 konie	Bukowo Choinki – 3 konie
Bukowo – 1 koń	Kalinowo Sułki – 3 konie
Gorki – 1 koń	Kalinówka Czinowskie – 1 koń
Bukowo, Piecki Chojany – 1 koń	Kurowskie – 1 koń
Wikowo Kulesze – 5 koni	Wróble – 2 konie
Kulesze – 1 koń	Buczyno – 1 koń
Biki – 1 koń	Rykosze – 1 koń
Gołasze, Mościska – 4 konie	

6. parafia sokołowska

Faszcze – 3 konie	Dworaki – 3 konie
Bruszewo – 4 konie	Pyrki – 4 konie
Sokoły Ruś – 3 konie	Kruszewo Markowięta – 2 konie
Sokoły i Kostelka – 2 konie	Kruszewo Warwelewęta – 2 konie
Bujnowo – 4 konie	Idyki – 4 konie
Riadu – 3 konie	Truskołasy Abramowięta – 4 konie
Snitna Noski – 2 konie	Truskołasy Wojtowięta – 2 konie
Pęże – 2 konie	Truskołasy Niwinko – 2 konie
Snitna Darczi – 2 konie	Truskołasy – 1 koń
Porośl Wojsławcy – 4 konie	Fronki – 2 konie
Porośl Hłuchowce – 0 koni	Jamiołki Pietrowięta – 5 koni
Porośl Hriwicz – 2 konie	Jamiołki Mikołajewięta – 4 konie
Porośl ziem. Mikołajewięta – 3 konie	Jamiołki Kowale – 0 koni
Porośl Lubijewo – 0 koni	

7. parafia płońska

Jabłonowo – 2 konie	Rożki Trojany – 1 koń
Jabłonowo Kąty – 2 konie	Rożki Binki – 1 koń
Krzyżewo – 1 koń	Rożki Wojtkowięta – 2 konie
Rożki Janowięta – 4 konie	Rożki Włodki – 3 konie

Koziółki Płońskie – 2 konie
 Nowa Łupianka – 3 konie
 Stara Łupianka – 10 koni
 Płonka – 6 koni
 Osse – 1 koń
 Wojciechowo Rożki – 1 koń
 Rożki Szczepanowięta – 1 koń

Rożki Michałkowe, Leśne – 2 konie
 Rożki Chszczonowięta – 3 konie
 Zdrody – 7 koni
 Bojarowie Hryniewiczzy – 18 koni
 Bojarowie Rochowscy:
 Rochowo – 3 konie
 Opłot Włoczeki – 2 konie

8. parafia kobylińska

Leśniewo – 2 konie
 Borkowo – 1 koń
 Makowo – 3 konie
 Kerżki – 1 koń
 Kucziny – 2 konie
 Fronki Ukurin – 1 koń
 Kuriny – 2 konie
 Fronki Ukurin – 1 koń
 Garbowo Stare – 2 konie
 Kłoskowo Swigoniewięta – 1 koń
 Kłoskowo Mikołajewięta – 2 konie
 Stypułki Szymonowięta – 2 konie
 Stypułki Swiachowięta – 4 konie
 Stypułki Kozelki – 1 koń
 Pieszczaty Petrowięta – 2 konie
 Pieszczaty Stankowięta – 3 konie
 Pieszczaty Tosiki – 2 konie
 Wnory Augustzynowięta – 8 koni

Wnory Grybkowięta – 3 konie
 Nose Grabowo – 3 konie
 Zalesie – 3 konie
 Sikory Tomkowięta – 1 koń
 Sikory Pawłowięta – 1 koń
 Sikory Jakuszowięta – 0 koni
 Sikory Mikołajewięta – 0 koni
 Sikory Petrowięta – 3 konie
 Sikory Bartkowięta – 1 koń
 Kruszewo – 2 konie
 Kulesze – 1 koń
 Kobylińskie – 5 koni
 Teszimowe – 1 koń
 Pohorełka – 1 koń
 Makowskie – 2 konie
 Kropilnica – 3 konie
 Fronki Chusteli – 2 konie
 Czajki – 5 koni

9. parafia jabłońska

Śliwowo – 2 konie
 Pietrowięta – 2 konie
 Moczydły – 1 koń
 Jabłońskie Jankowe – 3 konie
 Jabłoń Wojtkowięta – 9 koni
 Biskupki – 1 koń
 Jabłońskie Dębowe – 1 koń
 Wyspały – 1 koń
 Rykacze – 2 konie

Jabłońskie Markowięta – 1 koń
 Jabłońskie Uszeńskie – 1 koń
 Samson – 2 konie
 Oseńki – 1 koń
 Prusznka – 1 koń
 Sembory Andrejewięta – 2 konie
 Sembory Jadowięta – 1 koń
 Sembory Jakubowięta – 2 konie
 Kikołki – 1 koń

10. parafia dombrowska

Połazie – 3 konie
 Gierałty – 4 konie

Szepietowo Ławrynówięta – 1 koń
 Moczydły – 1 koń

Stawireje – 2 konie
 Szepietowo Mikołajewięta – 4 konie
 Średnica – 5 koni
 Brzóska – 4 konie
 Mystki – 4 konie

Rzym – 2 konie
 Olszanka Włosty – 4 konie
 Lewki – 2 konie
 Dołęgi – 3 konie
 Wojnowo – 7 koni

11. parafia suraska

Średnica – 3 konie
 Leszniaa – 0 koni
 Zimnochy – 4 konie
 Zimnochy Susły – 3 konie
 Drozdy – 1 koń
 Hołówki, Czeczkowo – 1 koń
 Szironosy – 2 konie
 Chodory – 2 konie
 Borowskich Grykowo – 3 konie
 Borowskie Michały – 6 koni
 Borowskie Szepiotki – 1 koń
 Borowskich Grzegorzewięta – 1 koń
 Borowskie Makary – 2 konie
 Borowskie Wypychy – 3 konie
 Hołuby, Berezowskie Chszczony – 5 koni
 Berezowskie Stare – 3 konie
 Berezowskie Matkowięta – 1 koń
 Berezowskie Antonew – 2 konie

Berezowskie Pańków – 4 konie
 Berezowskie Szady – Kersz – 2 konie
 Łopienie – 4 konie
 Derżków – 4 konie
 Kamińskie Oteszki – 2 konie
 Kamionka – 3 konie
 Smirdygrochy – 5 koni
 Husowka – 8 koni
 Łapy Uhlewy – 1 koń
 Łapy Korczaki – 0 koni
 Łapy Witowo – 2 konie
 Łapy Kwity – 1 koń
 Łapy Rochowe – 5 koni
 Łapy Kosmytki – 1 koń
 Łapy Żakowe – 0 koni
 Busicze – 2 konie
 Olędy – 3 konie
 Mierzwino Bartoszwięta,
 Mierzwino Jakszwięta – 5 koni

12. parafia wyszeńska

Wartele – 5 koni
 Wojciechy – 2 konie
 Kostry – 4 konie
 Wypychy Wyszonki – 2 konie
 Wyszonki – 3 konie

Włosti – 4 konie
 Zaleśne Wyszeńskie – 2 konie
 Ripne – 2 konie
 Żochy – 1 koń

13. parafia domanowska

Skłody – 2 konie
 Krasowo – 6 koni
 Tłoczewo – 2 konie
 Łopień – 0 koni
 Łopień Piekuty – 3 koni
 Piekuty Janowięta – 1 koń

Koboszki – 3 konie
 Skłody Szczepanowięta – 2 konie
 Reźniki – 1 koń
 Markowo – 4 konie
 Pietrasze – 3 konie
 Stara Pruszanka – 3 konie

14. parafia brańska

Brzeźnica – 2 konie
Popławy – 7 koni

Kalnica – 1 koń
Kiersnowo – 2 konie

15. parafia dołubowska

Berezińskie Janowięta – 2 konie
Berezińskie Wytrykusze – 1 koń
Wojeniec – 3 konie
Berezinica Chościanka – 1 koń

Pruszanka Baranki – 4 konie
Mień – 4 konie
Domanowo – 5 koni¹⁴⁰

W popisie wojska z 1565 r., szlachtę zapisywano już nie gniazdami lecz w większości z imienia i ojczestwa, np. *parafia domanowska, Piotr Stanisławowicz z Wólki Markowej; Piotr Martynowicz z Krasowa Cząstki*, itp. Podział administracyjny, który obowiązywał podczas zapisywania w popisie opierał się na kościelnych, katolickich podziałach parafialnych. Jednak brak konsekwencji by gniazdo rodowe było brane pod uwagę jako najważniejszy element podziału administracyjnego wewnątrz parafii. Taki sposób zapisywania był związany z niskim zaangażowaniem szlachty w pospolite ruszenie 1565 r. W XVI wieku zaczęły kształtować się nazwiska. W omawianym popisie znajdują się już pierwsze nazwiska np.: Jerzy Krasowski z Tłoczewa, Jakub Topczewski syn Piotra z Brzeźnicy.¹⁴¹ Nazwiska, które się pojawiają w popisie są związane z miejscowościami położonymi w Ziemi Bielskiej. Prawdopodobnie Jerzy Krasowski z Tłoczewa przybył do Tłoczewa z Krasowa i tam zamieszkał. Ze względu na swe pochodzenie został nazwany Krasowski. Początkowo nazywali go w ten sposób najbliżsi sąsiedzi, po pewnym upływie czasu przewisko to utarło się w okolicy szlacheckiej, a potomkowie tego szlachcica nazywani byli również Krasowskimi. Stając na popis został zapisany z przezwiskiem jakie nosił w okolicy szlacheckiej i w ten sposób figuruje na liście popisu wojska litewskiego.

W 1565 roku cechą charakterystyczną wyposażenia bojowego szlachcica bielskiego był kaftan skórzany i oszczep. Tego rodzaju uzbrojenie występuje bardzo często w spisie z 1565 roku. Kaftan to skórzane okrycie tułowia, w pewien sposób chroniące ciało przed razami nieprzyjaciela. Oszczep – jeden z najstarszych typów broni drzewcowej, będący bronią myśliwską i wojenną, służący do rzucania, składający się początkowo tylko z zastrzonego drzewca, później drzewca zaopatrzonego w kościany lub rogowy, następnie w brązowy i żelazny grot; w celu wzmocnienia nabijano drzewce oszczepu gwoździemi oplatano skórą itp. Broń białą posiadał każdy stający się na zbiórkę obrony potocznej. Najczęstszym rodza-

140 A. Jabłonowski, Podlasie cz.I, str. 187-221

141 *Litovskaja Metrika, Otd. I, cz. III* [w:] „Russkaja Istoričeskaja Biblioteka”, t. XXXIII, Petrograd 1915.

jem uzbrojenia w 1565 roku był oszczep. Inne rodzaje broni nie występowały tak często jak oszczep i rohatyna. Natomiast broń palna występowała sporadycznie. Popis 1567 roku zmienia trochę rodzaj uzbrojenia. W uzbrojeniu ochronnym najwięcej jest kaftanów – 1230, reszta uzbrojenia występuje w dość nielicznym stopniu: przyłbic – 283, pancerzy – 203, zbroi – 22. Wzrosła natomiast liczba broni białej. Najwięcej jest oszczepów i rohatyn – 2887. Dość znaczny wzrost zarysował się natomiast w stanie posiadania mieczy – 1288 i kordów – 1695. Z broni palnej znaczną ilość stanowią rusznice – 82 i arkebuz – 5. W 1565 r. na popis stawilo się 308 osób, natomiast w 1567 r. dziesięć razy więcej 3697 osób. Związane to było z sytuacją na terenie litewsko-moskiewskim oraz akcją propagandową króla Zygmunta Augusta związaną z wyprawą radoszkowicką.

Pospolite ruszenie szlachty było w powszechnej świadomości uznawane za istotny składnik sił zbrojnych. Na Litwie nosiło ono nazwę służby ziemskiej. Prawo nakazywało wystawienie jednego jeźdźcy na 8 służb. Ustawa Zygmunta I o służbie i opłacie wojennej z 1529 roku nakazywała:

1. Kto ma 700 służb powinien stawić 100 pachołków konno i zbrojno.
2. Kto ma 400 służb powinien stawić 50 pachołków.
3. Kto z bojarów posiada 80 służb – jedzie sam z dziesięcioma konnymi, jeżeli posiada 40 służb jedzie sam z pięcioma konnymi, jeżeli posiada 8 służb jadzie sam.
4. Kto by nie miał 8 służb jedzie sam w miarę możności.
5. Z panów duchownych i świeckich z 8 służb jeden pachołek dobry w sukni barwistej, pancerzu, przyłbicy, z mieczem oraz z drzewcem, z proporcem; koń o wartości 4 kop groszy.
6. Szlachta uboga, poddani gospodarscy nie mający swoich ludzi wszyscy mają odbywać służbę i jechać wedle przemożenia swojego.
7. Ze sług putnych, domowników i z podlaskich służb włócznych, wszyscy również jak i z ludzi ciągłych mają odbywać służbę wojskową wedle ustawy ziemskiej.
8. Wyjęte są od tej służby miasta panów i szlachty oraz ich bojarowie i sługi dworne mające swe domostwa.¹⁴²

W 1528 roku zdolności mobilizacyjne pospolitego ruszenia Wlk. Ks. Litewskiego szacowano na 24 000, a w 1567 r. 28 000 walczących z czego 3 700 piechoty.¹⁴³ Po 1566 roku wprowadzono nowy podział administracyjny Wlk. Ks. Litewskiego. Zmniejszono również wymiar służby wojskowej. Ustawy z 1566 i 1567 wymagały od właściciela ziemskiego aby z każdych (proporcjonalnie zwiększanych) 9, 10, 11 służb poddanych stawiał 1 konia.¹⁴⁴

142 A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. II s. 200.

143 *Tradycje polityczne w dawnej Polsce*, W. Majewski, *Wojsko i służba żołnierska*, s. 220.

144 J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1992, s. 114.

Przyglądając się zestawieniom pospolitego ruszenia ziemi bielskiej widać, że pomimo zmniejszania się wymiaru służby wojskowej nie zmniejszyła się siła obrony ziemskiej, a nawet wzrosła z 24 000 w 1528 roku do 28 000 w 1567 roku. Jeśli chodzi o rodzaj wojska w jakim służyła szlachta bielska to była przeważnie jazda. Zdarzało się także, że szlachcica nie było stać na konia, stawał więc pieszo z lichym uzbrojeniem. Przeważnie jednak szlachcic starał się stawać na koniu. Związane to było z mentalnością szlachty wśród której panowało przekonanie iż szlachcic to przede wszystkim jeździec. Dlatego najczęściej pieszo stawała szlachta zagrodowa której nie było stać na wystawienie konia. Dość często występuje to na Podlasiu i Mazowszu. Jeśli chodzi o broń palną to była ona rzadkością w uzbrojeniu szlachty obrony potocznej w omawianym okresie. Świadczyło to o pewnym zacofaniu w sposobie uzbrojenia szlachty bielskiej połowy XVI wieku.

W uzbrojeniu szlachty bielskiej zaznaczyły się znaczne wpływy ruskie. Charakterystyczną bronią ruską bardzo często używaną przez omawianą szlachtę był łuk i rohatyna. Łuk albo sahajdak to ręczna broń miotająca będąca jedną z najstarszych typów broni. Łuk składa się z drewnianego lub rogowego pręta zwanego łączyskiem oraz cięciwy służącej do miotania strzał poprzez siłę nagromadzoną w cięciwie napinającej łączysko. Drugim rodzajem broni powszechnie stosowanym była rohatyna. Rohatynę w formie długiej dzidy o grocie początkowo zaopatrzoną u dołu w kolec, używano jako broń myśliwską i bojową. Od schyłku XVI wieku znana z terenów Litwy gdzie związana była z osiadłymi tam Tatarami.¹⁴⁵ Wpływy ruskie w uzbrojeniu bielszczan mają swoje przyczyny w: ubóstwie szlachty bielskiej której nie było stać na drogi ekwipunek bojowy więc opierała się na tańszym rynsztunku, a takim był niewątpliwie łuk i rohatyna. W składzie pocztów bojowych było wielu chłopów pochodzenia ruskiego, którzy wyposażeni byli w broń do której tradycyjnie byli przywiązani. Na czele niektórych pocztów stali rotmistrzowie pochodzenia ruskiego, którzy mogli narzucić swym towarzyszom kozacki styl walki.¹⁴⁶ Uzbrojenie pospolitaków było anachroniczne. Oprócz wspomnianych wcześniej sahajdaków występowały kordy, miecze i oszczepy. O ile miecz jest bronią powszechnie znaną to kord jest mniej rozpowszechniony w powszechnym nazewnictwie broni. Kord jest to średniowieczna, zachodnioeuropejska plebejska broń sieczna w formie długiego noża charakteryzująca się prostą lub krzywą głownią, zawsze jednosieczny oraz rękojeścią z okładzinami nitrowymi poprzecznie do trzpienia głowni. W XVI w. nazwa stosowana również na określenie dużego sztyletu. Oszczep jest jedną z najstarszych typów broni drzewcowej, będący bronią myśliwską i wojenną służącą do rzucania, składającą się początkowo tylko z zaostrego drzewca, później z drzewca zaopatrzonego w kościany lub rogowy, następnie w brązowy i żelazny grot; w celu wzmocnienia nabijano drzewca oszczepu często

145 W. Kwaśniewicz, *Sto słów o broni białej*, s. 103.

146 M. Plewczyński, *Szlachta podlaska w wojsku polskim za ostatnich Jagiellonów*, [w:] „Studia Podlaskie”, t. 3, Białystok 1991, s. 19.

gwoździami, oplatano skórą dla wzmocnienia uchwytu. W uzbrojeniu ochronnym przeważały skórzane kaftany, w mniejszym stopniu występowały zbroje. Jest to uzbrojenie ochronne występujące rzadko wśród bielszczan. Bardziej powszechnym elementem ochronnym była przyłbica i napierśnik. Przyłbica wywodziła się ze średniowiecza i służyła do ochrony głowy przed ciosami nieprzyjaciela. Napierśnik jest częścią konstrukcyjną zbroi, wykutą z jednego płata blachy stalowej w postaci ochrony piersi.¹⁴⁷

Broń ochronna typu przyłbica, napierśnik czy inne elementy zbroi stanowiły niewielki element uzbrojenia pospolitaków. Przeważnie szlachta stawiała na miejsce zbiórki w kaftanie niekiedy z tarczą. Broń palna występowała bardzo rzadko w uzbrojeniu pospolitaków. Przeważały rusznice oraz z rzadka arkebuz. Rusznica to jeden z typów długiej ręcznej broni palnej o długiej lufie początkowo bez zamka. Staropolska nazwa ciężkiej broni palnej wywodzącej się od czeskiego słowa *rucnice*. Arkebuz jest lekką bronią palną z zamkiem kołkowym o kalibrze 10 mm. Broń pospolitaków bielskich można podzielić następująco:

1. broń: oszczep, rohatyna, łuk, rusznica, arkebuz, siekiera, kord. Miecz, 2. „uzbrojenie obronne” kaftan, zbroja, napierśnik, przyłbica, tarcza.

Jerzy Ochmański dokonał podziału uzbrojenia pospolitego ruszenia litewskiego w 1567 r.

Lp.	Rodzaj uzbrojenia	Liczba zbrojnych	% ogółu
1.	Broń ręczna: kord, szabla, miecz	2219	25,6
2.	Broń drzewcowa: rohatyna, oszczep, drzewce	7236	83,4
3.	Broń obuchowa: siekiera, topór	142	1,6
4.	Broń miotająca: łuki (sahajdaki)	459	5,3
5.	Broń palna: rusznica, arkebuz	341	3,9
6.	Tarcze	521	6,0
7.	Hełmy, przyłbice, szyszaki	1751	20,2
8.	Zbroje metalowe	1600	19,1
9.	Kaftany skórzane	1081	12,4

Zastanawiające są sposoby zapisania szlachty bielskiej podczas popisów 1565 i 1567 r. Pierwszy z nich, z 1565 roku był sporządzony przez Michała Koledę, natomiast drugi popis z 1567 roku przez Stefana Jakimowicza. Sposób zapisywania w 1565 roku wyglądał w ten sposób, że pod nazwą parafii występowały nieustyste-

147 W. Kwaśniewicz, *Stosłów o obronie białej*, s. 124 i 130.

matyzowane nazwiska szlacheiców wraz z nazwami gniazda rodowego z którego przybyli na popis. W 1567 roku nie zastosowano podziału wewnątrz parafii tylko rejestrowano przybyłych jednego dnia pochodzących z tego samego okręgu administracyjnego pochodzących z różnych gniazd rodowych pod nazwą parafii z której przybyli. Pospolitycy przybywający na miejsce zbiórki rejestrowani byli pod datą przybycia. Popis 1565 roku jest popisem niezbyt obszernym i może to było powodem takiego sposobu zapisywania. Podczas popisu z 1567 roku zmienia się sposób zapisywania. Rejestrowano szlachtę dzieląc ją na parafie podobnie jak w popisie z 1565 roku, a także w obrębie parafii dzielono szlachtę na gniazda rodowe. Istnieje więc różnica między sposobami zapisywania obu spisów. Różnica polega na wyodrębnieniu gniazd rodowych w 1567 roku podczas gdy w popisie dwa lata starszym nie istnieje wyodrębnienie gniazd rodowych. W obu popisach stosowano podobną zasadę. Przy każdym imieniu pisano imię ojca tzw. ojczestwo np. Marcin Stanisławowicz, Sebastian Janowicz itp. Pojawiają się także pierwsze nazwiska. Związane one były z wykonywanym zawodem, gniazdem rodowym lub przezwiśkiem. Niejednokrotnie w spisie pojawia się notatka: wystawił najemcę. Często też zdarza się że zamiast zobowiązanego do służby w obronie ziemskiej stawał jego syn.

W popisach zapisane jest to następująco: Rafał Mikołajewicz – wystawił syna.

W obu popisach występują również kobiety. Są to wdowy, które z racji powinności wynikającej z ustawy ziemskiej są zobligowane do służby wojskowej. Jako że są kobietami same nie stawiają się na miejsce zbiórki, natomiast wyposażają i stawiają w zastępstwie sługę lub draba. Nieraz wystawieni przez nie wojownicy dołączają się do innych pocztów prowadzonych przez znamienitszych szlacheiców. W popisie znajdują się też notatki na podstawie których można dowiedzieć się z jakich majątności poszczególny wojownik odbywa służbę wojskową. Na tą powinność składały się majątności leżące na ziemiach należących do kilku gniazd rodowych.

Wiele parafii zapisywano razem np. bielska i wyszkowska, rajgrodzka i tykocińska, brańska i tykocińska.

W popisie z 1567 roku występuje także niezbyt liczna grupa Tatarów knyszynskich – ok. 11 – uzbrojonych przeważnie w kaftany, łuki i miecze oraz kordy. Nie jest wyodrębniona żadna z grup bojarskich tak jak jest to w popisie z 1528 roku gdzie zapisano tą grupę jasno pod hasłem bojarowie hryniewiczcy.

Na podstawie tych że spisów można określić także status majątkowy szlachty, status społeczny a także zaangażowanie bielszczan w sprawy polityki króla Zygmunta Augusta. Z przedstawionych popisów można wywnioskować, że gros szlachty zamieszkującej ziemię bielską to szlachta niezamożna, broniąca się jednak przed wpływami magnaterii litewskiej. W 1567 roku bardzo aktywnie włączyła się w wyprawę radoszkowicką, a związane to było z polityką króla Zygmunta Augusta.

Szlachcic bielski miał swoje korzenie na Mazowszu. Będąc w obrębie państwa litewskiego ciążył ku Koronie Polskiej starając się za wszelką cenę zachować swoją odrębność prawną i niezależność od magnaterii litewskiej. Niezwykle silnie szlachta grodu bielskiego dążyła ku ściślejszej Unii Polski z Litwą oraz inkorporacji całego Podlasia do Korony. Na tle zapisów obrony potocznej z pozostałych części Wlk. Ks. Litewskiego Podlasie wyróżnia się zapisywaniem każdego szlachcica z imienia i gniazda rodowego. Na innych ziemiach Litwy szlachta, bojarowie stawali w pocztach panów litewskich i nie byli wymieniani odrębnie. Szlachcic bielski, mimo że był biedny w skutek czego i lichy uzbrojony jednak starał się sumiennie wypełniać obowiązki wynikające z ustawy ziemskiej na rzecz powinności wojskowej.

Aneks 1

Popis wojska 1528 r.

Źródło:

1. Russkaja Istoričeskaja Biblioteka, t. XXIII, Litovskaja Metrika, Otd. I, cz. III, Petrograd 1915 r.
2. A. Jabłonowski, Podlasie, cz. 1, Warszawa 1908, s. 183-222.

1. parafia bielska

Skrzypki – 3 konie	Niewino Janowięta – 2 konie
Bolesty – 4 konie	Niewino Stare – 2 konie
Zawady – 4 konie	Niewino Jeżowskie – 0 koni
Pietrzykowo – 2 konie	Kamionka – 1 koń
Pietrzykowo Sołubki – 2 konie	Niewino Popławskie – 4 konie
Parcewo – 2 konie	Niewino Leśne – 3 konie
Niewino Malinowskich – 3 konie	Niewino Borowe – 6 koni

2. parafia topczewska

Falki Filipy – 6 koni	Stare Koczmiery – 4 konie
Falki Włostki – 1 koń	Bagińskie Jakubowięta – 2 konie
Falki Klimontowięta – 1 koń	Bagińskie Tomkowięta – 1 koń
Falki Bartoszewięta – 1 koń	Pierzchały – 2 konie
Falki Godzięby – 1 koń	Treszczkowo – 3 konie
Falki Janowięta – 5 koni	Górka – 2 konie
Koczmiery Zdrojowskie – 2 konie	Gawiny – 2 konie
Koczmiery Wypychy – 2 konie	

3. parafia łubieńska

Dubowie – 1 koń	Budlewo – 4 konie
Koszewo – 1 koń	Gnatowo – 2 konie
Koszewo – 6 koni	Moskwino – 1 koń
Olszewskie – 2 konie	Topczewo – 4 konie
Warten – 2 konie	Łukawica – 5 koni
Łubin – 5 koni	Zalesie – 4 konie
Topczewo – 0 koni	Stare Olszewo, Nowe Olszewo – 1 koń

4. parafia wyszkowska

Sasiny Zakrzewskie – 2 konie	Wyszki – 5 koni
Sasiny Ziemionie – 3 konie	Łuczaje – 1 koń
Sieło Tworkowe – 3 konie	

Werpechy – 3 konie

Rybałty – 2 konie

5. parafia kuleska

Kalinówka Trojonki – 3 konie

Grodzkie – 5 koni

Litwiny – 2 konie

Kulesze Rohitnice – 2 konie

Bukowo – 1 koń

Gorki – 1 koń

Bukowo, Pieowskie Choinka – 1 koń

Wikowo Kulesze – 5 koni

Kulesze – 1 koń

Baki – 1 koń

Gołasz, Mostiska – 4 konie

Gołasz Dubowe – 0 koni

Gołasz Gorki – 2 konie

Gołasz Puszcza – 2 konie

Bukowo Choinki – 3 konie

Kalinowo Sułki – 3 konie

Kalinówka Czinowskie – 1 koń

Kurowskie – 1 koń

Wróble – 2 konie

Buczyno – 1 koń

Rykosze – 1 koń

6. parafia sokołowska

Faszcze – 3 konie

Bruszewo – 4 konie

Sokoły Ruś – 3 konie

Sokoły i Kostełka – 2 konie

Bujnowo – 4 konie

Riadu – 3 konie

Snitna Noski – 2 konie

Pęże – 2 konie

Snitna Darczi – 2 konie

Porośl Wojślawy – 4 konie

Porośl Hłuchowce – 0 koni

Porośl Hriwicz – 2 konie

Porośl ziem. Mikołajewięta – 3 konie

Porośl Lubijewo – 0 koni

Dworaki – 3 konie

Pyrki – 4 konie

Kruszewo Markowięta – 2 konie

Kruszewo Warwelewięta – 2 konie

Idyki – 4 konie

Truskolasy Abramowięta – 4 konie

Truskolasy Wojtowięta – 2 konie

Truskolasy Niwino – 2 konie

Truskolasy – 1 koń

Fronki – 2 konie

Jamiołki Pietrowięta – 5 koni

Jamiołki Mikołajewięta – 4 konie

Jamiołki Kowale – 0 koni

7. parafia płońska

Jabłonowo – 2 konie

Jabłonowo Kąty – 2 konie

Krzyżewo – 1 koń

Rožki Janowięta – 4 konie

Rožki Trojany – 1 koń

Rožki Binki – 1 koń

Rožki Wojtkowięta – 2 konie

Rožki Włodki – 3 konie

Koziołki Płońskie – 2 konie

Nowa Łupianka – 3 konie

Stara Łupianka – 10 koni

Płonka – 6 koni

Osse – 1 koń

Wojciechowo Rožki – 1 koń

Rožki Szczepanowięta – 1 koń

Rožki Michałkowe, Leśne – 2 konie

Rożki Chszczonowięta – 3 konie
 Zdrody – 7 koni
 Bojarowie Hryniewiczzy – 18 koni

Bojarowie Rochowscy:
 Rochowo – 3 konie
 Opłot Włoczki – 2 konie

8. parafia kobylińska

Leśniewo – 2 konie
 Borkowo – 1 koń
 Makowo – 3 konie
 Kerżki – 1 koń
 Kucziny – 2 konie
 Fronki Ukurin – 1 koń
 Kuriny – 2 konie
 Fronki Ukurin – 1 koń
 Garbowo Stare – 2 konie
 Kłóskowo Swigoniewięta – 1 koń
 Kłóskowo Mikołajewięta – 2 konie
 Stypułki Szymonowięta – 2 konie
 Stypułki Swiachowięta – 4 konie
 Stypułki Kozelki – 1 koń
 Pieszczyty Petrowięta – 2 konie
 Pieszczyty Stankowięta – 3 konie
 Pieszczyty Tosiki – 2 konie
 Wnory Augustynowięta – 8 koni

Wnory Grzybkowięta – 3 konie
 Nose Grabowo – 3 konie
 Zalesie – 3 konie
 Sikory Tomkowięta – 1 koń
 Sikory Pawłowięta – 1 koń
 Sikory Jakuszowięta – 0 koni
 Sikory Mikołajewięta – 0 koni
 Sikory Petrowięta – 3 konie
 Sikory Bartkowięta – 1 koń
 Kruszewo – 2 konie
 Kulesze – 1 koń
 Kobyliny – 5 koni
 Cieszymowe – 1 koń
 Pohorełka – 1 koń
 Makowskie – 2 konie
 Kropilnica – 3 konie
 Fronki Chusteli – 2 konie
 Czajki – 5 koni

9. parafia jabłońska

Śliwowo – 2 konie
 Pietrowięta – 2 konie
 Moczydły – 1 koń
 Jabłońskie Jankowe – 3 konie
 Jabłoń Wojtkowięta – 9 koni
 Biskupki – 1 koń
 Jabłońskie Dębowe – 1 koń
 Wyspały – 1 koń
 Rykacze – 2 konie

Jabłońskie Markowięta – 1 koń
 Jabłońskie Uszeńskie – 1 koń
 Samson – 2 konie
 Oseńki – 1 koń
 Prusznka – 1 koń
 Sembory Andrejewięta – 2 konie
 Sembory Jadowięta – 1 koń
 Sembory Jakubowięta – 2 konie
 Kikołki – 1 koń

10. parafia dombrowska

Połazie – 3 konie
 Gierałty – 4 konie
 Szepietowo Ławrynowięta – 1 koń
 Moczydły – 1 koń
 Stawireje – 2 konie

Szepietowo Mikołajewięta – 4 konie
 Śrędnica – 5 koni
 Brzóska – 4 konie
 Mystki – 4 konie
 Rzym – 2 konie

Olszanka Włosty – 4 konie
Lewki – 2 konie

Dołęgi – 3 konie
Wojnowo – 7 koni

11. parafia suraska

Średnica – 3 konie
Lesznia – 0 koni
Zimnochy – 4 konie
Zimnochy Susły – 3 konie
Drozdy – 1 koń
Hołówki, Cieczkowo – 1 koń
Szironosy – 2 konie
Chodory – 2 konie
Borowskich Grykowo – 3 konie
Borowskie Michały – 6 koni
Borowskie Szepiotki – 1 koń
Borowskich Grzegorzewięta – 1 koń
Borowskie Makary – 2 konie
Borowskie Wypychy – 3 konie
Hołuby, Berezowskie Chszczony – 5 koni
Berezowskie Stare – 3 konie
Berezowskie Matkowiecia – 1 koń
Berezowskie Antonew – 2 konie

Berezowskie Pańków – 4 konie
Berezowskie Szady – Kersz – 2 konie
Łopienie – 4 konie
Derżków – 4 konie
Kamińskie Oteszki – 2 konie
Kamionka – 3 konie
Smirdygrochy – 5 koni
Husowka – 8 koni
Łapy Uhlewy – 1 koń
Łapy Korczaki – 0 koni
Łapy Witowo – 2 konie
Łapy Kwity – 1 koń
Łapy Rochowe – 5 koni
Łapy Kosmytki – 1 koń
Łapy Żakowe – 0 koni
Busicze – 2 konie
Olędy – 3 konie
Mierzwino Bartoszowiecia,
Mierzwino Jakszowiecia – 5 koni

12. parafia wyszeńska

Wartele – 5 koni
Wojciechy – 2 konie
Kostry – 4 konie
Wypychy Wyszonki – 2 konie
Wyszonki – 3 konie

Włosty – 4 konie
Zaleśne Wyszeńskie – 2 konie
Ripne – 2 konie
Żochy – 1 koń

13. parafia domanowska

Skłody – 2 konie
Krasowo – 6 koni
Tłoczewo – 2 konie
Łopień – 0 koni
Łopień Piekuty – 3 koni
Piekuty Janowiecia – 1 koń

Koboszki – 3 konie
Skłody Szczepanowiecia – 2 konie
Reźniki – 1 koń
Markowo – 4 konie
Pietrasze – 3 konie
Stara Pruszanka – 3 konie

14. parafia brańska

Brzeźnica – 2 konie

Popławy – 7 koni

Kalnica – 1 koń
Kiersnowo – 2 konie
parafia dołubowska
Berezińskie Janowięta – 2 konie
Berezińskie Wytrykusze – 1 koń

Wojeniec – 3 konie
Berezinica Chościanka – 1 koń
Pruszanica Baranki – 4 konie
Mień – 4 konie
Domanowo – 5 koni¹⁴⁸

Aneks 2

Raków, 9 lipca 1565 r.

Popis polskiego ruszenia ziemi bielskiej 1565 r.

Źródło:

Russkaja Istoričeskaja Biblioteka, t. XXXIII, Litovskaja Metrika,
Otd. I, cz. III, Petersburg- 1915 roku.

Rejestr popisu wojska gospodarskiego Wlk. Ks. Litewskiego. Które popisywało się zbierając się i popisując w Rakowie w roku narodzenia Syna Bożego 1565, miesiąca lipca dnia 9 za hetmaństwa i sprawy jego miłości pana Mikołaja Radziwiła woj. trockiego hetmana najwyższego Wlk. Ks. Litewskiego starosty mereckiego dzierżawcy lidzkiego i sumilskiego. A popisywało to wojsko przede mną Michałem Gregoriewiczem Koledą, służebnikiem JKM.

1. Parafia domanowska												
Lp.	Gniazdo rodowe	Imię i Imię Ojca	Uzbrojenie									Inne wiadomości
			Koń	Kaftan	Oszczep	Przybica	Zbroja	Łuk	Szabla	Pancerz	Tarcza	
1.	Krasowo Wielkie Częstki	Daniel Kalinkszowicz	1	1	1							
2.	Markowo Wólka	Piotr Stanisławowicz	1	1								
3.	Krasowo Wielkie Częstki	Piotr Martynowicz	1	1	1							
4.	Tarkowo	Salomon	2		2	2				2	2	Jan Markowski, syn Józefa sam zbrojny jako dowódca.
	Brzózki	?	3		3	3				3	3	
	Łopienie	?	1		1	1				1	1	
5.	Łopienie	Paweł Matysowicz	1		1	1				1		
6.	Piekuty	Stanisław Janowicz	1	1	1							
7.	Echłowy ¹⁴⁹	Marcin - Jakubowicz	1	1	1							

8.	Piekuty	Maciej Mikołajewicz	1	1	1								
9.	Krasowo Wielkie	Wiesław Janowicz	2		2		2						
10.	Pruszkanka Stara	Jan syn Wojciecha	1	1	1				1				
11.	Łopienie	Wincenty Janowicz	1		1		1						
12.	Skłody	Wojciech Stanisławowicz	1		1		1						
13.	Tłoczewo	Jerzy Krasowski	1		1	1			1				
	Razem		19			8	4	0	0	9	6	0	

2. Parafia Łubieńska i brańska													
1.	Koszewo	Andrzej Telatycki	2			2			2	2			za Stanisława Kurpieńskiego
2.	Łubin i Bodaki	Jan Łuba syn Stanisława	2		2		2						
3.	Łubin i Bodaki	Matys Piotrowicz	1		1	1			1				
4.	Niewino Kamieńskie	Jerzy Jurewicz	1		1		1						
5.	Koszewo	Leonard Janowicz	1		1		1						
6.	Koszewo	Jakub Truskowski	1	1	1								
7.	Woieniec	Paweł Mikołajewicz	1		1	1			1				
8.	Wiercień	Jan Szymonowicz	1		1	1			1				
9.	Popławy	Leonard Żukowicz	1	1	1								
10.	Popławy	Stanisław Janowicz	1		1		1						
11.	Popławy – Jaśminowizna	Mikołaj Stanisławowicz	1	1	1								
12.	Brzeźnica	Jakub Topczewski syn Piotra	1	1	1								z części żony
13.	Kiersnowo Aitkowizny	Kacper Kiersnowski	1		1	1			1				
14.	Kadłubówka	Jan Wawrentowicz	1	1	1								

15.	Popławy	Krzysztof Popławski syn Jana	1		1	1				1			
	Razem			5		7	5	0	0	7	2	0	

3. Parafia dąbrowska													
1.		Jerzy Brzoska	4			4				4	4	4	chorąży bielski
2.	Średnica	Jan Stanisławowicz	1		1		1						
3.	Mystki Rzym	Wojciech Markowicz	2	2	2								
4.	Dobrogoszczyna	Adam Martynowicz	2		2	2				2			urzędnik bielski
5.	Plewki	Jarosław Janowicz	1	1	1								
6.	Dabówka Wojny	Jan Stanisławowicz	2		2	2				2			
7.	Wojny	Florian Piotrowicz	1		1	1				1			
8.	Polazy	Salomon Martynowicz	2	1	2	1				1			
9.	Dołęgi	Jerzy Matysowicz	1	1	1								
10.	Dołęgi	Mikołaj Jakubowicz	1	1	1								
11.	Szepletowo- Chmielewki	Mojżesz Tomkowicz	2	2	2								
12.	Szepletowo- Chmielewki, Szczesymy	Adam Herubinowicz	3		3	3				3			
			1		1	1				1			
13.	Szepletowo Podleśne	Szymon Jakubowicz	1	1	1								
14.	Szepletowo Żaki	Jan Pietrowicz	2	1	2	1				1			
15.	Gierałty	Niemir Markowicz	1	1	1								
16.	Gierałty Stare	Jan Wawrynowicz	1	1	1								
17.	Stawireje	Tomasz Dobrogostowicz	1	1	1								
18.	Średnica	Piotr Stanisławowicz	2	2	2								

19.	Wojny Stara Wieś, Wojny Pogorzele, Poskowa	Kacper Roslanowicz	3		3		3						
20.	Wojny Pietrasze	Jerzy Janowicz	1	1	1								
21.	Warele	Baltazar Tomaszewicz	1		1	1				1			
22.	Szepietowo Luzki	Heronim Pietrowicz	1	1	1								
23.	Kagrałek	Paweł Szymonowski	2		2	2				2			
	Razem						4	0	0		4	4	

4. Parafia jabłńska													
1.	Jabłoń Piotrowce	Jan Stanisławowicz	2		2	2				2			
2.	Markowięta, Próżańskie	Jan Biernatowicz	1	1	1			1					
3.	Jakubce	Marcin Niemirycz	1	1	1								
4.	Jabłoń – Uszyńskie, Jabłoń Zarzeckie	Serafin Matysowicz	1		1	1				1			
5.	Jabłoń Kościelna	Jakub Szczepanowicz	1		1	1				1			
6.	Śliwowo	Józef Mikołajewicz	1		1	1				1			
7.	Jabłoń Kikolskie, Jabłoń Zambrowizna	Michał Krabiejowicz	1	1	1								
8.	Sosiny, Pruszeńskie	Mikołaj Tyszkowicz	1	1	1								
9.	Jabłoń Rykacze	Marcin Pawłowicz	1	1	1								
	Razem						0		0		0	0	

5. Parafia kuleska													
1.	Wróble	Mikołaj Wrobił s Michała	1	1	1								
2.	Chojonicze	Waleria Janowicz	2	1	2	1				1			
3.	Chojony Stankowo	Serafin Mikołajewicz	1	1	1								

4.	Chojony Piecowskie	Kalist Stanisławowicz	1	1	1														
5.	Kulesze Podlipne	Mikołaj Matysowicz	1		1	1				1									
6.	Kulesze Wykno	Szymon Pietrowicz	1	1	1														
7.	Czarnowo Byki	Andrzej Augustynowicz	1	1	1														
8.	Kalinowo Solki	Marcin Serafinowicz	1	1	1														
9.	Kalinowo Trojanki	Wit Trojanowicz	1	1	1														
10.	Wrobel Wypychy	Stanisław Buczyński s. Stanisława	1	1	1														
11.	Kulesze Litewka	Marcin Matysowicz	2	2	2														
12.	Kulesze Podlipne	Jan Stanisławowicz	1	1	1														
13.	Grodzkie	Mikołaj Stanisławowicz	1	1	1														
14.	Grodzkie	Walenty Michajłowicz	1	1	1	1				1									
15.	Grodzkie	Wincenty Abramowicz	1	1	1														
16.	Grodzkie	Jan Matejewicz	1	1	1														
17.	Chomiejakowo ?	Marcin Józwowicz	1	1	1														
18.	Kolosa Mostki	Paweł Mikołajewicz	1	1	1					1									
19.	Kolosa	Abram Stanisławowicz	1	1	1														
20.	Kolosa	Grzegorz Augustynowicz	1	1	1														
21.	Kolosa Borki	Bartosz Jakubowicz	1	1	1														
22.	Kulesze	Konstanty Pawłowicz	1	1	1														
23.	Kolosa	Jakub Kuszewski syn Mikołaja	1		1		1												
24.	Kolosa Dęby, Wola Mostyczne	Andrzej Wawrzyniewicz	4		4					1									
	Razem					3	1	0	0	5	0	0							

6. Parafia kobylińska											
1.	Wnory	Jan Matejewicz	1		1	1				1	
2.	Wnory	Wiesław Zygmuntowicz	1	1	1						
3.	Wnory	Stanisław i Wiesław	1	1	1						
4.	Gajki	Jan Adamowicz	1	1	1					1	
5.	Gajki	Rafał Wawrzyńcowicz	1	1	1						
6.	Makowo	Paweł Józowicz	1	1	1						
7.	Kropiwnica	Marcin Andrzejewicz	1	1	1						
8.	Kropiwnica	Sebastian Franek	1	1	1						
9.	Kierzk	Stanisław Wawryniewicz	1			1	1			1	
10.	Piszczaty	Jan Lenartowicz	2	1	2					1	
11.	Garbowo Nowe	Jan Mikołajewicz	1	1	1						
12.	Franki Dąbrowa	Mateusz Jurewicz	1	1	1						
13.	Kłoski	Andrzej Janowicz	1	1	1						
14.	Garbowo	Jan Stanisławowicz	1	1	1						
15.	Kłoski	Marcin Józowicz	1	1	1						
16.	Sikory Janowięta	Mikołaj Wawryncowicz	1	1	1						
17.		Michał Jakubowicz	1	1	1						
18.		Franciszek Biernatowicz	1	1	1						
19.	Marlo	Adam Stanisławowicz	2	1	2					1	
20.	Kurzyny	Jan Augustynowicz	1	1	1						
21.	Wnory	Maciej Wawryncowicz	1	1	1						
22.	Czesymi	Piotr Jakubowicz	1	1	1						
23.	Makowo	Andrzej Matysowicz	1	1	1						
24.	Wnory	Stanisław Jakubowicz	1	1	1						
25.	Kobylin	Michał Wojtakowicz	1	1	1						

26.	Kobylin	Kniaź Rafał	1	1	1								
27.	Sikory	Jakub Martynowicz	1	1	1								
28.	Kapice	Bartosz Janowicz	1	1	1								
29.	Kapice Milewo	Franciszek Niemirycz	1	1	1								
30.	Leśniewo Niedźwiedź	Michał Bartoszewicz	1	1	1								
31.	Kropiwnica	Marek Pogorzelski	1	1	1								
32.	Borzyska	Bartosz Łoniewski s. Marka	1	1	1	1							
33.	Wnory	Jan Piotrowicz	3	3	3								
34.	Kobylin	Stanisław Markowicz	1	1	1								
	Razem					3	0	0	0	5	0	0	

7. Parafia sokołowska													
1.	Perki	Jerzy Szczepanowicz	1	1	1								
2.	Perki	Andrzej Matujewicz	1	1	1								
3.	Perki Franki, Bujny	Matys Lenartowicz	1		1	1							
4.	Poroški	Jakub Matejewicz	1	1	1								
5.	Bruszewo	Maciej Bruszewski	1		1	1			1				
6.	Porze	Stanisław Mikołajewicz	1	1	1								
7.	Porze	Niemir Łukasiewicz	1	1	1								
8.	Brojty	Salomon Andrzejewicz	1	1	1								
9.	Porośl Wojsławy	Jan Sebastianowicz	1	1	1								
10.	Pęzy Drągi	Jakub Wojciechowicz	1	1	1								
11.	Tenijski	Jan Stanisławowicz	1		1	1							
12.	Truskolasy	Jan Zacharjeszowicz	1	1	1								
13.	Jemnia Mietkowska	Jan Mitkowicz	1	1	1								

14.	Juliki	Maciej Lenartowicz	1	1	1							
15.	Krzyżewo	Mateusz Mikołajewicz z Janem Matejewiczem	3	3	3							
16.	Bruszewo	Leonart Janowicz	1	1	1				1			
17.	Roszki	Szczepan Stanisławowicz	1	1	1							
18.	Roszki	Maciej Andrzejewicz	1	1	1							
19.	Dworaki Staśki	Wawrzyniec Stanisławowicz	1	1	1							
20.	Dworaki Pikaty	Jakub Pilat	1		1				1			
21.	Bruszewo	Florian Bruszewski	1		1	1			1			
22.	Sokoły	Augustyn Stanisławowicz	1		1	1			1			
23.	Sokoły	Marek Stanisławowicz	1		1	1			1			
24.	Sokoły	Mikołaj Szczepanowicz	1		1	1			1			
25.	Sokoły	Marek Szczepanowicz	1		1	1			1			
26.	Racibory	Teofil Recybin s.Szczepana	1	1	1							
27.	Faszcze	Marcin Michałłowicz	1	1	1							
28.	Korsterowo	Wojciech Adamowicz	2	2	2							
29.	Bujny	Franciszek Pietrowicz	1	1	1							
30.	Truskolasy	Mikołaj Jeworowski	1	1	1							
31.	Truskolasy	Augustyn Abramowicz	1	1	1							
32.	Truskolasy Żuchowskie	Stanisław Martynowicz	1	1	1							
33.		Bronjon Szymonowicz	1	1	1							
34.	Truskolasy Stare	Maciej Augustynowicz	1	1	1							
35.	Truskolasy Olszyna	Mocka Fronckowaja	1	1	1							

36.	Niewodnica Nar-gielowszczyzna ¹⁵⁰	Fronc Sokołowski s.Piotra	1	1				1	1				
	Razem		39	30	38	6	2	1	1	8	0	0	

8. Parafia płońska													
1.	Osse	Stanisław Hosowski ¹⁵¹	5		5	5				5			podkomorzy bielski
2.	Osse	Matys Matysowicz	1		1	1				1			
3.	Osse	Baltazar Skwarek ¹⁵² s.Mikołaja	3		3	3				3			
4.	Osse	Matys Adamowicz	1		1		1						
5.	Zdrody	Wojciech Andrejewicz	1		1		1						
6.	Zdrody	Piotr Markowicz	1		1		1						
7.	Płonki	Jan Pietrowicz	2	2	2								
8.	Płonki Matyski	Stanisław Pietrowicz	1		1		1						
9.	Płonki	Matys Sebastianowicz	1	1	1								
10.	Roszki Bienki	Jan Mikołajewicz	1	1	1								
11.	Łupianka Stara	Mateusz Augustynowicz	2	1	2	1							
12.	Łupianka	Szymon Grygoriewicz	1	1	1								
13.	Łupianki	Stanisław Markowicz	1	1	1								
14.	Łubjanki	Marcin Stanisławowicz	1	1	1								
15.	Płonki Kozły	Piotr Wojciechowicz	1	1	1								
16.	Łupianka Nowa	Mikołaj Augustynowicz	1	1	1								
17.	Jabłonowo Kąty	Szczęśny Mikołajewicz	1	1	1								

150 Koło Juchnowca Kościelnego.

151 Konie: 2 z Dąbrówki, 1 z Ossego, 1 z Kruszewa, 1 z Kramkówki; Stanisław Hosowski (Stanisław Skwarek Gąsowski). Otrzymał nominację na podkomorzego ziemi bielskiej 12.05.1547 r. Po jego śmierci na urząd otrzymał nominację Teofil Brzozowski 29.03.1569 r. – *Por. Urzędnicy podlascy...*, s. 47-48, nr 121-124.

152 Konie: 1 z Ossego, 1 z Kramkówki, 1 z Jałonnej.

18.	Jabłonowo Kąty	Sebastian Matejewicz	1	1	1												
19.	Roszki	Augustyn Mikołajewicz	1	1	1												
20.	Kruszewo	Stanisław Mojżeszowicz	1	1	1												
21.	Łubjanka Nowa	Marcin Stanisławowicz	1	1	1												
22.		Stanisław Janowicz	1	1	1												
23.	Chrzczony	Mikołaj Szczepanowicz	1	1	1												
24.	Ziemjonki	Michał Kojerchowicz	1	1	1												
25.	Łupjanka Stara	Stanisław Janowicz	1	1	1												
26.	Łupjanka Nowa	Maciej Martynowicz	1	1	1												
27.	Roszki	Paweł Matysowicz	1	1	1												
	Razem		35	21	35	10	4	0	0	9	0	0					

9. Parafia suraska i poświęcińska																	
1.	Niewodnica	Stanisław Mikołajewicz	2		2	2				2							
2.	Kożany	Hanna Porycka	6	6	6	6											urzędniczka – Lewickie
3.	Borowskie	Jakub Mikołajewicz	1		1	1				1							
4.	Borowskie	Marcin Jakubowicz	1		1	1				1							
5.	Wojcieszki	Wojciech Tomkowicz	1		1	1				1							
6.	Kamieńskie Wiktory	Ławryn Stanisławowicz	1		1	1				1							
7.	Strabia	Mikołaj Artechowski	4			4				4	4	4					wojski bielski
8.	Pietkowo Turek	Wojciech Martynowicz	1		1	1				1							
9.	Broszewo Motyskowiony	Paweł Wojciechowicz	1	1	1												
10.	Łupień Grochy	Jan Stanisławowicz	1		1	1				1							

11.	Niewodnica Sietrzewitowska	Urban Szestykowski	1	1	1								pacholek na koniu
12.	Niewodnica Korycka	Arnolf Uchański ¹⁵³	7		6	7			7	7	1		wojewoda plocki
13.	Gąsówka	Marcin Jakubowicz	1	1	1	1							
14.		Szymon Wojtuchowicz ¹⁵⁴	6		6		6						
15.		Grzegorz Klimontowicz ¹⁵⁵	2		2		2						
16.	Borowskie	Jakub Michajłowicz	1	1	1								
17.	Borowskie	Grzegorz Stanisławowicz	1		1		1						
18.	Szerenosy	Wojciech Matysowicz	1		1	1			1				
19.	Chodory	Matys Szczepanowicz	2		2		2						1 z Czatków
20.	Leśna	Mateusz Michajłowicz	1		1		1						
21.	Grochy	Bartosz Jakubowicz	1		1	1			1				
22.	Horodniany	Stanisław Pawłowicz	1	1	1								
23.	Ostasze	Trofej Gryszkiewicz	1				1	1					
24.	Brzozowo Koronki	Józef Martynowicz	1	1	1								
25.	Łapy Węgle	Michał Wojtuchowicz	1		1		1						
26.	Łapy Wity	Wawrzyniec Serafinowicz	1	1	1								
27.	Łapy Rechy	Rafał Mikołajewicz	1		1		1						
28.	Łapy Wity	Adam Matysowicz	1	1	1								
29.	Grochy	Stanisław Matysowicz	1		1	1			1				
30.	Gołębie	Zuzanna Jurewa, wdowa	1		1	1							pacholek na koniu
31.	Brzozowo Chrzczony	Marcin Rafałowicz	1	1	1								

153 Z opieki nad dziećmi nieboszczyka Porecka – urzędnika bielskiego z Niewodnicy Koryckiej.

154 Konie: 3 z Turośna, 3 z Wyszonk i Runy.

155 Konie: 1 z Brzozowa, 1 z Pokuratowszczyzny.

32.	Brzozowo Chrzczony	Lenard Kapusta	1		1	1						
33.	Brzozowo Korabie	Mikołaj	1	1	1	1						
34.	Stokowisko	Jan Zygmuntowicz	1		1	1						
35.	Wilkowo	Stanisław Pietkowski	3		3	3			3			
36.	Dzierżki	Jan Makówka s.Wojciecha	1		1	1			1			
	Razem		60	16	54	36	16	1	0	26	11	5

10. Parafia topczewska												
1.	Falki	Stanisław Maciejewicz	1		1	1			1			
2.		Aleksander Kywawin	1		1	1			1			
3.	Olszewo	Grzegorz Pietrowicz	2	2	2							
4.	Olędzkie	Jan Pawłowicz	1	1	1							
5.	Olędzkie	Andrzej Stanisławowicz	1	1	1							
6.	Olędzkie	Jakub Wesłowicz	2		2	2			2			
7.		Marcin Jezgirski s.Andrzeja	1	1	1							
8.	Mierzwin	Matys Stanisławowicz	1	1	1							
9.	Mierzwin	Wojciech Stanisławowicz	1	1	1							
10.	Bogusze	Wojciech Martynowicz	1	1	1							
11.	Bagińskie	Michał Janowicz	1	1	1							
12.	Filipy	Wojciech Jakubowicz	1	1	1							
13.	Filipy	Jan Jakubowicz	1		1	1			1			
14.	Filipy	Stanisław Janowicz	1		1		1					
15.		Wojciech Adamowicz	1		1							

16.	Falki	Szymon Bartoszewicz	1	1	1							
17.	Łukawica	Dorota Pawłowa	1	1	1			1				
18.	Topczewo	Grzegorz Pawłowicz	1	1	1							
19.	Topczewo, Ostrówek, Moskwini	Bartosz Stanisławowicz	2	1	2	1						
20.	Falki	Paweł Michałowicz	1	1	1							
21.	Liza	Stanisław Rutel	4		4			4	4	4		
22.		Baltazar Werbowksi, rotmistrz JKM	1			1			1	1		Pachołek, za brata Jana z Krasowa Tłoczewa
23.	Łukawica	Andrzej Łukaszewicz	1	1	1							
	Razem		29	11	24	10	7	0	0	10	5	5

11. Parafia wyszyńska												
1.	Kostrzy	Katarzyna Kostrowa, wdowa, c. Klementa	1	1	1							
2.	Kostrzy Stare	Jan Matysowicz	2	2	2							
3.	Zalesie Wyszonki	Rozmus Grzegorzewicz	1	1	1							
4.	Wyszonki	Zofia Wyszeńska c.Baltazara	2	2	2							
5.	Wyszonki Własy	Jan Martynowicz	1	1	1			1				
6.	Kostrzy	Melchior Janowicz	1	1	1			1				
7.	Kostrzy Byzie	Augustyna Stanisławowna	1	1	1							
8.	Warele	Szczęśny Janowicz	1	1	1			1				
9.	Warele	Jan Pawłowicz	1	1	1			1				
10.	Stare Zalesie	Andrzej Stanisławowicz	1	1	1							
11.	Wyszonki	Mikołaj Lenartowicz	2	1	2	1						

12.	Repliszki	Walenty Janowicz	1		1	1				1			
13.		Andrzej Pawłowicz ¹⁵⁶	2		2		2						
	Razem		17	2	17	5	10	0	0	5	0	0	

12. Parafia goniądzka i tykocińska													
1.	Głęboki Stok, Niewiarowo	Cherubin Pieski	3		3	3				3			
2.	Roszkowo Szeslistowo	Dorota	1		1	1				1			
3.	Rokowo	Paweł Markowicz	1	1	1								
4.	Rybaki	Krzysztof Mikołajewicz	2		2		2						
5.		Andrzej Alekszejsin ¹⁵⁷	4	1	4		3						
6.	Białosuknie	Paweł Mikołajewicz	2		2	2				2			
7.	Moniuszki	Szymon Janowicz	1			1		1		1			
8.	Kramkówka	Mikołaj Łukaszewicz Skwarek	2		2	2				2			
9.	Kramkówka	Stanisław Andrzejewicz	3		3		3						
10.	Sikory	Mikołaj Janowicz	1	1	1								
11.	Magnusze	Wojciech Janowicz	1	1	1								
12.	Dziękonie	Eljasz Łukaszewicz	1	1	1								
13.	Pisanki	Stanisław Grzegorzewicz	1		1	1				1			
14.	Mońki	Stanisław Mikołajewicz	1		1	1				1			
15.	Sobieszki	Małgorzata Szymanowa	1	1	1								
16.	Kuleszki	Piotr Janowicz	1		1	1				1			
17.	Milewo	Paweł Martynowicz	1	1	1								
18.	Strzeżewo	Marcin Sieklucki	1		1	1				1			

156 Konie: 1 z Wyszonek Wojciechów, 1 z Chochów.

157 Konie: 2 z Mronków, 1 z Bogusz, 1 z Kulesz.

19.	Mořki	Bartosz Janowicz	1	1	1								
20.	Jaworówka	Szczęśny Jurewin	1				1	1					
21.	Szorce Cibarzewo	Jan Walentyłowicz	3		3		3						
22.	Dobki	Jan Wnuczek	2		2		2						1 koń od swoich poddanych
23.	Bajki	Stanisław Wojciechowicz	2		2		2						Pod jego dowództwem wystawiono 2 konie w zbroi z oszczepem z [Z]Blutowa i Wyszowatego
24.	Bajki	Anna Wojciechowa	1	1	1								
25.	Bajki	Barbara Janowa	1	1	1								
26.	Koleśniki	Worbicki-Tataryn	1	1	1								Syn z Sućej Nereśli
27.	Wisowate	Jan Jakubowicz	1		1		1						
28.	Wisowate	Matys Szymonowicz	1		1		1						
29.	Wisowate	Konstanty Mikołajewicz	1	1	1								
30.	Woskowicze	Małgorzata Janowa	1		1	1				1			
31.	Rzędziany Drogwino, Talwin	Hieronim Stanisławowicz	3	1	3		2						
32.	Babino	Stanisław Broniszewicz	1	1	1								
33.	Kulesze	Szczęśny Martynowicz	1	1	1								
34.	Kulesze	Krystyna Martynowa	1	1	1								
35.	Aki	Paweł Wojciechowicz	1	1	1								
36.	Nieciecz	Szczępan Markowicz	1	1	1								
37.	Komarów	Matys Serafinowicz	1	1	1								
38.	Łazy	Kniaź Tomasz Martynowicz	1		1	1							
39.	Wroceń	Stanisław i Piotr	2	1	2		1						
40.	Aki	Paweł Tomkowicz	1	1	1								
41.	Kuczyn	Andrzej Szczwanicz	1		1	1				1			

42.	Mikicin	Jan Stawski	2			2			2			
43.	Oldaki	Jerzy Kukowski s. Marka	1		1	1			1			
	Razem		61	21	57	19	21	2	0	18	0	0

13. Parafia rajgrodzka i trzciannańska												
1.	Toczyłowo	Stanisław Senlecki s. Hieronima	1	1	1	1						
2.	Szelistowo	Paweł Janowicz	1		1		1					
3.	Kosówka	Jakób Wojciechowicz	1		1		1					
4.	Szelistowo	Walenty Jaronimowicz	6	2	6		4					
5.	Toczyłowo	Szczęśny Mikołajewicz	1	1	1							
6.	Krewo Małe	Piotr Reszka s. Stanisława	4	2	2							
7.	Krewo Wielkie	Tolczek Kukowski s. Jerzego	1	1	1							
8.	Kułaki	Łukasz Bartyniewicz	2		2				2			
9.	Karwowo	Ławryn Michałowicz	1	1	1							
	Razem		18	8	16	1	6	0	0	2	0	0

14. Parafia pietkowska												
1.		Paweł Jakubowicz Piotr Wawrzyńco- wicz	2		2	2			2			
	Razem		2	0	2	2	0	0	0	2	0	0

15. Parafia działkowska												
1.	Brzeziny Siedleckie	Stanisław Adamowicz	2		2		2					
	Razem		2	0	2	0	2	0	0	0	0	0

16. Parafia dołubowska												
1.	Kaletyckie	Jan Kaletucki	4		4	4				4		
	Razem		4	0	4	4	0	0	0	4	0	0

Werpechy	Jan Pawłowicz	1					1			1	
Werpechy	Stanisław Pawłowicz	1	1							1	
Werpechy	Marcin Stanisławowicz	1			1			1		1	
	Mikołaj Janowicz	1	1							1	
	Stanisław Jakubowicz						1			1	
	Stanisław Matujewicz	1					1			1	
	Wojciech Lenartowicz									1	1
	Tomasz Matujewicz	1								1	1
Werpechy	Michał Andrejewicz	1	1	1						1	
	Jan Matysowicz										1
	Łukasz Mikołajewicz	1								1	1
	Urszula Stanisławowa, wdowa	1					1				sluga
Werpechy	Michał Stanisławowicz	1	1		1					1	1
	Jerzy Stanisławowicz	1	1				1				1
Sasiny	Jan Stanisławowicz	1								1	1
Koszewo, Kalinówka, Sasiny, Perchały Kosowo	Marcin	1									sluga
Sasiny	Szczepny Maciejewicz										1
	Kacper Andrejewicz	1								1	
Sasiny	Jakub Kalinowski	1	1				1				
	Krzysztof Janowicz	1		1						1	
	Piotr Łukaszewicz	1		1						1	
	Wiesław Łukaszewicz	1		1						1	

	Łukasz Stepanowicz	1		1							1		
	Matys Stepanowicz						1						
	Paweł Jakubowicz	1											
	Matys Pawłowicz	1									1		Synowiec
	Jan Pawłowicz										1	1	
	Matys Wawryncowicz										1		
	Jan Wawryncowicz											1	
	Wojciech Mikołajewicz										1		
	Jan Łukaszewicz	1		1							1		Syn
	Andrzej Andrzejewicz	1											Sługa
	Wojciech Janowicz	1					1						
	Grzegorz Janowicz						1						Syn
Wity	Jan Sebastianowicz										1		
Łuczaje	Michał Michałowicz											1	Syn
Sasiny	Andrzej s.Zygmunta											1	
Sasiny	Lenart s.Jakuba	1										1	
Sasiny	Matys s.Stanisława	1					1						
Sasiny	Stanisław s.Szymona	1										1	
Popławy, Koczmiery	Aleksander Popławski	1	1								1	1	Syn
Koczmiery	Krzysztof											1	
	Mikołajowa (wdowa)	1										1	Sługa
Popławy	Paweł Janowicz										1		
Pietrzykowo	Michał Janowicz	1	1				1					1	
	Adam Janowicz	1	1				1					1	
	Michał Jakubowicz	1	1				1					1	

	Zofia Kamińska (wdowa)	1	1				1			1	Sługa
Laski	Grzegorz Mikołajewicz									1	
	Maciej Pawłowicz	1								1	
	Paweł Michałowicz	1								1	1
	Lenart Matejewicz	1								1	1
	Sebastian Michałowicz	1								1	1
	Matys Janowicz	1								1	1
	Ostafiej Matejewicz									1	1
	Matys Augustynowicz									1	1
	Matys Waliontowicz									1	1
	Jakub Wawrynowicz									1	1
	Jakub Matejewicz						1			1	Syn Andrzej
	Andrzej Matejewicz						1			1	
	Jakub Janowicz	1					1				
	Wawrzyniec Bartoszewicz	1								1	1
	Andrzej Michałowicz									1	1
	Maciej Lenartowicz	1								1	1
	Trojan Jakubowicz	1								1	1
Niewino	Jan Stanisławowicz	1								1	1
	Wawrzyniec Matejewicz									1	1
	Michał Bartoszewicz	1								1	1
	Stanisław Jakubowicz	1					1				
	Jan Matejewicz	1								1	1
	Piotr Bartoszewicz		1							1	

	Jan Gregotowicz										1		Syn
Niewino Leśne	Lenart Mikołajewicz	1					1						
Niewino Leśne	Grzegorz Janowicz	1	1				1						
Niewino Leśne	Zygmunt Janowicz	1	1									1	
Niewino Leśne	Mikołaj Janowicz	1									1	1	
Niewino Borowe	Matys Janowicz	1									1		
Olszanica	Bartosz Stanisławowicz	1									1	1	
Olszanica	Piotr Stanisławowicz	1									1		
Olszanica	Wojciech Stanisławowicz	1									1		
Olszanica	Jan Matfiejewicz	1									1		
Olszanica	Piotr Michałowicz	1					1						
Olszanica	Adam Lenartowicz	1									1		
Niewino Popławy	Grzegorz Matejewicz	1									1	1	
Niewino	Zygmunt Michałowicz	1	1								1	1	
Niewino Popławy	Maciej Andrzejewicz	1					1						
Niewino Jeszki	Bartosz Martinowicz	1									1	1	
Niewino	Michał Martinowicz	1									1		
Jeszki	Andrzej Mikołajewicz	1										1	
Jeszki	Wojciech Mikołajewicz	1										1	
	Wawrzyniec Pawłowicz	1									1		
	Łukasz Stanisławowicz	1									1	1	
Malinowo	Mikołaj Pawłowicz											1	
Malinowo	Jan Pawłowicz	1					1					1	
Malinowo	Piotr Pawłowicz						1						
Malinowo	Grzegorz Pawłowicz	1					1						

[illegible]

Bolesty	Matys Stanisławowicz										1	1	
Bolesty	Adam Wojtechowicz											1	
Bolesty	Grzegorz Kazimierowicz										1		
	Matys Mikołajewicz	1									1		Syn
Niewino Stare (cała wieś)	Jerzy Mikołajewicz	1					1						
Malinowo	Wawrzyniec Rafałowicz	1										1	
Niewino Popławy	Marcin Jakubowicz	1			1					1	1	1	
Niewino	Stanisław Jakubowicz	1					1						
Niewino	Bartosz Mikołajewicz	1					1						
Niewino	Piotr Jakubowicz										1		
Boles y	Maciej Stanisławowicz										1		
Malinowo	Matyj Michałowicz											1	
Niewino	Ma yj Andrzejewicz											1	
Olszanica	Łukasz Janowicz	1	1								1	1	
Olszanica	Maciej Machorowicz	1					1					1	
Olszanica	Wojciech Jakubowicz	1					1					1	
Olszanica	Jan Jakubowicz	1	1				1					1	
Olszanica	Jan Michałowicz	1	1									1	
Zakrzewo, Tworki	Józef Bartoszewicz	1									1		
	Jan Wojciechowicz	1					1						
	Wojciech Janowicz	1					1					1	
	Sebastian Janowicz	1		1			1						
	Maciej Stanisławowicz	1					1						Syn
	Matej Janowicz	1	1				1					1	

Ostasze, Hożna	Kit Karpowicz	1								1		
Hożna	Chac Daniłowicz	1					1				1	
	Prokop Matfiejewicz	1								1		
Hożna	Żak Tropenja	1							1			
	Macko Jackowicz									1	1	
Hożna	Jacko Andrejewicz	1								1	1	
Sioło Sakowskich	Eljasz Sakowski s. Siemiona	1		1			1	1	1			
	Wasko Sakowicz s. Siemiona	1	1				1				1	
	Jacko Sakowicz										1	
	Chwetko Petrowicz	1	1				1				1	
	Chwetko Semenowicz	1	1				1				1	
	Nestor Chryniewicz	1	1				1				1	
	Lewoń Józkowicz	1	1				1				1	
	Sidor Timoszewicz	1					1				1	
	Joachim Andrejewicz	1					1				1	
	Jacko Andrejewicz	1	1				1				1	
	Sieńko Iwanowicz	1	1				1				1	
	Stepan Iwanowicz	1					1				1	syn
	Wasko Jószkowicz	1	1				1				1	
Hryniewiczze	Marko Katiksztowicz	1		1			1			1	1	
Biała, Hożna	Łukasz Oieksin	1								1	1	
Kleszczele	Jerzy Morduszewski	1	1			1			1	1	1	
Hożna	Truchon Chwetkowicz									1	1	
Hożna	Segeń Klakow	1	1							1	1	syn
Widowo	Iwan Andrejewicz	1					1			1	1	
Sieheń	Joachim Waskowicz	1		1			1	1		1		

	Maciej Stepanowicz	1															Synowiec
Kruszewo Brodowo	Paweł Matejewicz	1					1						1	1			Syn
	Stanisław Pawłowicz	1											1	1			Syn
	Jan Matejewicz	1	1										1	1			
	Salomon Petrowicz	1	1											1			Z imienia Kruszewo
	Jan Stanisławowicz													1			
Kruszewo	Tomek Janowicz	1					1							1			
Bruszewo	Marcin Lenartowicz	1	1		1			1						1			
Ruś	Wojciech Stanisławowicz	1						1						1			
Ruś	Stanisław Jutkowicz	1	1					1						1			
Ruś	Stanisław Swetkowicz	1											1	1			
	Mikołaj Stepanowicz	1			1			1	1					1			
	Rafał Sokół	1	1		1									1			
	Andrzej Krowec	1	1											1			
	Paweł Wnor	1	1										1	1			
	Maciej Jurewicz Brusowski	1	1										1	1			
	Mikołaj Stanisławowicz	1	1	1	1								1				
	Brykcy Mikołajewicz Brusowski	1	1	1										1			
	Lenart Petrowicz Brusowski	1		1	1				1					1			
	Andrzej Zachariaszewicz Brusowski	1	1					1						1			
	Jerzy Petrowicz Brusowski	1	1					1						1			
	Szczęśny Petrowicz Brusowski	1	1										1	1			
	Wojciech Sokół	1											1	1			

	Florian Brusowski	1	1		1			1											
	Kalikszt Andrejewicz	1												1	1				
	Augustyn Sokół	1						1							1				
Kruszewo	Stanisław Janowicz	1												1	1				
Kruszewo	Józef Gregorowicz	1												1	1				
Kruszewo	Stanisław Markowicz	1												1	1				
Ruś	Mojżesz Pawłowicz	1												1	1				
	Andrzej														1				
Ruś	Marek Stanisławowicz	1	1					1											
Ruś	Michał Stanisławowicz	1	1					1											
	Piotr Sokół Tomaszewicz	1						1											
	Bartosz Sokół Martinowicz	1												1	1				
	Andrzej Aleksandrowicz Sokół	1												1	1				
	Jakób Aleksandrowicz Sokół	1	1											1	1				
	Tomasz Markowicz Kruszewski	1													1				
	Mojżesz Markowicz Kruszewski	1	1												1				
Truskolasy Niwisko, Truskolasy Olszyna, Stara Wież, Pijachi	Jan Łuba	1												1	1				
	Florian Adamowicz	1	1											1	1				
	Wojciech Mojżeszowicz	1												1	1				
Truskolasy Niwisko	Jan Borymowicz	1			1			1							1				

	Wojciech Petrowicz	1									1		
	Jan Michałowicz	1									1		
	Sebastian Michałowicz	1									1		
	Piotr Markowicz											1	
Truskolasy Olszyna	Łukasz Janowicz			1								1	
	Marcin Tomkowicz	1	1					1				1	
Truskolasy Niwisko	Mikołaj Tyborowicz Truskolaski	1	1										
Niwisko Truskolas	Kalikszt Aleksiejewicz	1	1									1	
Niwisko Truskolas	Maciej Andrejewicz	1									1		
Truskolas	Piotr Matejewicz	1	1									1	
Truskolas Olszyna	Kszysztof Janowicz											1	
Truskolas	Jan Markowicz	1										1	
Truskolas Olszyna	Wojciech Stanisławowicz						1					1	
Truskolas Olszyna	Marcin Stepanowicz	1									1		
Truskolas	Jakub Wojtechowicz		1									1	
Truskolas	Jan Stepanowicz	1										1	
Truskolas, Olszyna	Sebastian Janowicz	1	1									1	
Noski, Bujny, Racibory, Rzącze	Szymon Jakubowicz	1	1					1				1	
	Jan Wojtechowicz	1	1					1				1	
Noski	Bartosz Jakubowicz	1	1					1				1	
	Salomon Wawryncowicz	1	1					1				1	
	Wojciech Abramowicz	1	1					1				1	
	Niemir Łukaszewicz	1	1					1				1	

	Stanisław Łukaszewicz	1	1				1				1	
	Fronc Łukaszewicz	1	1				1				1	
Racibory	Paweł Mikołajewicz	1	1							1		
	Jan Stanisławowicz	1	1				1					
	Wojciech Pawłowicz	1	1				1					
	Andrzej Jurewicz	1	1				1				1	
	Jan Matejewicz	1	1				1				1	
	Baltazar Zacharjaszowicz						1					Od ojca
Noski	Stanisław Stepanowicz	1					1				1	
	Sebastian Biskupowicz	1					1				1	
	Maciej Martinowicz	1	1				1					
	Mikołaj Biernatowicz	1	1				1					
	Marcin Petrowicz						1					
Rzące	Maciej Serafinowicz	1	1				1				1	
	Jan Mikołajewicz	1					1				1	
	Zygmunt Mikołajewicz	1					1					
	Salomon Andrejewicz	1	1				1					
	Stanisław Dorzek	1					1				1	Syn
Racibory	Mikołaj Stanisławowicz	1		1							1	
Racibory	Jakub Stanisławowicz	1	1				1				1	
Racibory	Mikołaj Andrejewicz	1								1	1	
Racibory	Piotr Andrejewicz	1									1	Stuga
Bujny	Maciej Szymonowicz	1					1				1	
Bujny	Szczęśny Janowicz	1					1				1	

Bujny	Brykcy Janowicz	1					1				1	
Bujny	Wojśław Martinowicz	1	1				1					
Bujny	Józef Martinowicz						1				1	
Rzące	Wawrzyniec Mikołajewicz	1	1								1	1
Rzące	Stefan Józefowicz	1	1		1						1	1
Rzące	Stanisław Wawryncowicz											1
	Stanisław Andrejewicz	1	1								1	1
Rzące	Stanisław Tomkowicz	1									1	1
Rzące	Szczęśny Jakubowicz	1	1								1	1
Rzące	Wawrzyniec Szczęśnowicz	1								1	1	1
Rzące	Adam Tomkowicz	1									1	1
Racibory	Wawrzyniec Janowicz	1									1	1
Racibory	Wojciech Tomkowicz	1									1	1
Racibory	Jan Michałowicz	1	1								1	1
Racibory	Wawrzyniec Michałowicz						1					
Racibory	Maciej Stanisławowicz	1	1								1	1
Racibory	Jan Andrejewicz											1
Noski	Paweł Stepanowicz											1
	Mojżesz Stepanowicz	1	1				1					1
	Olbracht Niemirczin	1	1									1
Noski	Wawrzyniec Matejewicz	1					1					
Noski	Marek Serafinowicz	1					1					
Noski	Dobrogost Wawryncowicz	1					1					1
Racibory	Kazimierz Niemitycz	1					1					1

Racibory	Gabriel Stepanowicz	1										1	
Racibory	Teofil Stepanowicz	1										1	Wraz ze służą
	Maciej Bernatowicz	1										1	
	Kazimierz						1						
Bujny	Stanisław Pawłowicz										1		
Dworaki, Drągi, Franki, Dworaki Pikaty, Penzy	Piotr Dworak	1			1			1	1			1	Sługa
	Paweł Matfiejewicz	1					1					1	
	Jerzy Matfiejewicz	1					1					1	
Penzy	Mikołaj Markowicz	1	1				1					1	
Penzy	Michał Markowicz	1					1					1	
Penzy	Katarzyna Janowa (wdowa)	1	1				1						
	Wawrzyniec Prechodeń	1	1				1						Sługa
Dworaki	Jerzy Wawryncowicz	1					1					1	Sługa
	Sebastian Dworak	1	1								1	1	Syn
	Walenty Janowicz	1	1									1	Sługa
Penzy	Zachariasz Markowicz	1	1	1								1	
Drągi	Mojżesz Wojtechowicz	1	1									1	1
	Michał	1	1									1	1
	Lenart Wojtechowicz	1					1					1	
	Marcin Wojtechowicz	1					1					1	
	Wawrzyniec Stanisławowicz	1					1					1	
	Baltazar Pawłowicz	1					1						
	Szymon Drong	1										1	1
Penzy	Lenart Markowicz	1					1						

mgr Zmiej Jackiewicz (Mińsk Białoruski)

**Набілітацыйныя прывілеі для гарадоў
вялікага княства літоўскага.
магчымасці і рэалізацыя на прыкладзе г. Магілёва**

Вывучэннем гісторыі гарадоў, магдэбургскага права і ягоных асобных аспектаў займалася шмат навукоўцаў, пачынаючы, пэўна, з М.Ф. Уладзімірскага-Буданава і скончваючы апошнімі працамі ў галіне гарадской геральдыкі А.К.Цітова.¹ Усе яны пад рознымі ракурсамі разглядалі дадзеную праблему і часам па асобных яе аспектах прыходзілі да зусім супрацьлеглых высноў. У першую чаргу гэта тычыцца асаблівасцей сацыяльна-палітычных і эканамічных бакоў жыцця сярэднявечнага беларускага горада, якія вынікалі з яго магдэбургскага статуса, статуса самакіруючайся адміністрацыйна - палітычнай адзінкі. Дадзеная публікацыя закранае пытанне, якое, на вялікі жаль, засталася па-за ўвагай даследчыкаў узгаданай тэматыкі. Гэта набілітацыя мяшчан.

Тэрмін „набілітацыя” паходзіць ад лацінскага *pobile* - годный, патрыцый - і азначае „атрыманне шляхецтва”. У сувязі з тым, што дадзеная праблема з’яўляецца „*tabula rasa*” і да таго ж мае шматтанны характар, нам хацелася б паспрабаваць яе акрэсліць, зрабіўшы, такім чынам, пастаноўку самой праблемы. Зразумела, каб гэта зрабіць, неабходна звярнуцца да прапанаванай чытачу першакрыніцы і ўвесці яе ў навуковы абарот, а таксама растлумачыць і сам тэрмін „набілітацыйны прывілей” — прывілей, які звычайна азначаў атрыманне шляхецтва (набілітацыю) адной асобай. У нашым даследаванні мы засяродзімся на палітыка-прававой практыцы, пры якой набілітацыі падлягаў цэлы горад (дакладней гарады), і адначасова паспрабуем зацікаваць увагу на пытанні першаўзору для пэўнага кшталту дакументаў.

Крыніцамі для вывучэння дадзенай тэмы з’яўляюцца як архіўныя, так і друкаваныя дакументы. У першую чаргу гэта каралеўскія прывілеі на

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. „Немецкое право в Польше и Литве”. СПб, 1868; Цітоў А. „Геральдика беларускіх месцаў”. Мн., 1988.

магдэбургскае права і іх канфірмацыі (пацвярджэнні) гарадам Вільні, Віцебску, Магілёву і іншым, а таксама магістрацкія кнігі і шэраг даволі разнастайных па складу і зместу матэрыялаў па гісторыі і культуры гарадоў, генеалогіі асобных мяшчанскіх родаў. Але, на жаль, гэтыя крыніцы выкарыстаны даволі павярхоўна навукоўцамі, якія засяроджваліся ў сваіх даследаваннях на юрыдычна-прававых аспектах магдэбургскага права. Мусім адзначыць, што нават найбольш істотныя з гэтых аспектаў да сённяшняга часу застаюцца не вывучанымі. Да гэтага часу не зроблены сур'ёзны дыпламатычны разбор ніводнага з магдэбургскіх прывілеяў гарадам, таксама як і аналіз канфірмацыйных прывілеяў, не гаворачы ўжо пра ранейшыя, дамагдэбургскія. У той жа час у былой савецкай беларускай гістарыяграфіі было прынята, што магдэбургскае права разбурыла старую спрадвечную сістэму гарадскога права з такімі старажытнымі атрыбутамі, як, напрыклад, вечы і, адпаведна, што гэта кепска адбілася на развіцці гарадоў у перыяд так званага позняга сярэднявечча. Пры гэтым фактычна не разглядалася роля магдэбургскіх гарадоў у палітычным жыцці ВКЛ. Пэўным выключэннем з гэтага правіла з'яўляюцца работы такіх даследчыкаў, як Грыцкевіч і Кром.² Мяшчанская ж культура не з'яўляецца прадметам усебаковых даследаванняў.

Магдэбургскае права ў Вялікім княстве Літоўскім уводзілася і надавалася каралеўскімі прывілеямі (граматамі). Першы магдэбургскі прывілей 22 сакавіка 1387 г. атрымаў сталічны горад Вільня,³ затым Берасце (1390 г.), Клецк (1441 г.), Гародня (1496 г.), Полацк (1498 г.), Менск (1499 г.) і г.д. Але, безумоўна, першаўзорам дадзеных прывілеяў быў віленскі 1387 г. Пазней, з прыходам кожнага новага караля і вялікага князя, выдаваліся падцвярджальныя (канфірмацыйныя) прывілеі, якія паўтаралі папярэднія. Вельмі часта яны ўтрымлівалі новыя пазіцыі, асабліва ў галіне новых правоў горада. Вядомы прыклад, калі пры наданні дадатковых правоў і ільгот узорам таксама лічыцца Вільня. Прынамсі, параўнанне ў правах са сталічным горадам Вільняй характэрна для каралеўскіх прывілеяў Уладзіслава IV і Яна Казіміра Магілёву (1633 і 1661 гг.), а таксама Гародні і Віцебску (1677 г.) ад караля Яна Сабескага.⁴

Упершыню пытанні, звязаныя з Магілёўскім прывілеем 1661 г., адпаведна якому ўраднікі магілёўскага магістрату былі прыраўнены да шляхты, разглядаліся аўтарам у выступе „Магілёўскае паўстанне 1661 г. і ягоны ўплыў на мясцовую генеалогію і геральдыку” на міжнароднай

2 М. Кром. *Муж Русь и Литвой*. М., 1995; Грыцкевіч А. П. *Частновладельческие города Беларуси XVI-XVIII вв.* Мн., 1975; Яго ж. *Магдэбургскае права // Энциклопедия гісторыі Беларусі*. Т. 5. Мн., 1999. Арыс. 5-6; Копытский З. Ф. *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI-сер. XVIII вв.* Мн., 1988.

3 Грыцкевіч А. П. *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Т. 5; Цітоў А. *Геральдыка беларускіх мясцаў*.

4 *Беларускі архіў*. Т. 1. Мн., 1927. С. 133-134, 175-177, 180-183.

навуковай канферэнцыі „Архівазнаўства, крыніцазнаўства, гістарыяграфія Беларусі - стан і перспектывы”, што адбылася ў снежні 1993 г.⁵ Далейшае развіццё дадзенай тэмы атрымала ў асобных артыкулах, у тым ліку па генеалогіі асобных магільёўскіх мяшчан-пляхты, якія былі зацверджаны ў дваранстве Расійскай імперыі. У прыватнасці, „Пара-Левановічы гербу „Рагаля”, „Бурачкі гербу „Наленч”, „Казановічы гербу „Грымал” і інш.⁶ Узорам для прывілея Магілёву ад 9 чэрвеня 1661 г. паслужыў аналагічны прывілей г. Вільні караля Жыгімонта Старога 1537 г. сталічнаму гораду Каралеўства Польскага Кракаву.⁷

Такім чынам, каб разабрацца ў дадзенай праблеме, варта звярнуцца да Віленскага прывілея 1568 г., які, на жаль, адсутнічае на Беларусі. Нам удалося атрымаць ксеракопію гэтага дакумента з „Кнігі прывілеяў г. Вільні 1788 г.” з бібліятэкі Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу.⁸ Прыгадаем, што гэта адзін з першых тэматычных зборнікаў дакументаў па гісторыі ВКЛ, які здзейсніў віленскі бурмістр Пётр Дубінскі. Дадзенае выданне да гэтага часу застаецца па-за ўвагай даследчыкаў па гісторыі ВКЛ і археографіі. У сваіх нарысах па археографіі П. Мілавідаў,⁹ а таксама М. Улашчык толькі згадваюць у крытычным плане.¹⁰ Прычым апошні цытуе заўвагі, зробленыя ў прадмове да „Збору старажытных грамат і актаў гарадоў Вільня, Коўна, Трок”,¹¹ дзе ў першай частцы, як адзначае М. Улашчык, было перадрукавана некалькі актаў, што датычацца г. Вільні”. Астатнія, як адзначаецца ў заўвагах пад дакументамі, былі падрыхтаваны з захаваных арыгіналаў былым рэктарам „Віленскага весніка” Марціноўскім. У сувязі з гэтым загаловак да дакументаў у выданні змешчаны толькі ў змесе, таму знайсці пад № 62 віленскі прывілей 1568 г. не ўдалося.¹² Тут варта адзначыць, што дакумент, які нас цікавіць, напісаны на лацінскай мове. Пасля далейшых пошукаў высветлена, што

5 Яцкевіч З.Л. *Магілёўскае паўстанне 1661 г. і ягоны ўплыў на мясцовую генеалогію і геральдыку* // Тэзісы міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі „Архівазнаўства, крыніцазнаўства, гістарыяграфія Беларусі: стан і перспектывы”. Мн., 1993. С. 99-103.

6 Яцкевіч З.Л. *Пара-Левановічы гербу „Рагаля”* // Годнасць. 1994. № 2. С. 33; Яцкевіч З.Л. *Бурачкі гербу „Наленч”* // Годнасць. 1996. № 3. 71-72; Яцкевіч З.Л. *Казановічы гербу „Грымал”* // Годнасць. 1997. № 4. С. 56-57; Яцкевіч З.Л. *Дынастыя магільёўскіх мастакоў Сілінічаў* // Тэзісы дакладаў навуковай канферэнцыі Нацыянальнага мастацкага музея РБ. Мн., 1999. С. 9-10.

7 Wasilewski T. *Nobilitacje miast w dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów* // Czas, przestrzeń praca w dawnych miastach W-wa 1991 s.374; Rymar, *Udział Krakowa w sejmach i sejmikach Rzeczypospolitej*, „Rocznik Krakowski”, 7, 1904, s.187-258; *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa* (1507-1795), t. I, Krakow 1883, nr 11. s.11.

8 Дубінскі П. *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL nałanych*. Wilno, 1788.

9 Миловидов А. А. *Прошлое и современное положение археографии в Северо-Западном крае* // Журнал министерства народного просвещения. 1904. № 9. С. 11.

10 Улащик Н.Н. *Очерки по археографии и источниковедению истории Беларуси*. М., 1973. С. 47-51.

11 *Собрание древних грамот и актов*. Часть 1. Вильно, 1843. С. I-IV.

12 Тамсама С. 116-119.

прывілей 1568 г. быў пераблытаны з прывілеем за 1566 г., які павінен быць пад № 60, а змешчаны пад № 62.¹³ Значных адрозненняў у дзвюх публікацыях не знойдзена, акрамя змены ў некаторых выпадках вялікіх літар на малыя і наадварот, а таксама ў выданні 1843 г. замест умоўных значкоў надрукавана „et”. (што азначае „і”), ды наадварот замест „que” (што таксама азначае „і”) з выдання 1788 г. у 1843 г. быў надрукаваны скарот у выглядзе ” q3”. У сувязі з выпэй згаданым у нас склалася ўражанне, што ні А. Мілавідаў, ні М. Улашчык лацінамоўныя тэксты з гэтых выданняў не чыталі.

Калі зрабіць кароткі разбор прывілея, то можна адразу адзначыць, што дакумент традыцыйны, у ім прысутнічаюць усе тры асноўныя групы: пратакол, кантэкст і эсхатакол. Як вядома, пратакол - гэта своеасаблівая ўступная частка, якая ўключае зварот да Бога (У імя Бога айца ...), а таксама тытулы надаўцы. Другая, асноўная, частка, так званы кантэкст, пачынаецца са слоў „Жадаючы...” і займае амаль дзве старонкі тэксту. І адпаведна трэцяя, заключная частка, якая завецца эсхатакол, дзе знаходзіцца дата, месца надання і ўказваюцца сведкі, пачынаецца са словаў „Дадзены ў Горадні ...”. Дзеля зручнасці і большай відавочнасці мы, ў адрозненне ад лацінскага тэксту, выдзялялі гэтыя часткі абзацамі. Акрамя гэтага вынеслі ў асобны абзац „Зварот да Бога”, а таксама подпіс пісара М. Нарушэвіча.

Віленскі прывілей 1568 года сапраўды дае тлумачэнні шэрагу пытанняў, ў тым ліку і аб наблітацыі мяшчан. Яго асноўныя палажэнні зводзяцца да наступнага:

па-першае, наданне роўных правоў шляхце і ўраднікам мясцовага самакіравання: войтам, бурмістрам, радцам, лаўнікам і пісарам;

па-другое, дазваленне шляхце служыць у гарадскім уладзе, не губляючы пры гэтым свайго статуса;

па-трэцяе, дазваленне ўсім ураднікам набываць і трымаць земскія маёнткі;

па-чацвёртае, атрыманне магістрацкімі ўраднікамі права са згоды прадстаўнікоў аднаго са шляхецкіх родаў (з пэўнага брацтва гербовага) на карыстанне гэтым гербам у сваіх актах, сігнетах і карцінах нават без асабістага дазволу караля ;

па-пятае, атрыманне горадам права высыліць на ўсе соймы, як у Вялікім княстве, так і супольныя з Каронай двух ці трох сваіх паслоў.

Акрамя гэтага быў атрыманы дазвол выстаўляць надгробкі. Усе гэтыя правы перадаваліся ў спадчыну сваім нашчадкам, якія таксама лічыліся шляхтай, калі не займаліся рамяством ці дробным гандлем.

Такім чынам, дадзены дакумент сведчыць аб тым, што мяшчане, якія займалі службовыя пасады ў магістраце, прыраўніваліся да шляхты. Адпаведна прывілей фактычна раскрывае механізм наблітацыі мяшчан,

урадікаў і г.д. Гэта дае падставу разглядаць яго менавіта як набілітацыйны прывілей для горада ў адрозненні ад класічных магдэбургскіх прывілеяў. Тэрмін „набілітацыйны прывілей” мае ўсе падставы для таго, каб заняць належнае месца ў класіфікацыі прывілеяў для жыхароў ВКЛ і РП. З дакумента бачна, што мяшчане, магістрацкія ўраднікі юрыдычна атрымалі права набываць зямельную маёмасць.

Заўважым, што менавіта прыватная ўласнасць на зямлю з’яўляецца асноўнай рысай, якая адрознівае адзін клас ад другога ў феадальным грамадстве і, зразумела, адносіцца да прывілеяў перш за ўсё шляхты.

Яшчэ адным прыкладам набілітацыйнага прывілея мы маем на прыкладзе г. Львова, які атрымаў яго 8.08.1658 г. на вальным сойме ў Варшаве.¹⁴ Паводле гэтага дакумента шляхецкія правы надаюцца ўсяму гораду, а не толькі магістрацкім ці, як яшчэ называлі, сенацкім ураднікам. Зразумела, што такога не магло быць, шляхта проста не дапусціла б гэтага. Таму гэты прывілей быў вернуты да канцылярыі і ў наступным, 1659 г., але пад першапачатковай датай львоўцы атрымалі яго.¹⁵ Аб гэтым добра піша Яворскі ў сваёй „Набілітацыйнага места Львова” і Мірон Капраль у прадмове да зборніка дакументаў „Прывілеі места Львова». Акрамя параўнання правоў са шляхтай і атрымання адпаведных тытулаў, горад праўноўваецца ў правах са сталічнымі г. Кракавам і Львовам. Да таго ж два паслы з рады атрымоўвалі права на ўдзел у элекцыйных соймах і цалавання каралеўскай рукі. Падпісаны прывілей каралём Янам-Казімірам. Наступны набілітацыйны прывілей Львову быў атрыманы ад таго ж караля Яна-Казіміра 30.05.1661 г., дзе, як і ў папярэдніх прывілеях, Львоў і мяшчане прыраўноўваюцца ў правах з Кракавам і Вільняй, а таксама са шляхтай.¹⁶ Крыху больш падрабязна ў гэтым дакуменце распісаны наступныя моманты: па-першае, удзел у соймах львоўскіх паслоў цяпер не абмяжоўваецца элекцыйнай каралёўскай і цалаваннем ягонай рукі, паслы маюць права на роўных засядаць на соймах і соймках разам з іншымі пасламі. Па-другое, падкрэсліваецца, што земскія маёнткі львоўцы цяпер маюць права набываць, застаўляць і пакідаць у спадчыну як у Кароне Польскай, так і ў ВКЛ. Аналагічны з набілітацыйным прывілеем 1661 г. Львоў атрымаў і ад караля Міхала 30.10.1671 г. у Львове.¹⁷ Два наступныя падцвярдзальныя прывілеі ад Яна III (13.04.1676 г.) і Аўгуста II (11.10.1697 г.) маюць толькі агульныя згадкі аб параўнанні горада ў правах з Кракавам і Вільняй і больш нагадваюць звычайныя канфірмацыйныя прывілеі гарадам, чым набілітацыйныя.¹⁸

14 *Прывілеі міста Львова XIV-XVIII стст.* Львів, 1998, арк. 464 - 469.

15 Тамсама.

16 Тамсама, арк. 471 - 477.

17 Тамсама, арк. 485 - 486.

18 Тамсама, арк. 493 - 496, 496 - 500.

Такім чынам, падсумоўваючы вышэй згаданае мы з поўным правам можам лічыць віленскі наблітацыйны прывілей 1568 г. узорным для гарадоў ВКЛ.

Пры разглядзе асобных момантаў магілёўскага прывілея 1661 г. і віцебскага 1677 г., якія ўдалося адшукаць толькі ў друкаваных канфірмацыях, мы прыйшлі да высновы, што яны маюць сур'ёзныя адрозненні ад магдэбургскіх прывілеяў. Зразумела, што для больш дэтальнага аналізу неабходны арыгіналы дадзеных дакументаў, якія, як адзначалася, не друкаваліся. Рукапісныя арыгіналы ж, як, верагодна, і копіі, адсутнічаюць у архівах і дакументальных зборах Беларусі. Арыгінал магілёўскага прывілея захоўваецца ў архіве Санкт-Пецярбургскага аддзялення Інстытута гісторыі РАН.¹⁹ Адносна копіі заўважым, што, магчыма, Віцебскі прывілей ёсць у кнізе прывілеяў гораду, што захоўваецца ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі. На жаль, аналагічная кніга прывілеяў Магілёву, якая ў міжваенны перыяд таксама знаходзілася ў Магілёўскім дзяржаўным музеі, не захавалася.²⁰ Кніга налічвала 226 лістоў і частку дакументаў з яе 3. Даўгяла змясціў у першым томе „Беларускага архіва”.²¹ Копія з кнігі прывілеяў Магілёва была надрукавана В. Дружыцам у артыкуле „Войты і іх улада ў беларускіх гаспадарскіх месцах”.²² Яшчэ адну рукапісную актыкацыю прывілея ад 09.06.1661 нам удалося адшукаць у кнігах літоўскай метрыкі за 1661 год.

Сам магілёўскі прывілей караля Яна Казіміра дадзены ў Варшаве 9.06.1661 г. з'яўляецца звычайнай канфірмацыяй праў месту Магілёўскаму. Дадзены прывілей быў адшуканы аўтарам у літоўскай метрыцы. Сярод іншых правоў і вольнасцяў гораду там адзначаецца, што Магілёў быў параўнены ў правах са сталічным горадам Вільняй яшчэ ў 1633 г., і затым, што гэта адбываецца на падставе прывілея г. Вільне ад 15.06.1568 г. У прыватнасці, там гаворыцца, што асобы, якія засядаюць у магістраце, атрымоўваюць шляхецкія тытулы, а таксама маюць права набываць маёнткі земскія і карыстацца шляхецкімі пячаткамі, як самі так і іх нашчадкі. У канфірмацыйных прывілеях каралей Міхала і Яна III ад 11.10.1661 г. і 4.02.1676 гг. адсутнічае ўказанне на прывілей 1568 г., але адзначаецца факт аб параўнанні правах з Вільняй, а таксама аб тытулах і гербах шляхецкіх, земскіх маёнтках, а таксама асобным момантам выдзяляецца права выбара войта з магілёўскіх мяшчан.

Вельмі істотным аспектам дадзенай з'явы з'яўляецца наколькі і якім чынам выкарыстоўвалі мяшчане розных гарадоў гэтыя магчымасці.

19 Архіў Санкт-Пецярбургскага аддзялення інстытута гісторыі Расейскай Акадэміі Навук, калекцыя № 114, II, №36 (арыгінал).

20 Беларускі архіў. Т.1. Мн., 1927. С. XXVI-XXVII.

21 Тамсама.

22 Дружыц В. „Войты і іх улада ў беларускіх гаспадарскіх месцах” // Працы клясы гісторыі. Менск, 1928, СС. 241-298.

Паспрабуем разгледзіць рэалізацыю вышэй згаданых магчымасцяў гарадскімі ураднікамі Магілёва. Для прыкладу возьмем тры асноўных, на нашу думку, аспекты дадзенай праблемы: карыстанне зямлёй, гербамі і высыланне паслоў на соймы і соймікі.

Землеўладанне магілёўскіх мяшчан

Ў гэтым пытанні, на нашу думку, адразу трэба выдзеліць два перыяды: да 1661 г. і пасля. Магілёўскія мяшчане з'яўляліся ўласнікамі сваіх зямельных пляцаў у горадзе, на якіх знаходзілася іхняе жыллё і гаспадарскія збудаванні, а таксама сады і гароды. Акрамя гэтага яны валодалі сенажацямі і крамамі на рынку. З моманту ўвядзення ў горадзе 1577 г. магдэбургскага права гэта пачало фіксавацца дакументальна ў магістрацкіх кнігах. Магілёўцы перадавалі ў спадчыну, прадавалі, аддавалі ў заставу вышэй згаданыя ўладанні і прыкладаў гэтаму нават ў XVI ст. безліч. Ледзь не кожная трэцяя справа, пэўна, тычылася ўласнасці, ў тым ліку і нерухомай. Асобныя з магілёўцаў нават пры Расійскай імперыі дамагліся прызнання ў дваранстве менавіта на падставе вышэй згаданых уладанняў. Прынамсі, гэта такія рады як Бурачкі, Каскевічы, Каролькі, Роні. Зразумела, што гэта непаказальна, але былі і такія факты.

Яшчэ адзін цікавы момант зафіксаваны ў дэкрэце каралеўскіх рэвізораў, каралеўскага сакратара Яна Чыжа і каралеўскім скарбовым сакратаром і пісарам земскім апшмянскім Янам Корсаком ад 27.11.1603 г., і затым у канфірмацыйным дэкрэце караля Жыгімонта III ад 18.02.1605 г.²³ Там, у прыватнасці, гаворыцца аб тым, што магілёўцы маюць права на зямлю, што належыць гораду па магдэбургскаму праву, а менавіта, трымаць не толькі сенажаці, валокі, урочышчы, млын і карчму, але і падданых асаджаць і будаваць фальварак.²⁴

Такім чынам, паводле гэтых дэкрэтаў магілёўскія мяшчане мелі права трымаць падданых і будаваць фальваркі. Наконт асобных фальваркаў Любуш і Стражава ў канцы XVII- першай пал. XVIII магілёўцы мелі шэраг судовых працэсаў з панамі Зянковічамі, Патоцкімі і інш.²⁵ Безумоўна, дадзеныя ўладанні нельга назваць земскімі ў поўным сэнсе гэтага слова, але гэта зямельныя ўладанні, якія да таго ж мусілі быць з падданымі.

Яшчэ адным прыкладам валодання магілёўцамі земскімі маёнткамі у перыяд 1661г. з'яўляюцца магілёўскія мяшчане Максімовічы, якія пазней ужывалі прыдамак Ломскія і валодалі вялізным маёнткам Копысь, у які ўваходзіла каля сотні вёсак. Аб гэтым даволі добра напісаў у сваіх працах

23 Архіў Санкт-Пецярбургскага аддзялення інстытута гісторыі Расейскай Акадэміі навук, калекцыя № 114, II, №36 (арыгінал); Беларускі архіў, Мн., 1927, Т. I, аркары. 71-77.

24 Тамсама арк. 77.

25 НГАБ, ф. 1871, вып. 1, спр. 191, 192.

прафесар Ян Серэдка.²⁶ Безумоўна, дадзены прыклад хутчэй з’яўляецца выключэннем з правілаў, таму што, будучы кліентамі Радзівілаў, Максімовічы, відаць, былі ўжо шляхцічамі.

Як ужо згадвалася вышэй, па прывілею 1661 г. ураднікі магілёўскага магістрата атрымалі адно з асноўных шляхецкіх правоў – права валодання земскімі маёнткамі. Менавіта гэты момант падкрэсліваецца ў наступных падцвяржальных карацёўскіх прывілеях 1669г., 1679г.²⁷

Шляхта, якая набыла ў сяр. XVII—сяр. XVIII стст. зямлю і нерухомасць у Магілёве, часцей за ўсё трапляла ў склад мяшчанскага саслоў’я. І адпаведна да яе звярталіся і адносіліся як да мяшчан. Часам яны пачыналі займацца рамяством. Даволі ярскым прыкладам з’яўляецца род Сілінічаў. Родныя браты Пётр і Лявон Сілінічы, а затым і сын апошняга працавалі мастакамі ў горадзе і фіксаваліся ў магістрацкіх кнігах як мяшчане.²⁸ Многія з прадстаўнікоў такой шляхты затым займалі гарадскія ўрады і затым пры дваранскіх вывадах спасылаліся менавіта на гарадскія прывілеі.

Ба ўсіх нам вядомых выпадках як XVII ст. так і XVIII ст. яна губляла сувязі з земскімі маёнткамі сваіх продкаў. Гэта адбылося з-за іх збяднення, а таксама з-за іншых катаклізмаў. Прынамсі, першая – гэта найбольш характэрная прычына для прыбыўшых у Магілёў у XVIII ст. Сярод іншых прычын змянення ўласнасці і месца жыхарства шляхты можна адзначыць войны, ў выніку якіх, напрыклад, Палагейкі, Гартынскія патрапілі ў Магілёў. Прынамсі, Палагейка быў забіты, ягоная жонка Агрыпіна Хадаровіч мусіла пераехаць у Магілёў, дзе затым яе дзеці ажаніліся з магілёўскімі мяшчанамі Дзегцярэвічамі. У выніку атрымалася падвоенае прозвішча Пелагейкі-Дзегцярэвічы. Пазней, у 2-й пал. XVIII ст. пры вывадзе Пелагейкі-Дзегцярэвічы адзначалі, што ўдаве Агрыпіне было цяжка кіраваць маёнткам Шчагліцы Аршанскага павета. Заўважым, што згаданы маёнтак быў набыты за пасаговыя грошы (11,5 тысяч злотых) у князя Міхала Галоўчынскага ў 1644г.²⁹

Продкі Казлоўскіх валодалі маёнткамі Трапезніца, Даўнікі, Пеняны і Тавяны ў Вількамірскім павеце. Але ўжо Станіслаў Іосіф Казлоўскі меў мураваны дом у Вільні і, падобна, знаходзіўся пад магдэбургскай юрысдыкцыяй, прадаў яго і пераехаў у канцы XVII ст. у Магілёў. Род Цалабанаў валодаў маёнткам Цалабанаўшчына ў Берасцейскім ваяводстве,

26 Jan Sereďka, *Magnackie spory o posiadłość Kopyską w XVI i pierwszej połowie XVII w.* // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, seria A, Historia XIII, Opole, 1975, SS. 59-111; *Niepospolite dzieje Maximowiczów-Lomskich w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Sobótka, Opole, 1975, №2, SS. 203-217.

27 *Беларускі архіў*, Мн., 1927, Т. I, арка. 176, 181.

28 Яцкевіч З. Л., Дынастыя Магілёўскіх мастакоў Сілінічаў / Тезісы дакладаў конференцыі НХМРБ, 1998, Мн., 1999, арк. 9-10.

29 РДГА у СПб., ф. 1343, воп. 27, спр. 4389, арк. 4, 45 – 47, 48-49 адв., 52.

Сташэўскія – маёнткам Вілунішкі ў Троцкім ваяводстве, Грымайлы – Селішча у Рэчыцкім павеце, Сілінічы – маёнткам Паўлаўка ў Аршанскім павеце.³⁰

Пасля набыцця зямельных пляцаў і нерухомасці ў Магілёве нам вядомы толькі Палагейкі-Дзегцярэвічы і Бутомы, якія працягвалі валодаць землеўладаннямі ў Магілёўскай эканоміі. Фенька Бутома ў XVIII ст. працягваў валодаць спадчыннымі дзвюма валокамі у маёнтку Батуні, Палагейкі-Дзегцярэвічы – двума фальваркамі з сялянамі Гарадзянка і Высокі (1745 г.), а таксама трымалі ў заставе ад Венцлавіча войскага Упіцкага вёску Галубоўку (1750 г.) ў Аршанскім павеце.³¹

Непасрэдна з мяшчан па паходжанню зямельныя ўладанні пасля 1661 г. мелі найперш Казановічы. Пётр Казановіч, які з 1661 г. займаў пасады магілёўскага войта і сакратара Яго Каралеўскай Мосці, валодаў у 1662 г. вёскай Кутня ў Аршанскім павеце.³² Згаданае ўладанне заставалася ў руках Казановічаў і ў XVIII ст.³³

Наступным вядомым родам, які скарыстаўся магчымасцю набыцця земскіх маёнткаў, былі Аўтушкевічы. Захар Аўтушкевіч – райца – атрымаў у спадчыну ў 1682(3)г.³⁴ 10 валок пустой зямлі ў в. Гарадзені і Гарбавіцкім войтаўстве Магілёўскай эканоміі. Па няпэўных звестках (справа аб дваранскім паходжанні) яны валодалі гэтай зямлёй з 1663 г. Затым той жа Захар Аўтушкевіч згодна люстрацыі Магілёўскай эканоміі за 1695 г. трымаў у закладзе за 6 тыс. тынфаў маёнткі Бошкава і Трылесіна.³⁵ З 1702 г. ён жа трымаў у закладзе таксама за 6 тыс. тынфаў ад Рыбчынскага в. Боўск Магілёўскай эканоміі. Ва ўмове было адзначана, што ў выпадку не вяртання закладнікам грошаў Аўтушкевіч забірае сялян гэтай вёскі. Першымі трыма ўладаннямі – Градзені, Бошкава і Трылесіна—Аўтушкевічы валодалі і пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай.

У валоданні роду Трубніцкіх, якія з XVIII ст. займалі розныя пасады ў Магілёўскім магістраце, знаходзіўся маёнтак Хоцькаўшчына (1769 г.).³⁶ У XVIII ст. даволі значнае месца ў горадзе займалі Карабанькі. Юзаф Карабанька – радца Магілёўскі – атрымаў 12.02.1759 г. у Варшаве прывілей караля Аўгуста III на 8 валок у водрубе Пісарэўшчына з млынам, карчмой і шыном, 2 валокі ў Васілевічах, 7 пустых валок у Даманаўскім войтаўстве, 2 у Супонічах, што ў Магілёўскай эканоміі.³⁷ Тут нельга не адзначыць і род Хам-утоўскіх (Хамянтоўскіх), які з'явіўся тут дзякуючы ксяндзу фарнага касцёла і

30 НГАБ, ф. 1817, воп., 1, спр. 42, арк. 120-120 адв; ф. 1817, воп., 1, спр. 102, арк. 106-107 адв; ф. 1817, воп., 1, спр. 104, арк. 95; ф. 1817, воп., 1, спр. 5, арк. 153 адв.

31 РДГА у СПб., ф. 1343, воп. 27, спр. 4389.

32 Тамсама, ф. 1343, воп. 23, спр. 166, арк. 5 – 7, 48-49 адв., 52.

33 Тамсама, арк. 9 – 9 адв.

34 Тамсама, ф. 1343, воп. 16, спр. 381, арк. 12.

35 Тамсама, арк. 25, 26.

36 НГАБ, ф. 1817, воп. 1, спр. 108, арк. 195 - 196.

37 НГАБ, тамсама, ф. 1817, воп. 1, спр. 104, арк. 126.

плябану Магілёўскаму Пятру Хамутоўскаму, які прывёз з сабой з Польшчы пляменніка Данілу у 1665г. Дзеці апошняга Рыгор і Хведар Хамутоўскія валодалі 8 валокамі у Даманаўскім войтаўстве Магілёўскай эканоміі (1625 г.), а таксама шэрагам сенажацў у гарадской рысе, а таксама за яе межамі.³⁸

У шэрагу выпадкаў мы не маем арыгінальных дакументаў альбо іх актыкацый, таму былі цяжкасці з вызначэннем відаў зямельных уладанняў. Але сам факт валодання земскімі маёнткамі альбо іх часткамі не выклікае аніякага сумнення. Такім чынам, можна з поўным правам казаць аб рэалізацыі аднаго з пунктаў „набілітацыйнага” прывілею Магілёву 1661 г. аб дазворе набываць земскія маёнткі. Зразумела, што не ўсе здолелі скарыстацца гэтай магчымасцю, што звязана, на нашу думку, з фінансавымі магчымасцямі асобных родаў. І яшчэ неабходна падкрэсліць, што пры Расійскай імперыі амаль усе адзначаныя роды, якія валодалі маёнткамі да падзелаў Рэчы Паспалітай, таксама з’яўляліся землеўладальнікамі. Больш таго, шмат якія роды шляхецкага і мяшчанскага паходжання, якія не мелі землеўладанняў пры Рэчы Паспалітай, зрабіліся землеўласнікамі пры Расіі і часам даволі буйнымі. Прынамсі, гэта можна аднесці да такіх родаў, як Гартынскія, Паралевановічы, Каролькі, Роні і інш.

Гербы магілёўцаў.

У актавых кнігах магілёўскага магістрата XVI-XVIII стст., якія сведчаць аб карыстанні мясцовымі жыхарамі сігнетамі. Нават у XVI ст. выявы на іх уладальнікі называлі гербамі. Падцвердзіць ці абвергнуць дадзеныя моманты нам вельмі цяжка. Але, хутэй за ўсё, гэта былі звычайныя мяшчанскія знакі-гмеркі. На пач. XVI ст. вядомы герб Максімовічаў, які ўяўляе сабою два злучаныя па вертыцы якары і можа мець найменне ўласнага альбо „Котвіцы” змененай.³⁹ Адначасова нельга выключыць магчымасць таго, што гэта мог быць родавы знак мяшчан Максімовічаў, які пазней быў прызнаны за герб.

У апавядзе ад 13.06.1580 г. магілёўскім мешчанінам Сысоем Лаўровічам паведамляецца аб прапачы свайго сыгнета. У прыватнасці там адзначаецца, што сыгнет меў выяву двух паўмесяцаў.⁴⁰

Прыгаданыя факты наводзяць на думку, што мяшчане ў выявах на сваіх гмерках бралі прыклад са шляхецкіх гербаў. У той жа час, за выключэннем Максімовічаў, ні адзін з даследаваных намі родаў магілёўскіх мяшчан-шляхты не карыстаўся арыгінальнымі ці ўласнымі гербамі. Ва ўсіх выпадках гэта былі

38 РДГА у СПб., ф. 1343, воп. 31, спр. 2810, арк. 5 абв. — 6 абв.

39 Jan Serebka, *Magnackie spory o posiadłość Kopyską w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu*, seria A, Historia XIII, Opole, 1975, SS. 59-111; *Niepospolite dzieje Maximowiczow-Łomskich w koncu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Sobótka, Opole, 1975, №2, SS. 203-217.

40 НГАБ, ф. 1817, воп. 1, спр. 2, арк. 17 абв.

агульнавядомыя гербы, такія як «Амадэй», «Наленч», «Грымайла», «Рагаля» і іншыя. Верагодна, гэты працэс сапраўды ішоў праз згоду аднаго з прадстаўнікоў гербавага брацтва, што, на нашу думку, давала магчымасць аптымальнай адаптацыі ў шляхецкім асяроддзі.

Варта адзначыць наступны момант: назвы некаторых гербаў сугучны з прозвішчамі асобных магілёўскіх мяшчан. Магчыма, гэта выпадкова, але і не выключана пэўная заканамернасць. Аналагічныя выпадкі часта сустракаюцца ў часы прызнання ў расійскім дваранстве шляхты, якая не мела гербаў альбо згубіла звесткі аб іх. У такіх выпадках адкрываліся гербоўнікі Каяловіча, Нясецкага і, калі не знаходзілі аналагічных прозвішчаў, шукалі сугучныя прозвішчы ці назвы гербаў. Не выключана, што так было і ў выпадку з магілёўскімі мяшчанамі. Магчымымі прыкладамі могуць служыць наступныя прозвішчы і гербы: Карабанькі гербу «Кораб», Каролькі гербу «Корніц», Гутаровічы-Каскевічы гербу «Гутар», Роні гербу «Роля», Аўтушкевічы гербу «Амадэй» і шляхецкі род Грум-Грымайлаў гербу „Грымайла”.

На вялікі жаль, нам не ўдалося пакуль што адшукаць крыніцы, якія сведчылі б аб гербайвай адаптацыі, таксама як і выявы саміх гербаў. Тое ж можна сказаць і аб выявах саміх гербаў магілёўскіх мяшчан перыяду ВКЛ. Выключэннем з’яўляюцца ўсё тыя ж Максімовічы - Ломскія. Усе выявы гербаў альбо дакументальныя сведчання аб карыстанні імі, знойдзеныя намі, тычацца Расійскай імперыі і паходзяць з архіўных фондаў „Магілёўскага дваранскага дэпутацкага сходу” і „Дэпартамента герольды”.⁴¹

Выяўленыя намі ў архіўным фондзе „Магілёўскага магістрата” адбіткі пячатак, у тым ліку і сыгнетаваых, даволі ншматлікія. Да таго ж іх якасць не дае нам пакуль што магчымасці атаясаміць іх з якім-небудзь прозвішчам ці асобай.

Наогул, на сённяшні дзень застаецца невядомым, якімі гербамі карысталіся такія роды, як Булаі, Круцілы, Падашэўкі, Трубніцкія, Бацвінкі, Аношкі. У большасці выпадкаў можна было наогул ўпаставіць пад сумненне сам факт ужывання гербаў гэтымі родамі. Але, напрыклад, Юры Трубніцкі займаў пасаду рэгента магілёўскай канцыярыі і мусіў замацоўваць асобныя дакументы не толькі гарадскою пячаткаю. Геранім Бацвінка пэўны час быў магілёўскім войтам і таксама мусіў мець асобную пячатку.

Такім чынам, падсумоўваючы вышэй згаданае, атрымоўваецца, што з трыццаці даследуемых родаў толькі пятая частка невядома ці мела гербы. Але тое, што магістрацкія ўраднікі карысталіся ўласнымі пячаткамі, не выклікае сумнення. Таксама, як і той факт, што большая частка з іх рэалізавалі магчымасць карыстання гербамі, закладзеную ў прывілеі 1661 г. На жаль, сам механізм атрымання гербаў застаецца невядомым.

Паслы з магілёва

Сведчанні аб магілёўскіх паслах трапляюцца ў крыніцах XVI ст. Прынамсі, захаваўся дакумент ад 3.07.1596 г. аб узнагароджанні паслоў, якія былі на сойме.⁴² Зразумела, што для падцвярджэння старых і атрымання новых прывілеяў магілёўцы даволі часта адпраўлялі сваіх паслоў на соймы, да караля і да розных высокіх асобаў, пачынаючы з лентвойта і войта і скончваючы канцлерам і гетманам. Магілёўцы мусілі звяртацца да задворскіх, асэсарскіх і рэяцыйных судоў, і адпаведна людзей, каторых туды пасылалі, называлі пасламі. Рэгулярна па некалькі разоў у год разам з пасламі з гораду адпраўляліся падаткі у Варшаву.

Такім чынам, традыцыя абіраць і выпраўляць розныя пасольствы ў Магілёве існавала ўжо да 1661 г. Безумоўна, функцыі і правы гэтых пасольстваў былі даволі абмежаваныя. Пасля атрымання прывілея 1661 г. па логіцы павінны быў пачацца якасна новы этап вышэй згаданага накірунку дзейнасці магілёўцаў.

Прыгадаем, што ў самім канфірмацыйным прывілеі праў магдэбургскіх 1661 г. не зафіксавана ніводнага слова пра паслоў і пасольствы. У адрозненне ад тых львоўскіх прывілеяў нічога не гаворыцца аб гэтым і ўнаступных падцвярджальных прывілеях 1669 і 1676 гг. Магчыма, магілёўцаў не вельмі хваляваў дадзены аспект праблемы.

У Віленскім прывілеі 1568 г. у прыватнасці адзначаецца: „Мы таксама жадаем, каб часта згадваемы маагістрат Віленскі на ўсе вальныя соймы як у Вялікім княстве Літоўскім, гэтаксама й у Каралеўстве Польскім, калі толькі зьдзейсніцца унія гэтых валадарстваў, пасылаў двух альбо трох радцаў са сваёй калегіі, якія будуць мець паводле земскіх паслоў правы засядання й выказвання меркавання пра справы, што датычацца места Віленскага».⁴³ Такім чынам, Магілёў атрымаў права пасылаць паслоў, з правам дарадчага голасу ў справах мескіх. Яшчэ адзін дакумент – «Пашпарт генеральны аблегатам Магілёўскім, якія да каралеўскага двара будуць прыязджаць», выдадзены ў Явораве 7.07.1682 г. падпісаны каралём Янам III і Янам Каралем Даніловічам, падкарбіем каронным.⁴⁴ Да такой жа думкі аб тэрміне «аблегаты», якім варта абазначаць паслоў мескіх на соймах і соймаках ВКЛ і Кароны Польскай, схіляецца і прафесар Ю. Бардах.⁴⁵

У выніку новым аспектам з’яўлення рэалізацыя менавіта публічных правоў магілёўцамі, якое выражаецца ў пасылцы паслоў-аблегатаў на сойм, і

42 *Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг Могилёвской и Витебской губерний*, Витебск, 1877, Т. 8, арк. 228 – 232.

43 Dubiński P. *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL nadanych*. Wilno, 1788.

44 *Беларусі архіў*. Т. 1. Мн., 1927, арк.192.

45 Bardach I., Leszodowski B., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa, 1998, арк.195-196.

непрасрэдни практычны ўдзел у ім. Сам факт адпраўлення магілёўскіх паслоў на соймы ў др. пал. XVII-XVIII стст. Не выклікае сумнення.

У выяўленых і прааналізаваных намі пятнаццаці выпадках пасольстваў др. пал. XVIII ст. можна вылучыць пэраг аспектаў. Па-першае, трэба адзначыць, што толькі ў чатырох выпадках гэта былі пасольствы на соймы, адно было, прынамсі, у Варшаву, астатнія былі гаспадарчага характара (з рознымі падаткамі). Часам мэтай пасольства было не толькі удзел у соймах, але і адначасова на суды задворныя, асэсарскія ці рэляцыйныя. Па геаграфіі і канчатковых адрасах пасольстваў за выключэннем аднаго разу, калі ехалі ў Кракаў, астатнія накіроўваліся ў Варшаву. У адным выпадку спачатку магілёўцы ехалі на соймік у Воршу (1696 г.), а затым ужо з пасламі ад павету ў Варшаву.⁴⁶

На падставе дакументаў можна прасачыць сам механізм выбараў, які быў вельмі просты – сярод рады абіралі аднаго альбо двух паслоў, якім звычайна дадаваўся шафар. У асноўным ездзілі бурмістры і радцы, сярод якіх па некалькі разоў ездзілі Базыль Яршамінскі Лапіцкі бурмістр (1696 г.), па разу – Арцём Бурачок – райца (1697) і Максім Вашчанка (1697). Былі выпадкі, калі магілёўскія ўраднікі адмаўляліся ехаць у пасольства, спасылаючыся на сае прыватныя справы (у асноўным купецкія). Часм у пасольства ездзілі і войты. Прынамсі, Пётр Казановіч, які займаў пасаду каралеўскага сакратара, і Базыль Гук (1696 г.). За шафараў звычайна ездзілі паспалітыя: Ястафі Ярмалініч Казлінскі і Астап Бараховіч (1696 г.).

Вельмі цікавым фактам з'яўляецца тое, што паслы атрымоўвалі інструкцыі, у тым ліку і соймавыя. Звычайна інструкцыі меелі ад аднаго да пяці пунктаў. Так, інструкцыя на элекцыйны сойм 1697 г. мела чатыры пазіцыі. Асноўным з тых пунктаў было атрыманне падцверджання ўсіх правоў і вольнасцей гораду. Наступныя тычыліся судаў асэсарскіх і каптуровых.

Даволі значнымі былі і выдаткі на пасольствы. На жаль, сумы гэтых выдаткаў часцей за ўсё былі агульнымі і нават паводле рахункавых кнігаў цяжка дакладна выдзяліць з іх падарожныя, публічныя і ганарары. Прынамсі, на соймавае пасольства 1697 г. у Магілёве было выдаткавана амаль 17 тыс. злотых. Для параўнання, самая вялікая аналагічная вядомая колькасць выдаткаў у Вільне за XVII ст. складала 1800 зл.

І апошні момант – гэта рэалізацыя. На вялікі жаль, нам не ўдалося адшукаць ніводнага факту публічнага ўдзелу магілёўскіх паслоў-аблегатаў на соймах др. пал. XVII ст. Але ў той жа час мы маем вялікую колькасць прывілеяў Магілёву, атрыманых магілёўскімі пасламі ад каралёў, а таксама іншых вышэйшых ураднікаў Рэчы Паспалітай. Верагодна, іх дзейнасць развіталася больш у кулуарах соймаў. Падцвярджэннем таму і асобныя соймавыя выдаткі. У некаторых выпадках, як з магілёўскім паслом-аблегатам,

райцам і друкаром Максімам Вашчанкам, гэта прыводзіла да злоўжыванняў. Апошні атрымаў на сябе прывілей на былую брацкую друкарню і перанёс яе да сябе, але кнігі друкаваў са старым тытулам. Горад і брацтва судзіліся з Вашчанкамі і пасля смерці Максіма ў 1708 г.

Такім чынам, удзел у соймах бясспрэчны, але рэальны публічны застаецца пад пытаннем. У той жа час трэба адзначыць, што магілёўскія паслы, прынамсі ў другой палове XVII ст., выконвалі соймавыя інструкцыі.

Зміцер Яцкевіч, в.н.с. НГАБ

Spis treści

prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz (Toruń) <i>Badania nad dziejami miast Wielkiego Księstwa Litewskiego XV-XVII wieku. Refleksje o dorobku minionej czterdziestolecia.</i>	3
prof. dr hab. Krzysztof Pietkiewicz (Poznań) <i>Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast</i>	18
mgr Zbigniew Romaniuk (Brańsk) <i>Nowe źródła do dziejów miast podlaskich w XV i na początku XVI w.</i>	42
mgr Grzegorz Ryżewski (Białystok) <i>Uprzemysłowienie dóbr ziemskich w XVIII w. na przykładzie posiadłości Joachima Chreptowicza (Szczorse, Wiszniew, Sztabin).....</i>	51
Tomasz Naruszewicz (Bakałarzewo) <i>Pożar Bakałarzewa z 1852 roku oraz zmiany układu przestrzennego miasteczka ...</i>	60
prof. dr hab. Józef Maroszek (Białystok) <i>Struktura osadnictwa rycerskiego i drobnoszlacheckiego dawnej ziemi bielskiej do końca XVIII wieku</i>	66
mgr Zmicjer Jackiewicz (Mińsk Białoruski) <i>Набілітацыйныя прывілеі для гарадоў вялікага княства літоўскага. Магчымасці і рэалізацыя на прыкладзе г. Магілёва</i>	153
Na okładce:	
„Plan Bakałarzewa z 1818 r.” wykonany przez burmistrza Macieja Kamińskiego. Odnaleziony przez Tomasza Naruszewicza w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie (LPAH, F. 1073, op. 1, d. 617, k. 42) Fot. Jerzy Masalski, listopad 2002 r.	

